

СЛУЖБА БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ПРИСТАШ АНАСТАСІЯ АНДРІЇВНА

Прим. № _____

УДК 82.091:821.161.2Кримський

**АРАБІСТИКА В РЕЦЕПЦІЇ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО:
ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНИЙ, ПЕРЕКЛАДАЦЬКИЙ
ТА ЕПІСТОЛЯРНИЙ ВИМІРИ**

03 – Гуманітарні науки

035 – Філологія

Подається на здобуття ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ А. А. Присташ

Науковий керівник: **Кузьменко Володимир Іванович**,
доктор філологічних наук, професор

Київ - 2026

АНОТАЦІЯ

Присташ А. А. Арабістика в рецепції Агатангела Кримського: інтертекстуальний, перекладацький та епістолярний виміри. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії зі спеціальності 035 Філологія з галузі знань 03 Гуманітарні науки. – Національна академія Служби безпеки України, Київ, 2026.

Дисертацію присвячено комплексному аналізу рецепції дискурсу арабістики у літературній рецепції Агатангела Кримського: на інтертекстуальному, перекладацькому та епістолярному рівнях. Робота виконана у руслі сучасного літературознавства, компаративістики та орієнталістики з урахуванням потреб сучасної гуманітаристики в осмисленні механізмів міжкультурної взаємодії і репрезентації арабського Сходу у вітчизняному науковому просторі.

Метою дисертаційної праці є здійснення компаративного аналізу специфіки рецепції арабістики у творчості Агатангела Кримського крізь призму епістолярного, інтертекстуального та перекладацького вимірів.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше осмислено художню спадщину А. Кримського як комплексну систему інтертекстуальних, перекладацьких та епістолярних вимірів рецепції арабської літературної традиції, що зумовлює формування ідіостилу письменника; реконструйовано цілісне інтертекстуальне поле художнього доробку сходознавця в його кореляції з арабською словесністю шляхом виявлення та систематизації міжтекстових зв'язків поезії й прози письменника з творами арабської літератури; обґрунтовано механізми реалізації перекладацьких стратегій відтворення класичної арабської поезії та Корану на основі компаративістичної концепції А. Кримського та виокремлено її ключові параметри; запропоновано авторську дефініцію «арабістики» з урахуванням її змістового виміру у творчості вітчизняного вченого-орієнталіста.

Методологічною основою дослідження є комплексний міждисциплінарний підхід, що поєднує загальнонаукові та спеціальні літературознавчі, компаративні й

культурологічні методи. До загальнонаукових методів належать аналіз, синтез, індукція, дедукція та опис, що застосовуються для узагальнення теоретичних підходів у межах літературознавства, компаративістики, теорії інтертекстуальності та орієнталістики, а також для систематизації наукових концепцій щодо природи міжкультурної рецепції.

З-поміж спеціальних методів для виявлення системи міжтекстових зв'язків у художніх текстах Агатангела Кримського використано порівняльно-типологічний метод, а також інтертекстуальний і дискурсивно-контекстуальний аналізи. Історико-літературний і герменевтичний метод дозволили трактувати смислові структури тексту з урахуванням історико-культурного контексту, авторської інтенції та специфіки арабської літературної традиції. Для студіювання перекладацьких стратегій А. Кримського, визначення способів інтерпретації та адаптації арабських текстів, а також механізмів міжмовної й міжкультурної передачі смислів залучено перекладознавчий аналіз. Епістолярний аналіз використано для дослідження листування як особливого типу тексту, що поєднує риси приватної комунікації, наукового дискурсу та авторської саморепрезентації. Узагальнення результатів дослідження і формулювання теоретичних висновків відбулось із залученням методів типологізації, аналізу і синтезу.

Емпіричну основу дисертаційної роботи становлять наукові публікації Агатангела Кримського, роман «Андрій Лаговський», збірка малої прози «Бейрутські оповідання», поетична збірка «Пальмове гілля», критика і публікації письменника на шпальтах українських часописів «Правда», «Зоря», епістолярна спадщина. У роботі також було використано різномовні лексикографічні і довідкові джерела, оригінальні тексти класичної арабської поезії, антології, літературну критику.

В українській гуманітаристиці Агатангел Кримський постає унікальним діячем, оскільки своєю багатовекторною працею у сферах художньої літератури, літературознавства, лінгвістики, культурології, етнографії, перекладознавства йому вдалося зробити потужний внесок у збагачення української культури сходознавчим матеріалом, надання їй особливої естетичної цінності й принади.

Арабістика була першою з наук у царині наукових інтересів фундатора українського сходознавства. Проте яскраво відображена арабістика не лише у науковому доробку А. Кримського, а й у його великій (роман «Андрій Лаговський») та малій прозі (збірки «Повістки і ескізи з українського життя», «Бейрутські оповідання»), в поетичній збірці «Пальмове гілля», в «епістолярних щоденниках», які він надсилав рідним синхронно із зануренням у культуру й побут арабського етносу.

Осмилення прозового й поетичного доробку А. Кримського в інтертекстуальних зв'язках з арабською літературою та фольклором засвідчило притаманність цього мистецького феномену до масиву європейської літератури ХХ століття. Важливою рисою інтертекстуальності в творчості А. Кримського визначено майстерне переплетення національних мотивів з арабськими темами.

Інтеграція арабських інтекстів та арабської поезики до великої прози і поетичної творчості митця дозволило стверджувати, що арабістика мала великий вплив на мистецькі погляди письменника. Водночас ідіостиль сходознавця в його малій прозі прикметний тяжінням до енциклопедизму, етнографізму та випестуваній бажанням частково перетворити літературний твір на навчальний матеріал для нового покоління арабістів. Мистецьке освоєння фольклорної спадщини Арабського Сходу А. Кримським привнесло в українську літературу найголовнішу її ідею – ідею гуманізму, непереможності правди й добра.

Оригінальна творчість і перекладацька діяльність у творчому доробку А. Кримського становить нерозривне ціле. Потужний духовний вплив Корану та Біблії, інтертекстуальні зв'язки з текстами арабських митців, гуманістичні традиції вітчизняної класичної літератури стали джерелом збагачення творчості письменника і вченого-орієнталіста.

Здійснений аналіз перекладів А. Кримського дав підстави зробити висновок не лише про принципову, а й практичну можливість адекватних відтворень найскладніших поезій арабських авторів. Отже, переклади можуть і повинні бути рівновартісними за суттю, максимально наближеними до джерела, коли неминучі втрати образності локально або дистантно компенсуються тропами еквівалентної значимості.

Новаторським відкриттям А. Кримського в царині художнього перекладу стало залучення інтерпретатором до відтворених українською мовою арабських текстів наукового апарату, зокрема покликань, у яких наводилась їхня паспортизація у відомих публікаціях.

Комплексний аналіз специфіки ідіостилю А. Кримського та впливу арабістики на його формування відбувся завдяки дослідженню «простору вивчення стилістичної органіки» (Михайлина Коцюбинська) письменника, адже його приватний епістолярій слугує ключем до розуміння особливостей світосприйняття автора і його творчості, є унікальним джерелом інформації про його життя.

Систематизовано масив епістолярної спадщини митця і тематично та хронологічно виокремлено п'ять періодів епістолярної творчості адресанта. Загалом корпус кореспонденцій автора функціонально розглянуто з огляду на низку критеріїв. Зокрема концепція адресата в епістолярній спадщині А. Кримського корелює з тематично-хронологічною періодизацією його творчості: приватним є бейрутський епістолярій митця, а напівофіційними класифікуємо листи, адресовані його духовним побратимам упродовж років навчання Кримського та його викладацької діяльності у Лазаревському інституті, в часи переслідувань. Період перебування на посаді Неодмінного секретаря Всеукраїнської академії наук закарбувався на сторінках листів А. Кримського як офіційно-ділова кореспонденція з колегами-академіками та представниками влади.

Особливості епістолярного ідіостилю А. Кримського систематизуються відповідно до тематики листів. Спільною рисою кореспонденцій сходознавця є інтелектуальний, логічний, багатий на різноманітні мовні засоби стиль викладу думок. Офіційна комунікація вченого-арабіста виткана з фразеограм доби, приватна – сповнена енциклопедизмом, культурними рефлексіями й характеризується використанням засобів комічного, натомість інтелектуально-товариські листи збагачені метафорами і порівняннями, проте виважені і позбавлені комізму.

На рівні суміжності епістолярію А. Кримського з іншими жанрами літератури спостерігаємо існування унікального поліфонічного утворення : листи-щоденники (за визначенням самого сходознавця), які переважно існували у площині приватних

кореспонденцій. Окрім цього, у рамках напів-офіційного спілкування адресанта виокремлюємо лист-дискусію, лист-сповідь, лист-рецензію, лист-автокоментар, листи-автокритику, лист-автобіографію. Для офіційного листування Агатангела Кримського типовими є листи-звернення, листи-подяки, листи-запити і відповіді на них, листи-запрошення, «листи вождям». Значний вплив на розвиток індивідуального стилю дослідника культур Орієнту мала історична епоха: погляди сходознавця формувалися в добу модернізму, натомість розбудова Академії наук і заснування вітчизняної школи сходознавства відбувалися в добу соціалістичного реалізму, що, безумовно, знайшло відображення в епістолярному доробку митця.

Вивчення специфіки рецепції арабістики у творчості Агатангела Кримського на різних рівнях репрезентує новаторство мистецького доробку письменника. Відмежування арабістики від популярного в Україні та Європі дискурсу орієнталістики дозволяє говорити про унікальність спадщини митця, її інтелектуальність та надзвичайно високу спорідненість з арабською словесністю, завдяки чому можемо зробити висновок про те, що А. Кримський здійснив потужний внесок у збагачення української культури матеріалом про арабський Схід, наділив її особливою естетичною цінністю й принадами.

Ключові слова: *Агатангел Кримський, арабістика, інтертекстуальність, переклад, епістолярій, епістолярна спадщина, реценція, модернізм, орієнталізм, лірика, белетристика, лист, перекладач, поет, учений.*

ABSTRACT

Prystash A. A. Arab Studies in the Perception of Agatangel Krymskyi : Intertextual, Translational and Epistolary Aspects. – Qualification research paper as a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 035 Philology from the field of study 03 Humanities. – National Academy of the Security Service of Ukraine, Kyiv, 2026.

The dissertation is devoted to a comprehensive analysis of the reception of Arab studies discourse in the literary reception of Agatangel Krymskyi at the intertextual, translational, and epistolary aspects. The study is conducted within the framework of contemporary literary studies, comparative literature, and Oriental studies, taking into account the current needs of the humanities for understanding the mechanisms of intercultural interaction and the representation of the Arab East within the national academic space.

The aim of the dissertation is to carry out a comparative analysis of the specific features of the reception of Arab studies in Agatangel Krymskyi's oeuvre through the prism of epistolary, intertextual, and translational aspects.

The scientific novelty of the study lies in the fact that, for the first time, Agatangel Krymskyi's literary heritage has been conceptualized as a comprehensive system of intertextual, translational, and epistolary aspects of the reception of the Arabic literary tradition, which determines the formation of the writer's idiosyncrasy; the integral intertextual field of the orientalist scholar's literary heritage in its correlation with Arabic literature has been reconstructed through the identification and systematization of intertextual connections between the writer's poetry and prose and works of Arabic literature; the mechanisms for implementing translation strategies for reproducing classical Arabic poetry and the Qur'ān have been substantiated on the basis of Agatangel Krymskyi's comparative conception and its key parameters have been identified; an authorial definition of «Arab studies» has been proposed, taking into account its substantive dimension in the works of the prominent Ukrainian Oriental scholar.

The methodological foundation of the study is a comprehensive interdisciplinary approach combining general scientific methods and specialized literary, comparative, and cultural methods. General scientific methods include analysis, synthesis, induction, deduction, and description, which are applied to generalize theoretical approaches within literary studies, comparative literature, the theory of intertextuality, and Oriental studies, as well as to systematize scholarly concepts concerning the nature of intercultural reception.

Among the specialized methods, the comparative-typological method, intertextual analysis, and discourse-contextual analysis were employed to identify the system of intertextual connections in Agatangel Krymskyi's literary texts. Historical-literary and hermeneutic methods made it possible to interpret semantic structures of texts considering historical and cultural context, authorial intention, and the specificity of the Arabic literary tradition. Translation analysis was employed to study Krymskyi's translation strategies, determine methods of interpretation and adaptation of Arabic texts, as well as mechanisms of interlingual and intercultural transmission of meanings. Epistolary analysis was used to investigate correspondence as a special type of text combining features of private communication, scholarly discourse, and authorial self-representation. The generalization of research findings and formulation of theoretical conclusions were carried out through typological methods, analysis, and synthesis.

The empirical basis of the dissertation consists of Agatangel Krymskyi's scholarly publications, the novel «Andrii Lagovskyi», the short prose collection «Beirut Stories», the poetry collection «The Palm Branches», literary criticism and publications by the writer in the Ukrainian periodicals «Pravda» and «Zoria», and his epistolary heritage. The study also employs multilingual lexicographic and reference sources, original texts of classical Arabic poetry, anthologies, and literary criticism.

In Ukrainian humanities, Agatangel Krymskyi appears as a unique figure because his multidirectional activity in fiction, literary studies, linguistics, cultural studies, ethnography, and translation studies enabled him to make a significant contribution to enriching Ukrainian culture with Oriental material and to endow it with distinctive aesthetic value and appeal.

Arab studies were the first scholarly field within the founder of Ukrainian Oriental studies' sphere of academic interests. However, Arab studies is vividly reflected not only in

Agatangel Krymskyi's scholarly heritage but also in his major prose (the novel «Andrii Lagovskyi»), short prose (the collections «Stories and Sketches from Ukrainian Life» and «Beirut Stories»), the poetry collection «The Palm Branches», and in the «epistolary diaries» he sent to his relatives simultaneously with immersing himself in the culture and everyday life of Arab communities.

The examination of Agatangel Krymskyi's prose and poetry in intertextual connections with Arabic literature and folklore demonstrated the belonging of this artistic phenomenon to the corpus of twentieth-century European literature. An important feature of intertextuality in Agatangel Krymskyi's works is identified as the masterful interweaving of national motifs with Arabic themes.

The integration of Arabic intertexts and Arabic poetics into the writer's major prose and poetic works makes it possible to assert that Arab studies exerted a profound influence on the writer's artistic views. At the same time, the orientalist scholar's idiostyle in his short prose is characterized by a tendency toward encyclopaedism and ethnographism and is cultivated by the aspiration partially to transform literary texts into educational material for a new generation of Arabists. Agatangel Krymskyi's artistic assimilation of the folklore heritage of the Arab East introduced into Ukrainian literature its principal idea, the idea of humanism and the invincibility of truth and goodness.

Original literary creativity and translation activity constitute an inseparable whole within Agatangel Krymskyi's oeuvre. The profound spiritual influence of the Qur'ān and the Bible, intertextual connections with texts of Arab writers, and the humanistic traditions of Ukrainian classical literature became sources enriching the creativity of the writer and Oriental scholar.

The conducted analysis of Agatangel Krymskyi's translations provides grounds to conclude not only the fundamental but also the practical possibility of adequate reproductions of the most complex poetic works of Arabic authors. Consequently, translations may and should be equivalent in essence and maximally approximate to the source text when inevitable losses of imagery are locally or distantly compensated through tropes of equivalent significance.

Agatangel Krymskyi's innovative contribution to literary translation involved supplementing Arabic texts reproduced in Ukrainian with scholarly apparatus, particularly references containing their bibliographic identification in recognized publications.

The comprehensive analysis of the specificity of Agatangel Krymskyi's idiostyle and the influence of Arabic studies upon its formation became possible through investigation of the writer's «space of stylistic organicity» (Mykhailyna Kotsiubynska), since his private correspondence serves as a key to understanding the peculiarities of the author's worldview and creativity and represents a unique source of information concerning his life.

heritage has been systematized, and five periods of epistolary creativity have been distinguished thematically and chronologically. In general, the corpus of the author's correspondence has been examined functionally according to several criteria. In particular, the concept of the addressee in Agatangel Krymskyi's epistolary heritage correlates with the thematic and chronological periodization of his works: the Beirut correspondence is private in nature, whereas letters addressed to his spiritual associates during his years of study and teaching activity at the Lazarev Institute, as well as during periods of persecution, are classified as semi-official. The period of serving as Permanent Secretary of the All-Ukrainian Academy of Sciences was reflected in Agatangel Krymskyi's letters as official business correspondence with fellow academicians and government representatives.

The peculiarities of Agatangel Krymskyi's epistolary idiostyle are systematized according to the thematic orientation of his letters. A common feature of the orientalist scholar's correspondence is an intellectual, logical style rich in diverse linguistic means. Official communication is marked by phraseological patterns characteristic of the period, private correspondence is distinguished by encyclopaedism and cultural reflections and characterized by the use of comic devices, whereas intellectually collegial letters are enriched with metaphors and comparisons while remaining balanced and devoid of comic elements.

At the level of adjacency between Agatangel Krymskyi's epistolary heritage and other literary genres, a unique polyphonic formation can be observed, letters-diaries (according to the orientalist scholar's own definition), which predominantly existed within private correspondence. Moreover, within semi-official communication one may distinguish letters-

discussions, letters-confessions, letters-reviews, letters-autocommentaries, letters of self-criticism, and letters-autobiographies. Official correspondence of Agatangel Krymskyi typically includes letters of appeal, letters of gratitude, inquiries and responses thereto, invitations, and «letters to leaders». The historical epoch exerted considerable influence on the development of the researcher's individual style: the orientalist scholar's views were formed during the period of modernism, whereas the development of the Academy of Sciences and the establishment of the national school of Oriental studies took place during the era of socialist realism, which undoubtedly found reflection in the writer's epistolary heritage.

The study of the specificity of the reception of Arab studies in Agatangel Krymskyi's works at different levels represents the innovative nature of the writer's artistic heritage. The differentiation of Arab studies from the discourse of Orientalism popular in Ukraine and Europe allows one to speak of the uniqueness of the writer's heritage, its intellectual character, and its exceptionally close affinity with Arabic literature, making it possible to conclude that Agatangel Krymskyi made a substantial contribution to enriching Ukrainian culture with material concerning the Arab East and endowed it with distinctive aesthetic value and appeal.

Keywords: *Agatangel Krymskyi, arab studies, intertextuality, translation, epistolary, epistolary heritage, reception, modernism, orientalism, lyric poetry, belles-lettres, letter, translator, poet, scholar.*

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Присташ А. А. Август Мюллер і Агатангел Кримський : міжкультурний діалог про історичну арабістику. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*. Київ, 2022. Т. 33, № 3. С. 313-321.

2. Присташ А. А. Легенда про ефеських печерників у порівняльно-літературознавчій рецепції Агатангела Кримського. *Folia Philologica*. Київ, 2022. № 3. С. 68-74.

3. Присташ А. А. Лінгвофольклористика «Бейрутських оповідань» Агатангела Кримського. *Folia Philologica*. Київ, 2023. № 5. С. 34-39.

4. Присташ А. А. Автобіографічний вимір архітектоніки поетичного циклу «Нечестиве кохання» зі збірки «Пальмове гілля» Агатангела Кримського. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки*, 2024. № 3 (210). С. 247-255.

5. Присташ А. А. Комічне у бейрутських епістолах Агатангела Кримського: лінгво-стилістичні особливості ідіостилю адресанта. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 2024. № 78. Т. 2. С. 204-209.

6. Присташ А. А. «Чуже» (орієнтальне) як стимул до власних творчих пошуків: Агатангел Кримський – дослідник творчості Антари ібн Шаддада. *«Вісник науки та освіти» (Серія «Філологія», Серія «Педагогіка», Серія «Соціологія», Серія «Культура і мистецтво», Серія «Історія та археологія»)*, 2025. № 7 (37). С. 644-653.

7. Присташ А. А. «...Я сам живу інтересами арабів...» (за рядками бейрутських листів Агатангела Кримського). *«Вісник науки та освіти» (Серія «Філологія», Серія «Педагогіка», Серія «Соціологія», Серія «Культура і мистецтво», Серія «Історія та археологія»)*, 2025. № 9 (39). С. 633-648.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації :

8. Присташ А. А. Інтерпретація коранічних сюжетів у поетичній творчості Агатангела Кримського (на прикладі циклу «Мусульманський рай. Любощі та

раюванні»). *Стратегії розвитку та пріоритетні завдання філологічних наук* : Міжнародна науково-практична конференція, м. Запоріжжя, 21-22 липня 2023 р. С. 155-159.

9. Присташ А. А. Арабський фольклор у літературній рецепції А. Кримського (епістолярний кейс 1896-1897 рр.). *Матеріали Міжнародної наукової конференції «XXVII Сходознавчі читання А. Кримського»*, м. Київ, 27 червня 2024 р. С. 147-148.

10. Присташ А. А. Амбівалентність ліричного героя як провідна риса ідіостиллю Агатангела Кримського в поезіях циклу «У горах Ліванських» зі збірки «Пальмове гілля». *Матеріали IV Міжнародної наукової конференції «Наукові орієнтири: теорія та практика досліджень»*, м. Вінниця, 18 жовтня 2024 р. С. 274-277.

11. Присташ А. А. Оповідь про Антару у художній рецепції Агатангела Кримського. *Матеріали VI Міжнародної науково-методичної конференції «Сходознавство. Актуальність та перспективи»*, м. Харків, 28 березня 2025 р. С. 100-102.

12. Присташ А. А. Близькосхідна імагопоетика ліричних рефлексій Агатангела Кримського. *Матеріали Науково-практичної конференції «Філологія і сьогодення: актуальні питання»*, м. Львів, 7-8 лютого 2025 р. С. 27-31.

13. Присташ А. А. Агатангел Кримський в рецепції Максима Рильського. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Постать Максима Рильського в українському культурному просторі»*, м. Київ, 22-23 травня 2025 р. С. 40-42.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації :

14. Присташ А. А. Розбудовувач орієнтальної ідеології материка, а не острова : творчість Антари ібн Шаддада в рецепції Агатангела Кримського. *«KELM (Knowledge, Education, Law, Management)»*. № 4 (72), 2025. С. 98-103.

15. Присташ А. А. Лінгвокраїнознавство (арабська мова) : навчальний посібник. Київ : НА СБУ. 2022. 272 с.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ ХУДОЖНЬОЇ ТВОРЧОСТІ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО З АРАБСЬКОЮ ЛІТЕРАТУРОЮ.....	
1.1. Інтертекстуальний дискурс арабістики як формотворчий компонент ідіостилю Агатангела Кримського.....	23
1.2. Інтертекстуальні зв'язки прози Агатангела Кримського з арабською літературою.....	31
1.2.1. Арабістика як інтертекстуальне поле великої прози А. Кримського.....	31
1.2.2. Інтертекстуальні зв'язки малої прози А. Кримського з арабським фольклором.....	43
1.3 Арабські інтексти у ліричній збірці «Пальмове гілля».....	53
Висновки до розділу 1.....	76
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕКЛАДАЦЬКІ СТРАТЕГІЇ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО.....	
2.1. Проблеми культурного порозуміння в перекладознавчих студіях А. Кримського з «Корану» та арабського фольклору.....	79
2.2. А. Кримський – перекладач арабської словесності.....	94
Висновки до розділу 2.....	116

РОЗДІЛ 3. ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА А. КРИМСЬКОГО В ОПТИЦІ АРАБІСТИКИ.....	119
3.1. Епістолярний доробок А. Кримського в координатах дискурсу арабістики : критерії класифікації.....	119
3.2. Науковий дискурс арабістики як формотворчий елемент епістолярного ідіостилю Агатангела Кримського.....	142
Висновки до розділу 3.....	172
ВИСНОВКИ.....	175
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	184
ДОДАТКИ.....	212
Додаток А. Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації.....	212
Додаток Б. Нотатки А. Кримського до перекладів зразків арабської поезії.....	215
Додаток В. Записи коранічних текстів А. Кримського.....	216

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Протягом багатьох віків країна-агресор намагається привласнити мистецькі, наукові, культурні здобутки нашої нації. Так, на превеликий жаль, імена багатьох відомих вітчизняних діячів культури та науки, серед яких зустрічаємо і орієнталіста, україніста, етнографа та письменника Агатангела Кримського, у широкого загалу не асоціюються виключно з Україною; їх праці російська федерація все ще намагається репрезентувати як імперські. Тому надзвичайно важливим для кристалізації сучасного українського суспільства, відродження його традицій та підвищення рівня національної самосвідомості є поліаспектне знайомство з такими непересічними постатями в історії України, як Агатангел Юхимович Кримський.

Сьогодні Агатангел Кримський відомий широкому загалу передовсім як фундатор українського сходознавства, науковець зі світовим ім'ям, поліглот, перекладач, поет і прозаїк, історик, етнограф, дослідник релігій Близького Сходу. За свідченнями самого орієнталіста, він володів понад 60 мовами, такими ж неосяжними є його наукові інтереси та естетичні погляди, що втілилися на сторінках художньої творчості.

Осмислення творчої і наукової спадщини митця становить непросте завдання перед сучасними дослідниками: наприкінці життя вчений потрапив під маховик тоталітарного режиму і довгий період перед реабілітацією А. Кримського його творчість замовчувалася, знищувалася, виводилася на маргінеси. У 1970-х роках крига скресла, і вітчизняні дослідники творчості українського орієнталіста почали опрацьовувати корпус праць митця і знайомити з ним широкий загал. Маємо зауважити, що неабияку роль у популяризації постаті вченого у той період відіграли зусилля співробітників Інституту сходознавства ім. А. Кримського, зокрема О. Пріцака, а також студії дослідників творчості автора роману «Андрій Лаговський» і збірки «Пальмове гілля» – О. Бабишкіна, М. Веркальця, Ніни Поляруш і Соломії Павличко.

На сучасному етапі розвитку української науки дослідницька діяльність та художнє слово А. Кримського повернулись у «канон». Наукові праці вченого досі

залишаються фундаментальними для вітчизняних орієталістів: арабістів, іраністів, тюркологів. Популярним нині напрямком досліджень художньої творчості письменника є її прочитання в оптиці українського модернізму «зламу» XIX-XX віків. Непоодинокими є розвідки, присвячені епістолярним комунікаціям сходознавця з іншими видатними діячами української культури, на їх основі епістолографи окреслюють особливості епохи, розвитку науки і літератури тих часів, соціальні проблеми тощо.

Водночас мало осмисленим залишається доробок Агатангела Кримського у площині «головної» з його орієнтальних дисциплін – арабістики, адже здебільшого українськими дослідниками різних галузей спадщина митця аналізується крізь призму орієталістики, без розмежування специфіки досить різних культур. У 2007 р. було видано «Вибрані сходознавчі праці» А. Кримського у 5 томах, де у першому томі надруковано наукові праці дослідника у царині арабістики. Передмову до видання із комплексним осмисленням наукового доробку вченого написав Д. Радівілов. «Арабістика» є компіляцією наукових праць А. Кримського і єдиною працею, що розкриває вченого виключно в іпостасі арабіста.

Арабський Схід мав великий вплив на формування свідомості та естетичних поглядів А. Кримського, тому можемо стверджувати, що сприймати арабістику виключно сферою наукових зацікавлень – це ігнорувати унікальність і новаторство його художнього слова у літературній та епістолярній творчості.

Особливо потрібним є дослідження рецепції знань і уявлень про арабську культуру у спадщині Агатангела Кримського з урахуванням сьогоденних геополітичних умов, необхідності взаємодії із населенням 23 держав Арабського Світу, посилення ефективної міжнародної співпраці, запорукою якої є глибоке розуміння особливостей національної свідомості і менталітету представників арабського етносу: «Ми не можемо бути сильні тільки свідомістю своєї окремішності. Це – ідеологія острова. А ми – на материку» (Ю. Шерех).

Актуальність дисертаційної роботи, виконаної у парадигмі компаративістики, зумовлена потребою цілісного осмислення внеску сходознавця у розбудову

вітчизняної науки та культури у контексті української декомунізації з урахуванням поточної геополітичної ситуації в Україні та світі.

Теоретичним підґрунтям розвідки стали праці, що репрезентують ключові напрями сучасного літературознавства, компаративістики й орієнталістики. Наукове осмислення творчої спадщини Агатангела Кримського має тривалу традицію. Художнє слово сходознавця викликало неабиякий інтерес у його сучасників – І. Франка, Лесі Українки, Б. Грінченка, М. Рильського. Новою віхою у вивченні спадщини вченого стали праці вітчизняних літературознавців Ніни Поляруш, М. Веркальця, Соломії Павличко, які, з-поміж іншого окреслили прояви орієнталізму у творчості письменника.

Під поняттям «орієнталізм» ми розуміємо комплекс наук про Схід, а Схід у творчій рецепції Агатангела Кримського був представленим багатогранно і охоплював арабістику, іраністику і тюркологію. Якщо вивчення рецепції перської словесності у художній творчості А. Кримського було досліджено Тетяною Маленькою [143-145; 299], осмислення проявів арабістики у текстах письменника залишалося практично поза увагою дослідників: наразі єдиною такою фаховою розвідкою є студія Д. Радівілова [208-209], проте й у ній аналізується лише наукова, а не художня спадщина Агатангела Кримського.

Водночас вагомим теоретичним підґрунтям для комплексного аналізу художньої творчості орієнталіста стали праці зарубіжних і вітчизняних дослідників у суміжних галузях. Зокрема, проблематику інтертекстуальності розроблено у працях У. Еко [293], Ж. Женетта [294], Мар'яни Шаповал [274-277], Тамари Гундорової [53-54], Соломії Павличко [174]; теорію перекладу – Ю. Найди [303], Д. Дюришина [238], В. Карабана [84], М. Стріхи [242]; епістолярний дискурс – В. Кузьменка [126-130], Оксани Тютюнник [225-227; 258-260], Галини Мазохи [141]; проблеми літературної рецепції та міжкультурного діалогу – Тетяни Івасишиної [78; 80], Лариси Компанцевої [94-95], Віри Ніконової [160-161], Ганни Останіної [169-172]; орієнталізм – Е. Саїда [224].

За останні п'ять років оприлюднено наукові праці, де розглядаються окремі питання за темою дисертаційної студії: поетологічні та інтертекстуальні аспекти

художньої творчості А. Кримського (Ніна Поляруш [178; 180-181], Лариса Компанцева [94-95], Віра Ніконова [161-162]), проблеми автобіографізму, авторської свідомості та рецепції (Тетяна Івасишина [80], Ніна Поляруш [176], Віра Ніконова [160; 162]), дослідження роману «Андрій Лаговський» у літературно-критичному дискурсі (Тетяна Івасишина [78; 80]), питання епістолярного дискурсу та комунікативних стратегій (Оксана Тютюнник [258-260], Тетяна Івасишина [77-79], Ніна Поляруш [176-177]).

Таким чином, попри наявність ґрунтовних досліджень у суміжних галузях, проблема інтертекстуальної та перекладацької рецепції арабістики у художній та епістолярній спадщині Агатангела Кримського залишається недостатньо розробленою.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами.

Дисертаційна праця спрямована на реалізацію положень Стратегії забезпечення державної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 16.02.2022 р. № 56/2022, Стратегії інформаційної безпеки, затвердженої Указом Президента України від 28.12.2021 р. № 685/2021. Обрана тема відповідає п. 32 Філологія в системі СБУ «Основних напрямів наукових та науково-технічних досліджень у системі Служби безпеки України», затверджених наказом Центрального управління СБ України від 18.07.2025 р. № 271. Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Національної академії СБ України від 25.11.2021 р., протокол № 14.

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційної роботи є здійснення компаративного аналізу специфіки рецепції арабістики у творчості Агатангела Кримського крізь призму епістолярного, інтертекстуального та перекладацького вимірів.

Досягнення мети передбачає вирішення таких *завдань*:

- дослідити текстуальний простір художнього доробку А. Кримського у його міжтекстових кореляціях з арабською словесністю, простеживши її вплив на формування ідіостилю письменника;

- визначити засади компаративістичної концепції А. Кримського та окреслити специфіку їх імплементації у перекладацьких стратегіях у царині художнього перекладу;
- систематизувати епістолярну спадщину А. Кримського та визначити її типові риси за ключовими літературознавчими критеріями;
- сформулювати визначення поняття «арабістика» на основі аналізу функціонування дискурсу Арабського Сходу в межах епістолярію А. Кримського;
- простежити вплив арабістики на формування ідіостилю А. Кримського.

Об'єктом дослідження виступає наукова, художня, перекладацька та епістолярна творчість А. Ю. Кримського у її кореляції з дискурсом арабістики.

Предметом дослідження є рецепція арабістики у творчості Агатангела Кримського в її інтертекстуальному, перекладацькому та епістолярному вимірах.

Методи дослідження. Дисертаційна студія ґрунтується на комплексній методиці аналізу рецепції арабістики у творчості Агатангела Кримського, що поєднує загальнонаукові та спеціальні літературознавчі, компаративні й культурологічні методи. До загальнонаукових методів належать аналіз, синтез, індукція, дедукція та опис, що застосовуються для узагальнення теоретичних підходів у межах літературознавства, компаративістики, теорії інтертекстуальності та орієнталістики, а також для систематизації наукових концепцій щодо природи міжкультурної рецепції.

Спеціальні літературознавчі методи охоплюють інтертекстуальний аналіз, використаний для виявлення системи міжтекстових (інтертекстуальних, паратекстуальних, метатекстуальних, гіпертекстуальних і архітекстуальних) зв'язків у художніх текстах Агатангела Кримського, а також для осмислення специфіки інтеграції арабських інтекстів до українського культурного контексту. Порівняльно-типологічний метод застосовано для зіставлення арабських першоджерел і їх рецепції у творчості А. Кримського. Залучення цього методу дозволило виявити спільні мотиви, образи, сюжетні структури та їхню функціональну модифікацію. Метод типологізації використано для класифікації інтертекстуальних елементів за їх

функціональними та семантичними ознаками (алюзії, ремінісценції тощо). Дискурсивно-контекстуальний аналіз застосовано для інтерпретації функціонування інтертекстуальних елементів у різних типах текстів (художніх, наукових, епістолярних) і визначення їхніх функцій.

Перекладознавчий аналіз залучено для вивчення перекладацьких стратегій А. Кримського, визначення способів інтерпретації та адаптації арабських текстів, а також механізмів міжмовної й міжкультурної передачі смислів. Епістолярний аналіз використано для дослідження листування як особливого типу тексту, що поєднує риси приватної комунікації, наукового дискурсу та авторської саморепрезентації.

Застосування комплексу загальнонаукових і спеціальних методів, а також трансдисциплінарного підходу до дослідження рецепції арабістики у творчості Агатангела Кримського забезпечило здійснення всебічного аналізу творчої спадщини митця як простору міжкультурної взаємодії з носіями арабського етносу, реконструкції механізмів інтерпретації арабських культурних кодів та виявлення впливу дискурсу арабістики на формування специфіки авторського ідіостилю вченого-сходознавця.

Емпіричну основу дисертаційної праці становлять наукові публікації Агатангела Кримського, роман «Андрій Лаговський», збірка малої прози «Бейрутські оповідання», поетична збірка «Пальмове гілля», критика і публікації письменника на шпальтах українських часописів «Правда», «Зоря», епістолярна спадщина. У роботі також було використано різномовні лексикографічні і довідкові джерела, оригінальні тексти класичної арабської поезії, антології, літературну критику.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертаційна студія є першим комплексним дослідженням функціонування дискурсу арабістики у художній, епістолярній та перекладацькій творчості Агатангела Кримського. Робота виконана у межах компаративного літературознавства з урахуванням механізмів інтертекстуальності і міжкультурного діалогу, що дозволило окреслити специфіку рецепції арабістики у літературній спадщині вченого-сходознавця.

Найбільш важливими науковими положеннями, сформульованими в дисертації та винесеними на захист, є такі:

уперше:

- осмислено художню спадщину А. Кримського як комплексну систему інтертекстуальних, перекладацьких та епістолярних вимірів рецепції арабської літературної традиції, що зумовлює формування ідіостилю письменника;
- реконструйовано цілісне інтертекстуальне поле художнього доробку А. Кримського в його кореляції з арабською словесністю шляхом виявлення та систематизації міжтекстових зв'язків поезії й прози письменника з творами арабської літератури;
- обґрунтовано механізми реалізації перекладацьких стратегій відтворення класичної арабської поезії та Корану на основі компаративістичної концепції А. Кримського та виокремлено її ключові параметри;
- запропоновано авторську дефініцію «арабістики» з урахуванням її змістового виміру у творчості вітчизняного вченого-орієнталіста.

удосконалено:

- типологізацію форм рецепції орієнтального дискурсу в українській літературі доби модернізму на засадах комплексного компаративного аналізу в частині виокремлення адаптаційної, інтерпретаційної, трансформаційної та авторської (творчої) форм;
- підходи до трактування епістолярію як синтезу художнього та історичного дискурсів шляхом обґрунтування його наукового виміру та визначення як триєдності художнього, історичного й наукового дискурсів.

дістали подальшого розвитку:

- методологія комплексного вивчення міжкультурних зв'язків із залученням інтертекстуального і перекладознавчого підходів;
- механізми осмислення рецепції літератур країн Сходу у контексті українського модернізму.

Практичне значення отриманих результатів визначається теоретико-літературознавчою і прикладною спрямованістю дисертації та полягає в тому, що матеріали дослідження можуть бути використаними під час викладання філологічних дисциплін, здійсненні перекладів на замовлення практичних підрозділів СБ України,

розробки лінгвокультурологічних словників і довідників, а також навчальних посібників.

Отримані результати дисертаційного дослідження впроваджено в освітній процес Національної академії СБ України під час викладання навчальних дисциплін: «Лінгвокраїнознавство країн першої іноземної мови (арабська)», «Література першої іноземної мови (арабська)», «Теоретична та прикладна лінгвістика першої іноземної мови (арабська)» (акт впровадження від 05.02.2026 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення й результати дисертаційної роботи апробовані на 6 наукових конференціях. *Міжнародних* : «Стратегії розвитку та пріоритетні завдання філологічних наук» (м. Запоріжжя, 21-22 липня 2023 р., «Liha-pres»), «XXVII Сходознавчі читання А. Кримського» (м. Київ, 27 червня 2024 р., Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, «Liha-pres»), «Наукові орієнтири : теорія та практика досліджень» (м. Вінниця, 18 жовтня 2024 р., ГО «Міжнародний центр наукових досліджень»), «Сходознавство. Актуальність та перспективи» (м. Харків, 28 березня 2025 р., Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди). *Всеукраїнських* : «Філологія і сьогодення : актуальні питання» (м. Львів, 7-8 лютого 2025 р., «Молодий вчений»), «Постать Максима Рильського в українському культурному просторі» (м. Київ, 22-23 травня 2025 р., Український державний університет ім. М. П. Драгоманова).

Публікації. За результатами проведених досліджень опубліковано 15 наукових праць, серед яких : 7 одноосібних статей у фахових наукових виданнях, затверджених Міністерством освіти і науки України, 1 одноосібна стаття у закордонному виданні, 6 праць апробаційного характеру (тези доповідей), 1 навчальний посібник.

Структура та обсяг дисертації визначаються її метою і завданнями. Праця складається з анотації, вступу, трьох розділів, поділених на підрозділи, списку використаних джерел (335 найменувань) та додатків. Загальний обсяг дисертації – 218 сторінок, основний зміст викладено на 183 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ ХУДОЖНЬОЇ ТВОРЧОСТІ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО З АРАБСЬКОЮ ЛІТЕРАТУРОЮ

1.1. Інтертекстуальний дискурс арабістики як формотворчий компонент ідіостилю Агатангела Кримського

Розвиток суспільства на зламі XIX-XX століть вимагав од діячів культури й науки плідної праці на визначеному і досить обмеженому духовному просторі. Здавалось, що митець може досягти успіхів у певній галузі науки або визнання у певній літературній ніші лише якщо він буде працювати у дуже вузькому напрямку. Дійсно, переважна більшість науковців і письменників задовольняли свої дослідницькі інтереси в одній або кількох досить споріднених галузях. Рідкісним винятком із загальної практики був Агатангел Кримський – орієнталіст (арабіст, іраніст, тюрколог), дослідник історії Близького Сходу та ісламської релігії, поліглот, перекладач, поет, белетрист, українознавець, етнограф.

Художня творчість А. Кримського стала тим унікальним простором, де поєднуються усі іпостасі митця. А. Кримський виявився новим обличчям українського модерну, який транслював на широкий загал естетику «європейського “fin de siecle”» [231, с. 9]. Унікальність літературної діяльності А. Кримського як представника українського модернізму становить ерудованість письменника, його обізнаність щодо словесностей інших народів, космополітизм загалом. Підтвердженням тези може слугувати розвідка Лідії Таран про самоідентифікацію сходознавця, у якій літературознавиця доводить, що особливий «феномен Кримського» сформовано його перебуванням на «кордоні культур» [243]. Лариса Шевченко відзначає, що «А. Кримський жив і творив в емоційному розриві між двома культурними світами, в яких він знаходив самовираження у різних іпостасях: дослідника, поета, перекладача, інтерпретатора текстів, мандрівника» [278, с. 10].

Надзвичайно продуктивна діяльність А. Кримського із розбудови та збагачення української культури не піддається цілісному осмисленню через її багатовекторність.

Навіть дискурс орієнталістики, що в системі української словесності становить комплексне явище і сприймається як комплекс уявлень про Схід, у розрізі творчості митця-модерніста слід розділяти окремо на дискурси арабістики, іраністики і тюркології, адже кожна із цих наук мала різний вплив і знайшла певне відображення у художньому світі письменника й перекладача.

Так, Г. Нікулін наголошував на тому, що переважна більшість праць Кримського-ученого «присвячена питанням історії, етнографії, історії релігій східних народів, питанням становлення і розвитку їх літератур» [163, с. 108]. Власне, окреслене дослідником коло інтересів українського сходознавця цілком відображає його науково-художню концепцію, за якою словесність народу багато в чому визначала його ідентифікацію і слугувала невід'ємною складовою вивчення «чужої» культури. У цьому контексті слухними видаються зауваги дослідника наукової спадщини А. Кримського Ю. Кочубея: найважливішою студією, яка увесь час була «на верстаку» фундатора української арабістики, є «Історія нової арабської літератури», над якою вчений-орієталіст працював у важкі 30-ті роки [107, с. 148].

Вплив арабістики на формування естетичних поглядів А. Кримського важливо дослідити не лише тому, що арабська мова і література (в контексті інтертекстуальних впливів під терміном «арабістика» будемо розуміти ці поняття) були першими «східними» науками дослідника Орієнту, а й через історичний контекст, що окреслює статус арабської мови і сьогодні: вона пройшла тріумфальний шлях мови-переможця і мови високої вченості з міжнародним статусом «латини Сходу» (А. Кримський [183]), витримала утиски колишніх західних метрополій, посилила свої міжнародні позиції і вважається мовою міжнародного спілкування [7, с. 8].

Студентські роки А. Кримський провів у студіюванні численних арабських фоліантів, занурюючись у «чужу» культуру зовсім іншого світосприйняття і вивчаючи «суху теорію». Справжнім поштовхом до оспівування любові до Орієнту став прямий контакт молодого вченого з Близьким Сходом (1896-1898 рр.) під час перебування у науковому відрядженні у Лівані. За свідченнями дослідників спадщини українського сходознавця, А. Кримський працював в рукописних бібліотеках у сирійському Бейруті, співпрацював з арабськими науковими часописами, збирав

унікальні пам'ятки історії та культури, які після повернення автора додому становили ядро численних наукових праць і живили його поетичну музу й письменницьку уяву [109, с. 7; 82, с. 422].

Про новаторство і унікальність «феномену Кримського» в українській літературі писали й інші вітчизняні дослідники. Зосібна Віра Агеєва характеризує автора як першого, хто «утвердив право особистого вибору» і «зважився говорити про феномени табуйовані, неприйнятні», «змінив уявлення про ієрархію важливих і неважливих речей» [113]. На думку В. Шевчука, А. Кримський у прозі та поезії постає рефлекторним і неспокійним митцем, який чи не першим в українській літературі зруйнував «класичний спокій безсторонніх форм і створив зразки письма від “я” і через “я”, які й нині дуже добре читаються» [279, с. 306]. Варто також звернути увагу на розвідку Вероніки Кийченко, у якій дослідниця аргументує цінність внеску вченого у розвиток вітчизняного письменства: до А. Кримського в українській літературі інтелектуально-науковий дискурс був розвинутим не сповна [86, с. 44].

Вивченню явища модернізму (типологія, термінологія, хронологічні межі, прикметні риси тощо) в українській словесності присвячені комплексні розвідки Д. Затонського [71-73], Д. Наливайка [156], Тамари Гундорової [53], Віри Агеєвої [5], Соломії Павличко [174] та багатьох інших дослідників. Праці Соломії Павличко, Віри Агеєвої і Тамари Гундорової окремо висвітлюють питання кореляції художньої творчості Агатангела Кримського з українським модернізмом. Водночас зустрічаємо й розвідки, що пропонують читати А. Кримського як представника українського декадансу – зосібна Р. Ткаченко [255].

Інтертекстуальність, як риса, що характеризує А. Кримського передовсім як митця-модерніста, дозволяє розмежувати творчу репрезентацію автора у парадигмах модерну і декадансу: за В. Іванишиним, «перший відрізняється від другого націленістю на конструктивні пошуки “нової краси”» [76, с. 219]. Саме так доречно характеризувати нові, інтелектуальні і екзотичні міжтекстові зв'язки художнього слова А. Кримського, адже інкорпорація арабських інтекстів до оригінальної прози і лірики письменника дозволила транслювати його творчі інтенції у новій культурній площині.

Для українського модернізму дискурс орієнталізму став не новим явищем. Поетикою Орієнту вітчизняна література почала насичуватися ще в добу романтизму: тоді Схід у творчості українських письменників виступав об'єктом екзотизації і репрезентував амбівалентний простір, свій і чужий водночас, насичуючи писемність новими метафорами і образами [206]. Загалом, за Дарією Янковською, «у ХІХ столітті все східне стало синонімом екзотичного і таємничого», а міфологія європейського романтизму породжувала культ екзотики і Сходу [285, с. 1018].

Аналізуючи рецепцію орієнталізму українським модерном, звернемо увагу на коментарі літературознавиці Тамари Гундорової, яка вважає, що для означеної літературної доби орієнталізм є «специфічним дискурсом» між європейськими та східними цінностями, що на рівні творчої проекції митця слугує засобом протиставлення «свого» та «іншого» [53, с. 219]. Цікавими для прочитання модерністської творчості А. Кримського крізь призму Сходу є погляди Анни Білої, за якими у розрізі трансформації «екзотичного» український модернізм цілком повторює тенденції романтизму і свідомо адаптує східні мотиви у літературні тексти, репрезентуючи не просто інокультуру, а і психологію інших народів [14].

З огляду на домінування орієнтального дискурсу у художній творчості Агатангела Кримського, маємо звернути увагу на коментар дослідниці мистецької спадщини ученого Соломії Павличко. Літературознавиця обстоювала думку про те, що зацікавленість молодого арабіста східними культурами можна вважати «покликом батьківської крові» [174, с. 9]. Окремо слід зосередитися на коментуванні літературної спадщини А. Кримського його учнем – О. Прицаком, який вважає художню творчість письменника «не просто “орієнтально” інспірованою, а “по-орієнтальному” відчутую» [199, с. 23].

Явище інтертекстуальності дало змогу розширити масштаби розуміння літературного тексту. За визначенням Вікторії Соколової, під терміном «інтертекстуальність» слід розуміти різноманітні відношення «будь-якого тексту з іншими текстами літератури, взаємодії різних кодів, дискурсів чи голосів, які переплітаються у тексті, й – ширше – відсилання до культури сучасної йому, попередньої або наступної епохи» [240, с. 93].

Характеристику інтертекстуальності як незчисленної можливості відсилань до інших художніх текстів та культурних дискурсів репрезентують у своїх дослідженнях українські дослідники: О. Астаф'єв [9-10], Наталія Ліхоманова [138-139], Віра Просалова [201-205], Мар'яна Шаповал [274-277], Наталія Науменко [158-159], Ніна Поляруш [85] та інші.

Дослідниками словесності напрацьовано низку підходів до класифікації функціонування інтертекстуальних зв'язків. До прикладу, на основі моделі маркованої інтертекстуальності, літературознавиця Мар'яна Шаповал пропонує дві форми інтертекстуальності, які розрізняє залежно від їх відношення до тексту-реципієнта: співприсутності (семантичні форми, стилістичні форми, кодова інтертекстуальність) і деривації (запозичення прийому, парафраза, стилізація тощо) [274, с. 67-69].

Інший підхід до міжтекстової взаємодії пропонує лінгвістка Оксана Гальчук, вважаючи прояви інтертекстуальності «чинниками літературної рецепції». Дослідниця виокремлює такі форми інтертекстуальності, як «запозичення й переробка тем і сюжетів, явне та приховане цитування, переклад, плагіат, алюзія, парафраза, наслідування, пародія, інсценування, використання епіграфів, ремінісценція» [35]. Окрім того, у розвідці про функціонування інтертекстуальності у рамках модернізму дослідниця розрізняє домінантні для української словесної форми рецепції, які знайшли відображення у художньому слові А. Кримського: переклад, літературно-критична рецепція, художнє осмислення або ж їх комбінація. Оксана Гальчук також виокремила основні функції інтертекстуальності: комунікативну, смислотворчу, поетичну і функцію пам'яті [35, с. 41].

Водночас найбільш систематизованою з урахуванням можливих варіацій міжтекстових зв'язків видається класифікація французького літературознавця Ж. Женетта, за якою прийнято виокремлювати такі форми взаємодії текстів [294, с. 57]:

1) Власне інтертекстуальність, до якої відносимо елементи «присутності» одного тексту в іншому (зокрема цитування, алюзію, ремінісценцію, референцію);

- 2) Паратекстуальність – відношення тексту до свого заголовка, присвяти, епіграфа, передмови/післямови та інших проміжних між твором і читачем текстових інстанцій;
- 3) Метатекстуальність – інтерпретація текстом свого претексту [27, с. 30];
- 4) Гіпертекстуальність, що виявляється у взаємному накладанні і трансформації текстів [27];
- 5) Архітекстуальність – жанровий зв'язок текстів.

Базову класифікацію Ж. Женетта з часом було дещо розширено Н. Фатєєвою. Дослідниця запропонувала викоремити в окрему категорію інші моделі і випадки інтертекстуальності – інтертекстуальні тропи та стилістичні фігури [68, с. 7].

У контексті дослідження рецепції арабістики у творчості А. Кримського ми будемо розглядати інтертекстуальність як перегуки текстів, тобто будь-які (прямі або опосередковані, експліцитні чи імпліцитні) зв'язки творів українського письменника з арабськими літературними творами. Водночас зауважимо, що таке осмислення має відбуватися у межах функціонального підходу – з аналізом мотивації автора і осмисленням ролі інтеграції інтертекстуальних елементів до оригінального художнього твору.

За переконаннями Наталії Торчинської, літературний текст «акумулює в собі множинність алюзивних сигналів, цитатних інтенцій та ремінісцентних кореляцій, кожна з яких істотно розширює спектр семантичних імплікацій, утворюючи лабіринт багатопланового смислового простору» [312, с. 268-270].

Окреслимо специфіку ключових інтекстових форм, що становлять інтертекстуальне ядро арабістики у художній творчості А. Кримського. Основними такими елементами є алюзія – короткий «натяк на певну обставину, ситуацію, подробицю, людину образ» [29, с. 21]; ремінісценція – елемент художньої системи, що «відсилає до загальної структури, окремих елементів чи мотивів іншого твору» [211], референція – «точкова» цитата.

Прозова і лірична творчість А. Кримського характеризується значною актуалізацією дискурсу арабістики й на паратекстуальному, метатекстуальному, гіпертекстуальному та архітекстуальному рівнях.

У художньому слові А. Кримського важливу роль відіграє інтеграція до канви літературних творів традиційних арабських топосів і архетипів. С. Хороб зауважує, що образи й мотиви є культурними архетипами, які вже «самі по собі несуть естетичну непередбачуваність» [271, с. 7]. Дійсно, у культурному просторі архетипи і мотиви (топоси) відіграють роль образів-універсалій, на які нашаровується багатовіковий досвід нації, завдяки чому вони функціонують як елементи діалогу культур.

Скажімо, у носіїв арабського етносу сприйняття часу є не лінійним, а циклічним [62, с. 223], цей феномен орієнтує реципієнтів на культурно-ментальну модель організації досвіду часу. Означена специфічна риса арабської ментальності знайде відображення як у прозі, так і у ліриці А. Кримського, оскільки для ліричного героя «Пальмового гілля» і для Андрія Лаговського сприйняття часу буде відбуватися не за календарем, а за подіями, що породжуватимуть зміни у їх стані. Психологізм літературних творів А. Кримського і відсутність насиченої «подієвості» у них теж пов'язуємо із впливом традицій арабської словесності на художнє слово письменника. Так, класична арабська поезія, яку досліджував й інтегрував у власну творчість український сходознавець, вирізняється мальовничістю, завдяки якій лірики виявляли і демонстрували зв'язки між макрокосмосом і мікрокосмосом [175].

Вкраплення у художній текст арабських образів особливо простежується у ліричній збірці «Пальмове гілля», до назви якої інкорпоровано символ фінікової пальми – «نخلة». Використання автором інтертекстуальних тропів несе в собі приховані повідомлення, що взаємодіють із адресатами по горизонталі (на основі життєвого досвіду реципієнта) і по вертикалі (адже у семантиці символів закладено багатовіковий досвід людства). Загалом у контексті інтертекстуальності авторські тексти слід сприймати як структуру, що «здатна до саморефлексії та інтерпретаційної мультиплікації» [142, с. 23]. Тож слушною є заувага Олени Кретової і П. Кретьова про те, що у контексті творчості А. Кримського літературні візії орієнтального слід розуміти як «оприявлення архетипічної структури реальності смислового простору і локалізації в ній як присутності» [110].

Літературознавиця Ганна Останіна визначає декілька доміантних способів рецепції орієнтальних сюжетів, мотивів, образів у сучасному літературному процесі, передовсім це націоналізація, адаптування і переосмислення [170, с. 76]. У творчості А. Кримського головним із способів актуалізації дискурсу арабістики стало переосмислення багатовікового надбання орієнтальної словесності. Більш того, функціонування дискурсу арабістики у художньому просторі письменника нерозривно пов'язане з появою унікальних імагологічних літературних образів, у які, за визначенням Д. Наливайка, автор «інкорпорується зі своєю суб'єктивністю, зі своєю культурою й ментальністю, своєю ідеологією й ангажованістю» [156, с. 95].

Нестандартний, проте досить актуальний для аналізу усього корпусу праць А. Кримського, погляд на визнання інтетекстуальними елементами нехудожніх елементів (наукових розвідок, аналізу джерел і конкретних фактів, приміток, посилянь, цитації, переповідання ситуацій, які мали реальне (історичне) значення тощо) у художньому тексті пропонує Валентина Герасимчук. Дослідниця зазначає, що такі елементи виконують функцію інтелектуалізації твору, насичуючи текст «інформативним, пізнавальним, філософським аспектами, і створюють умови для надання йому нового ширшого статусу – тексту культури» [38, с. 172-173, с. 184]. Численні покликання А. Кримського на наукові праці у царині арабістики розширюють і роблять унікальним інтертекстуальне поле арабської словесності у творчості автора, що є примітною рисою ідіостилію митця.

Цікавим є дослідження А. Гурдуза, у якому літературознавець обстоює популярну нині думку про те, що інтертекст уміщує в собі не так цитати з певних творів, як усі можливі дискурси (соціолектні, побутові, наукові, маскультурні, літературні тощо), під впливом яких перебуває автор [55, с. 68], тобто цілком відображає його життя. Подібну думку висловлює й Тетяна Динниченко, зазначаючи, що «явище інтертекстуальності набуває статусу універсального всеохоплюючого поняття: оскільки література і історія, суспільство і людина стало розглядатися як текст, то людська культура стала сприйматись як єдиний “інтертекст”, що, у свою чергу, служить претекстом для будь-якого нового тексту» [59, с. 11].

З огляду на зазначене, прикметною рисою художньої творчості Агатангела Кримського у ліричному та прозовому вимірах є її автобіографізм [162; 179; 185]. Інтеграція елементів авторського біографізму у його письмо є в цілому характерним явищем доби модернізму і формує особливу площину інтертекстуальних перегуків між корпусом творів письменника, спільним ядром яких є життя митця. Мар'яна Шаповал зазначає, що українські модерністи «надавали особливого значення власному іміджеві у житті та художній творчості, творили текст символічної автобіографії, програмували рецепцію своєї постаті» [274, с. 123]. З урахуванням створених А. Кримським передмов та коментарів до прочитання прози (роман «Андрій Лаговський») і лірики, можемо резюмувати, що автором закладено передумови до рецепції його творчості крізь призму автобіографізму, зокрема завдяки інтеграції компоненту арабістики, що дозволяє впізнати у ліричних героях ученого-орієнталіста. Водночас автор вдається до «програмування» рецепції своєї постаті, адже спонукає адресатів своїх постанов читати художні тексти саме як інтелектуальні: критично, усвідомлено, ґрунтовно.

Дискурс арабістики є одним із формотворчих елементів ідіостилю А. Кримського, оскільки інтелектуальна проза і поезія письменника суголосні його *ego* і репрезентують світоглядну парадигму вченого-орієнталіста. Художня творчість письменника-модерніста є унікальним явищем української писемності – це глибоко психологічні, критичні, оригінальні твори, що зокрема завдяки численним міжтекстовим зв'язкам спонукають реципієнта краще пізнати себе і світ навколо себе.

1.2. Інтертекстуальні зв'язки прози Агатангела Кримського з арабською літературою

1.2.1. Арабістика як інтертекстуальне поле великої прози А. Кримського

Агатангел Кримським був першопроходцем у багатьох сферах культурного життя України, а його новаторство на літературній ниві заклало підвалини для появи

популярного нині жанру інтелектуального роману. Настільки нестандартна для початку ХХ століття проза й до сьогодні залишається унікальним зразком поєднання тонкого психологізму та глибокої ерудованості і вражає масивом порушених проблем. Закономірно, що роман «Андрій Лаговський» опинився у центрі уваги багатьох знакових у вітчизняній філології постатей, зокрема О. Бабишкіна [11], Марії Моклиці [153], Соломії Павличко [174], Р. Ткаченка [255], Тамари Гундорової [53; 54], Ю. Горблянського [43; 45], Тетяни Івасишиної [80; 78], Віри Ніконової [162] та інших.

Можливо, більше, ніж будь-яка літературна критика та численні спроби проаналізувати творчі інтенції Агатангела Кримського, про роман говорять рядки головного героя: «Я – продукт сучасної цивілізації, я дегенерат, я декадент, я людина з *fin de siècle*, я неврастенік». Декаданс та невротизм є неодмінними рисами літератури зламу віків, що «мала задовольняти попит широких мас, майстерно поєднувати в собі вираження національної ідентичності та інтелектуальності» [96, с. 69].

Попри чималу кількість праць, присвячених різновекторному аналізу роману «Андрій Лаговський», слушною є заувага Галини Випасняк щодо того, що переважна їх більшість присвячена пошуку аргументів, які б підтверджували чи заперечували латентну гомосексуальність автора [24].

Не можемо оминати увагою літературознавчі розвідки, у яких розкрито питання міжтекстових зв'язків роману Агатангела Кримського з українською літературною традицією, досліджено рецепцію біблійних сюжетів – праці Р. Ткаченка [255; 256], Людмили Скорини [234; 235; 236], Соломії Павличко [174]. Міжтекстові зв'язки «Андрія Лаговського» з українською літературною традицією наразі залишаються мало висвітленими. Поодинокими є розвідки, що трактують поетичні вкраплення до белетристики А. Кримського крізь призму орієнталізму, зокрема перської літератури – передовсім праці Тетяни Маленької [143; 144; 145; 299]. Водночас розгляд роману у кореляції з визначними творами арабської словесності перебуває практично поза увагою вітчизняної науки.

Тамара Гундорова дає досить вичерпну характеристику головного героя роману: Андрій Лаговський є «людиною *fin de siècle*, яка залюбки втікає в екзотичний Схід, у містику, в хворобу і поезію» [53, с. 54]. Це спонукає нас розглянути той самий Схід у літературній рецепції Агатангела Кримського крізь призму емпіризму, тобто зосередити увагу безпосередньо на інтертекстуальному полі арабістики у творчості українського модерніста.

Людмила Скорина відзначає, що титульний герой «Андрія Лаговського» є інтелектуалом, щиро залюбленим у художню літературу [235, с. 213]. Загалом твори української інтелігенції легко сприймаються у контексті європейської літератури, хоч і містять національний контекст, тому присутність популярних у Європі мотивів, сюжетів та образів у вітчизняній літературі є досить звичним явищем. З-поміж інших творів українського реалізму роман Агатангела Кримського вирізняється завдяки непересічній постаті його автора – знавця екзотичної для тутешніх читачів арабської культури.

Слушною є заувага Ніни Поляруш щодо специфіки рецепції арабської літератури у концепції письменника: вона прикметна бажанням віднайти культурну та історичну єдність між Сходом і Заходом, адже «український орієнталіст розглядав арабську літературу як невід’ємну частину світової культури, що має значення не тільки для наукових студій, а й для усвідомлення національної ідентичності народу-мовотворця» [177, с. 778]. Головним чином арабські інтертекстеми у романі «Андрій Лаговський» спрямовані на імпліцитне встановлення міжкультурних контактів, проте виконують і більш універсальні функції, зокрема застосовуються для демонстрації інтелектуального рівня персонажів, як засоби характеристики світогляду, психологічних проблем, ціннісно-моральних засад [236].

Міжтекстові зв’язки роману з арабською літературою і ширше – культурою, – функціонують на декількох рівнях: інтертекстуальному, паратекстуальному, гіпертекстуальному, а також архітекстуальному, що свідчить про високу майстерність письменника і його власний тісний контакт з носіями арабського етносу.

Роман «Андрій Лаговський» цікавий своєю архітектонікою та сплетінням двох сюжетних ліній: декадентської інтелектуальної рефлексії та соціально-культурного

конфлікту, що проявляються у самопізнанні й духовних пошуках героя. Обрамленням твору слугують непрості стосунки чоловіка з матір'ю. Загалом проблематика твору ширше, ніж просто тема сина і матері; на думку Соломії Павличко особи жіночої статі у романі виступають у ролі «архетипального зла» [174, с. 86]. На початку твору Андрій Лаговський повертається додому після навчання і усвідомлює наскільки його світогляд відрізняється від мислення його неінтелігентної, вульгарної матері. Цураючись материних поглядів на життя, зокрема лихварства, професор залишає дім і зрікається жінки. Після цього головний герой проходить тернистий шлях самоусвідомлення і переоцінки життєвих орієнтирів, що дозволяють йому зрозуміти вагу безкорисливої любові матері. Усвідомлення реальності виявилось для Андрія Лаговського болючим: соціум зацікавлений у ньому тільки тоді, коли він може і готовий щось запропонувати. З розумінням цього до молодого чоловіка приходять й усвідомлення безкорисливості материної любові. Наприкінці твору він повертається до матері, що зістарілася й осунулася, але не переставала любити сина.

Така рамкова будова, а також те, що в обрамленні закладено еволюцію поглядів героя на стосунки з жінкою, дозволяє нам розгледіти архітекстуальні зв'язки роману з відомою пам'яткою арабської літератури – збіркою «Тисяча й одна ніч». Людмила Волкова змальовує фабулу збірки так: «Халіф Шахріяр, ствердивши, що жінка зраджує його, щодня шлюбує нову дівчину, яку назавтра наказує стратити. Коли нарешті візир не може знайти кандидатки до ложа халіфа, його дочка Шахразад (Шехерезада) вирішує офірувати себе. Першої ночі вона розповідає халіфові казку, на світанку перериває її в цікавому місці. Заінтригований володар відкладає страту до наступного вечора. Ситуація повторюється впродовж 1001-єї ночі. Шахріяр, котрому мудра казкарка народила трьох синів, дарує їй життя» [30, с. 565].

Обрамлення творів жодним чином не пов'язане з розвитком іншої сюжетної лінії (у випадку з «Андрієм Лаговським» – стосунками героя з родиною Шмідтів і роздумами про буття, у «Тисяча і одна ніч» в середині рамкової структури розгортається альтернативний «шухлядковий» сценарій, де кожна наступна розповідь витікає із попередньої). Основна частина відображає шлях особистого росту головних героїв, які пізнають себе і набувають нового екзистенційного досвіду через рефлексію

над явищами світової культури. Яскраво виражена ненависть до жінок на початку у заключній частині трансформується якщо не у взаємність почуттів, то принаймні у порозуміння. Структурна подібність «Тисяча і однієї ночі» і «Андрія Лаговського» та проблематика обрамлень демонструють загальну подібність наративних моделей літературних творів.

На гіпертекстуальному рівні зустрічаємо у романі перегуки з культовим сюжетом арабської літератури доби Омеядів – історії несамовитого кохання, від якого чоловік ладен загинути. Зауважимо, що до інтелектуальної прози Агатангела Кримського арабська оповідь про озрійця потрапила опосередковано, через її відомий переспів авторства Генріха Гайне «Der Asra». Проте коли головні герої роману вступають у полеміку щодо такого самовідданого кохання, апелюють вони все ж таки до пратекстів узритської лірики, напрямку ранньої ісламської літератури.

В історію світового письменства узритська лірика увійшла як література з трагічним кінцем, а поети, що оспівували нещасливе кохання, за оповідями, помирили від любовної туги. Загалом усю літературу цієї поетичної течії можна описати відомою фразою бедуїна-узрита: «Я належу до племені, чиї закохані, єдиний раз полюбивши – помирають» [31]. Покликання на цей мотив зустрічаємо у переповіданні А. Кримського: «То він їй: “Ба, я не євнух! А коли ти мені оддаси себе, то я аж замучу тебе своїм юнацьким коханням, бо я – озрієць, а озрійці, як пригорнуть жінку, то вже й випустити не хочуть, ба навіть з такого кохання аж помирають...”» [113]. Інтелектуали Андрій та Володимир, критично оцінюючи наукову достовірність лірики Г. Гайне в контексті європейського романтизму, дискутують щодо історичних фактів, на тлі яких розгортається сюжет поезії. Виходячи з того факту, що у літературній традиції озрійцями прийнято вважати арабів, події ліричного твору «Der Asra» відбуваються уже у султанський період, коли арабський халіфат занепав, і саме за таких умов араби могли стати невольниками – євнухами [113].

Саме поштовх з’ясувати, чи є все ж таки *raison d'être* у любовній ліриці, чи не найяскравішим прикладом якої вважається узритська поезія, породжує інтертекстуальні зв’язки між пратекстом та гіпертекстом. Прагматичні та скептично налаштовані інтелектуали Володимир й Андрій у результаті частково іронізують над

оповіддю про озрійця: «А озрієць, з любовної голодовки, мабуть, таки й помер» [113], що свідчить про багаточислові гіпертекстуальні зв'язки роману з ранньою арабською літературою.

Саме мотив фатального кохання, частково переосмислений, розкривається й у інших діалогах Андрія та Володимира. На цьому наголошує Соломія Павличко, зазначаючи, що лейтмотивом роману є тема любові як смертельної небезпеки, що зокрема розкрита у таких класичних творах світової літератури, як пісня Офелії [174, с. 81]. У тексті самого роману наголошується, що любов у різних її проявах є фатальною для чоловіків, а не для жінок, саме це дозволяє аналізувати інтертекстуальні вкраплення домінантних рис узритської лірики у роман «Андрій Лаговський».

Агатангел Кримський доволі часто звертається до класичної арабської поезії для опису душевних коливань головного героя твору. Отриманий автором роману орієнтальний життєвий досвід і глибоке розуміння специфіки арабського життя так чи інакше породжують стійкі асоціації, що виникають у моменти розмислів над сенсом буття головного героя – Андрія Лаговського. Ці інтертекстуальні зв'язки з арабською літературою вкотре підкреслюють високий ступінь автобіографізму роману. Тетяна Івасишина, аналізуючи кореспонденцію-рецензію Лесі Українки на прозовий твір «Андрій Лаговський», зауважує, що на думку адресатки, автор роману багато в чому став прототипом головного героя [78, с. 269]. А. Кримський наділив Андрія Лаговського математичним раціоналізмом і досить прагматичним поглядом на життя, проте не позбавив образного мислення й здатності тонко відчувати життя й сентиментально реагувати на його прояви. Попри відому нам фабулу – Андрій Лаговський є професором математики, йому притаманні рефлексивність і психологізм Агатангела Кримського, на що Леся Українка зауважувала: «... Ви тільки musiли зробити одну неконсекветність, малюючи фігуру Вашого професора: зробили його професором математики формально, а надали йому всі ціхи філолога ... бо таких математиків, щоб так знали мови, лінгвістику і фольклор, щось-то світ не видав... Дозвольте вже йому перейти на другий факультет в дальших частинах свого роману,

бо жаль дивитись, як чоловік сей закопує свій лінгвістичний талан в землю з ультраплатонічної любові до математики...» [261, с. 138].

Соломія Павличко відзначає, що наратив роману переривається діалогами на різні теми (культура, філологія, політика, релігія, історія, ботаніка тощо), а у тексті зустрічаємо не лише численні цитування різними мовами світу, а й непоодинокі розмисли героїв і про сучасну літературу з іронічним ставленням до декаденства [174, с. 79-80].

Рефлексії головного героя і прагнення здолати духовну кризу часто знаходять безпосередній відгук у творах світової класики, що не дивує пересічного читача і лежить на поверхні. Натомість зв'язки з арабською літературою є радше імпліцитними, досить екзотичними і не до кінця зрозумілими без контексту. Скажімо, у тексті роману зустрічаємо інтертекстуальне покликання на популярну в арабському фольклорі оповідь про Антару ібн Шаддада (Агатангел Кримський осмислив постать поета та літературну рецепцію його образу у науковій розвідці та літературному переспіві оповіді про його життя і подвиги). У голові Андрія Лаговського лунає «десь вичитаний уривок з російського вірша про якогось бедуїнського доісламського витязя: «Жіночим тілом не сквернив він свого тіла» [113]. Узагальнена алюзія на «якогось бедуїнського доісламського витязя» натякає широкому колу читачів на доісламський героїчний епос, що оспівував подвиги воїна у бою і його ідеалізовану, платонічну любов. Поза тим для вузкого кола реципієнтів, знайомих з творчими та науковими пошуками Агатангела Кримського, пратекст є очевидним: йдеться про «славного бедуїна, поета-витязя Антару» [89, с. 59, с. 67; 185, с. 650].

Хоча Зоя й не була недосяжним об'єктом кохання Андрія Лаговського, а тілесний контакт з нею був радше експериментом для професора, аналізуючи цей досвід чоловік приходить до висновку, що платонічні почуття наповнюють його сильніше, тоді як прояви фізичних стосунків з жінкою породжують самодокори: «Я і скверний, я і труп» [113]. Таким чином, алюзія на образ Антари декламує аскетичний культ тілесної чистоти.

Тож окрім популярної думки стосовно того, що благородна любов Андрія Лаговського є проявом усталених традицій «платонівського кохання» [174, с. 97], слід звертати увагу й на паралелі з ранньою доісламською та узритською лірикою.

Водночас арабська література не може ототожнюватися з ісламською літературою, оскільки регіон населяють представники багатьох релігій. Арабський Світ вважається не лише колискою світових цивілізацій, а й місцем, де зародилися авраамічні релігії. Так, у Лівані та Сирії, де проживав Агатангел Кримський впродовж свого наукового відрядження до Орієнту, значна частина населення сповідувала християнство. Цим зокрема й зумовлюється поширеність християнських релігійних учень у країнах Леванту. Найвідомішим представником сирійського християнства IV століття був Єфрем Сирін, який в історію світової теологічної літератури увійшов з епітетом «арфа Святого Духа» [304; 310]. У працях Єфрема Сиріна провідними мотивами стали заклики до покаяння, зречення суєти, боротьби з пристрастями [174, с. 105].

Зауважимо, що з творчістю Єфрема Сиріна А. Кримський мав можливість ознайомитись як в оригіналі, так і у перекладах, адже проповіді «сирійського пророка» відомі на Русі ще за часів появи християнства. Постать Єфрема Сиріна у романі «Андрій Лаговський» транслюється й крізь призму інтертекстуальності, й паратекстуально. Розділ примітний ще й тим, що у текстову тканину роману вкраплюються й елементи автоінтертекстуальності – А. Кримський інтегрує власні поезії як вірші Андрія Лаговського [234, с. 135].

Еволюція головного героя роману відбувається у розділі з «промовистою назвою» [174, с. 104] («*За святим Єфремом Сиріним*» – А. П.) під егідою аскетизму. Осмислення життя виливається ліричними рядками, нав'язаними рецепцією писань святого Єфрема Сиріна. Поетичні пошуки Андрія Лаговського є суголоссям дидактичного епосу «солов'я пустелі» [304]. Аскетичні писання «жваво промовили» до серця математика, за ними він придбав і книги інших стародавніх богословів – авву Ісаїю, Ісаака Ніневійця, – та найбільший відгук у свідомості героя А. Кримського знайшла містика Єфрема Сиріна.

Ліричні писання богослова породжували у вченого нескінченні рефлексії, які він намагався систематизувати. Проте настанови Єфрема Сиріна знаходили відгук у свідомості математика швидше, ніж вибудовувалися логічні зв'язки: «Ах, святий Єфреме! Як я тебе розумію!! – шепотів Лаговський...» [113]. На думку Соломії Павличко, поетичні образи Єфрема та його проповідь тілесного аскетизму виявилися порятунком для Андрія Лаговського [174, с. 105]. Титульний герой твору погоджується з проповідником у твердженні: «щоб бути щасливим, треба мати волю духа, треба бути паном над собою, а не рабом своїм» і зректися світових розкошей, славолюбства й кохання (любові не до всіх, а до одної-двох-трьох вибраних осіб, де «найтіснішою кліткою» є ловити собі прихильність однієї людини) [113].

Андрій Лаговський прагнув убити свій «сердечний рабський біль, що поставав з нудьги за сім'єю Шмідтів» [113]. Раніше герой А. Кримського обирав раціональні методи і намагався безуспішно визволитися з того болю логічними міркуваннями, та у діалозі зі сторінками з Єфрема Сиріна молодий учений знаходить новий спосіб відновити душевну рівновагу та вхопити ефемерне щастя – аскетизм: «А якого ліку ти мені порадиш, щоб вигоїтися? Що може одзволити од такої неволі? “Аскетизм! – на тисячі ладів музикально відповідав святий Єфрем Сирін Лаговському крізь чорні рядки своїх писань. – Аскетизм!..”» [113].

За працями преподобного Єфрема Сиріна знавці літератури доходять висновків, що аскет постійно потребує тиші й чистого серця, вільного від непотрібних думок [284, с. 95]. Читаючи писання Сиріна, атеїст Лаговський позбавляє для себе текст богословського змісту, «малюючи його у своїй фантазії не схожим на сучасних ченців, до яких ставиться з іронією» [174, с. 105]. Іронізує Агатагел Кримський і на тему аскетизму: цей шлях є незрозумілим і дивним для тих, хто не мав подібного емпіричного досвіду. Коли Володимир Шмідт після тривалої паузи у спілкуванні прийшов запрошувати Андрія Лаговського відвідати його сім'ю, він висміяв останнього як за «хворобу», так і за обраний спосіб її подолання: «Про вашу літню туапсинську історію з “трапезундською вдовичкою”, що виснажила ваші нерви своєю дикою сексуальністю, мама не знає. Ба й брати мої не догадуються. Ви і для них – дитина-поет. Може, скучненький, та будь-що-будь – таки поет... Приходьте, коли

вони ще того бажають... Не бійтеся, я не розкажу їм нічого, нехай уважають вас за святого “ацтека”. (Це він навмисне перекрутив “аскета” на “ацтека”)) [113].

Під впливом писань Єфрема Сиріна, суфійських поезій і власних рефлексій Андрій Лаговський входить у стан містичного екстазу. А. Кримський пише, що для героя роману цей «екстатичний пароксизм» став переломною кризою у житті, «по нім надійшла начебто якась невеличка реакція проти надмірного нервового напруження» [113]. Досвід сирійського богослова допоміг героєві не лише подолати «хворобу», а й пізнати себе і сенс буття, що у випадку з Андрієм Лаговським перегукується з основним суфійським (релігійна течія ісламу) постулатом : «Справжня Кааба – Кааба серця, а не кам’яна будівля» [168, с. 84]. Аналізуючи духовне зростання героя роману, А. Кримський описує його внутрішній стан після возз’єднання із усеєдиним так: «на душі держалася ще якась меланхолія, та не тая безнадійна, тупа меланхолія, що нищить душу й серце, але вдумлива, відрадісна, лагідна меланхолія, з якої хочеться щиро молитися» [113].

Загалом для Агатангела Кримського питання релігійних пошуків було досить непростим: сам письменник пройшов довгий та непростий шлях духовного зростання. Варто звернути увагу на діалоги Андрія Лаговського та Володимира Шмідта після їх примирення, де багатовимірна проєкція авторського «я» поширюється і на майбутнє (твір було вперше опубліковано частинами у 1905-1907 рр.). Андрій Лаговський, розповідаючи товаришу про «пантеїстично-містичні екстази», у яких «людина повинна тягтися душею до свого перводжерела й зливатися з ним», зауважує, що не сприймає політеїзм: «Вже нащо я поважаю давніх християнських письменників Сирії, та й там мене сердить віра в трьох богів та в богиню», після чого вони вступають у досить цікаву дискусію: «– З отої вашої гарячої ворожнечі проти християнства я можу напрокувати вам, що колись буде з вас найщиріший християнин, який віруватиме і в ікони, і в усе, – розсміявсь Костянтин. – Не увірую в трьох богів нізащо. Цього логіка ніколи не прийме!» [113]. Із розвідки Ф. Білецького нам відома певна інформація про останні дні життя самого українського арабіста, у книзі дослідник реконструює останні діалоги вченого у Кустанайській в’язниці: «– За що ж Вас заарештували? – запитує. / – За начальника

життя. / – А хто це – начальник життя? / – А той, хто все створив. / – Це означає, що ви християнин? / – Так... / – І я християнин. Я Кримський, Агатангел Юхимович Кримський. / – А Вас за що? / – Та не хотів евакуюватися, та за великий зв'язок зі світом...» [15, с. 225].

Повертаючись до міфічного аскетизму як художнього простору самопізнання головного героя роману, доречно згадати про величезне інтертекстуальне поле, створене автором з використанням типового для арабської поезії та й ісламської традиції загалом архетипу пустелі. В арабській літературній традиції мирське, достаток і розкіш (що набули популярності уже ближче до кінця «золотого віку» арабської культури) протиставляються аскетичній дисципліні пустелі, що уособлює прямолінійність і простоту життя [6, с. 448].

За визначенням представника психоаналітичної школи К. Г. Юнга, архетипом є «неусвідомлена модель, яка сформувалась в давні часи і фатально визначає структуру моральної, естетичної і пізнавальної діяльності» [16, с. 47]. Це «універсальні патерни, що виникають з колективного несвідомого», і є головним змістом релігій, міфологій, легенд і казок [147, с. 24]. У європейському літературознавстві досить часто виокремлюють архетип «східного міста», що формує уявлення «модерного європейця» про Схід. Цей архетип ґрунтується на мотивах «Тисячі й однієї ночі», де екзотичні й казково багаті міста, що вирости посеред пустелі, стають простором, на якому розгортаються дивовижні, притаманні романтизму, сюжети. Натомість тема «розпеченої порожнечі, а також екстатичного переддвер'я містичного стану “розчинення”» програється поза містами, у пустелях [241]. У європейській класиці зустрічаємо архетип пустелі у творах «Чума» А. Камю, «Алжирські таємниці» Р. Г. Ірвінга, «Під покровом небес» і «Дім павука» П. Боулза та інших. У романі «Андрій Лаговський» цей архетип стає «поетичним фоном» самопізнання головного героя, куди анахорет відправляється думати про нескінченність: «Самітним життям по тих безлюдних пустелях анахорети Сирії та Єгипту загартовують і свою душу, й тіло і навчаться володіти собою, не бути сліпим знаряддям своїх “нервів”. Потім, уже геть загартовані, умудрені психологічним досвідом, вільні од рабства перед своєю плоттю і перед своїм індивідуалістичним “я”, вони сміливо можуть і залишити свою

безводну пустку та й, не боячись уже спокус світових, вертаються до людей, в людське товариство, щоб послужити людям, особливо ж бідакам-злидарям» [113].

Уява *alter ego* А. Кримського картинно змальовує перед ним образи сирійських та єгипетських аскетів, монотеїстів на фоні палючої, безводної скелясто-піщаної пустелі. Розпечена пустеля постає поетичним простором, що разом з іншими екзотичними образами допомагає головному героєві здолати душевну хворобу та відродитися. Автор зазначає: «Вже сама назва: “Сирія” або “Єгипет”, “Нітра”, “Сінай”, “Ніневія” дихають поезією. А тут ще малювалася перед Лаговським чудова пальмова оаза серед безкрайого гарячого кам’янисто-піскуватого моря – оаза, куди анахорет на часинку заходить, щоб напитися води з живого джерела, і звідти знов іде в свою безводну пустелю – плести пальмові рядна та кошики та думати про безконечного... виганяти з себе нечисту людську натуру, щоб наблизитися до природи божества...» [113]. В арабській літературній традиції архетип пустелі функціонує як поетична модель з глибоким культурним кодом, що уособлює випробування, є місцем одкровення, простором боротьби в ім’я любові й екзистенційної (містичної) відкритості.

Сентиментальний, «чутливий професор» [174, с. 80], наблизившись до природи божества, надзвичайно тонко відчуває градацію: «Настає південна ніч... екзотична ніч з морем ярок зір на небі... Десь ревуть леви... Гаряча ніч... душно... та от перед світом подихнув свіжий вітерець, і сходить сонце... На високій, недосяжній скалистій вершині закричав цар-орел...» [113]. Його особистою кульмінацією стає переродження, що уособлюється не типовим образом фенікса, а репрезентується орлом, який символізує оновлення без самознищення: «*Обновилаь, яко орля, / Юность мого серця. / Розпустила душа крила. / Пісня леться, леться*» [113].

У прозовому творі «Андрій Лаговський» поміж рядків простежується власний орієнтальний досвід автора, у тексті зустрічаємо численні алюзії на «бейрутський» епістолярій А. Кримського. Головний герой – наратор приватних кореспонденцій митця, подібно самому арабісту, не може стримати емоцій, задивляючись на «сизоголубі шпилі далеких гір, осяяні рожевим промінням сонця при його заході» [123, с. 123]. У мальовничих пейзажах, розташування яких не окреслено у романі,

впізнаємо Бейрут і Санін, якими протягом двох років милувався і надихався А. Кримський. Вони ж стимулюють до художньої творчості й Андрія Лаговського: «Він схотів написати в цій третій строфі, що от серед нічної тиші починає тут у підземеллі грати небесна музика, розсувається стеля, видно чудове небо, де дивним способом сяють рівночасно і золоте сонце, і срібний місяць, і діамантові зорі; а звідусіль із кутків хати виринають пальми та гігантські екзотичні квіти, і схиляються над ним, і віють своїм ароматом, і пестять його; а небесна музика грає ще солодше... І він щасливий...» [113].

Роман «Андрій Лаговський» – оригінальний і новаторський твір українського модерну, а інтелектуальна проза Агатангела Кримського багата на інтертекстуальні зв'язки зі світовою літературою. У царині української компаративістики вже було висвітлено міжтекстові зв'язки роману з творами європейської класики, а особливу увагу вітчизняні дослідники приділяли побутуванням біблійних мотивів у прозі А. Кримського.

Бачимо, що непоодинокими є й інтертекстуальні перегуки «Андрія Лаговського» з арабською літературою та уявленнями про арабську культуру в цілому. Ба більше, вони є не просто елементами, що підсилюють інтелектуальну складову тексту, а слугують акцентними вкрапленнями, що дозволяють краще зрозуміти психологізм головного героя крізь призму екзистенційного досвіду автора. Головні висновки твору А. Кримський концентрує в останніх рядках, де після споглядання орієнтального пейзажу Андрій Лаговський підсумовує: «Ні, самота – таки горе, ... але постійна, незакаламучена самота вже ж лучча й легша, ніж тая спілка з людьми, що кінчається розлукою та й перевертається в самоту...» [113].

1.2.2. Інтертекстуальні зв'язки малої прози А. Кримського з арабським фольклором

Окреме і досить специфічне поле міжтекстових зв'язків з арабською літературою становить мала проза А. Кримського, що представлена двома збірками оповідань: «Повістки і ескізи з українського життя» (перше видання датується 1895 р.

[122]) і «Бейрутські оповідання» [124]. В оповіданнях збірки «Повістки і ескізи з українського життя», заснованої виключно на національному підґрунті, дослідники творчості митця простежують ранні відголоски його сходознавчих рефлексій. Так, за переконаннями Тетяни Конончук, оповідання А. Кримського «в підтекстах несуть домінуючу виховну ідею». Така загострена увага письменника до морально-етичної проблематики, на думку літературознавиці, пов'язана з його знайомством зі східною культурою [97, с. 228]. Загалом типовою особливістю малої прози орієнталіста зі світовим ім'ям є й те, що його персонажі перебувають у світі асиметричних взаємин між представниками різних етнокультур [61, с. 182]. Водночас сам А. Кримський «виявляє терпимість до інокультурної несхожості та своєрідності Сходу», з яким споріднене усе його життя [181, с. 335].

Здебільшого увага вітчизняних літературознавців була прикута до цікавої в контексті розвитку українознавчих поглядів письменника збірки «Повістки і ескізи з українського життя». На її основі сучасниками розкрито типові особливості ідіостилю письменника, що характеризується ознаками декадансу і глибокого психологізму, де риси модерної поезики є нерозривно поєднаними з інтелектуальністю прози письменника. Менш численними є розвідки, присвячені осмисленню і трактуванню «Бейрутських оповідань» Агатангела Кримського, що чи не вперше надто близько знайомлять українського читача з арабським культурним простором. Раніше у розрізі становлення українського орієнталізму оповідання були проаналізовані Ганною Останіною, окремі думки щодо створення оповідань висловлювались українськими культурними діячами у Лівані (І. Остащ, Марина Гримич) для популяризації постаті сходознавця у регіоні, з яким тісно пов'язана частина його життя і творчості. Водночас маємо визнати, що бейрутська проза письменника потребує більшої уваги в частині перегуків її зв'язків з арабською культурою, особливо з огляду на часові межі її появи та особливості літературного процесу, що зумовили специфіку її художнього втілення.

Поетика модерних художніх творів помежів'я XIX-XX століть сформувалась як реакція на кризу культурної парадигми позитивістського реалізму, що супроводжувалась «активним розвитком гуманітарних наук, зокрема антропології,

психології, філософії, політології, зародженням психоаналізу» [26, с. 17]. Її прояви уособлюються кризь парадигму декадансу, естетичною відповіддю на який стало залучення письменниками прийомів символізму для відмови від прямого змалювання дійсності і репрезентації внутрішнього досвіду. За спостереженнями Марини Рябченко, у малій прозі А. Кримського простежуються домінантні риси декадентської чуттєвості, зокрема з'являється ірреальний, екзотичний простір, а фокус уваги зміщується із логіки на інтуїцію [223, с. 98].

Хоча у прозових творах А. Кримського присутні ознаки етнографічно-побутового реалізму, сучасні літературознавці [232; 174; 26; 44; 53; 54; 256] не мають сумнівів у тому, що творчість митця-орієнталіста є типовим зразком українського декадансу з «притаманним йому поглибленням психологізму» [232, с. 223].

Його прозописьмо є відображенням авторської багатогранної натури і безмежних інтересів. Тож цілком закономірно, що теми, які хвилювали А. Кримського, потребували занурення в різні сфери людської діяльності – соціальні, індивідуально-психологічні, наукові, культурно-мистецькі, побутові [65, с. 134]. Означене, певною мірою, зумовлює нетиповість малої прози письменника-модерніста. Зокрема, Соломія Вівчар відзначає, що в оповіданнях А. Кримського «наявні ознаки фрагментарних жанрів – ескізу, нарису, замальовки, щоденникових записів» [26, с. 16]. Водночас оригінальним психологічним прийомом оприявлення сутності людини в белетристиці Агатагела Кримського Ю. Горблянський вважає в тому числі «подієвість» текстів, що існує у координатах інтимного документалізму (зі щоденниковою, нотатковою, нарисово-документальною чи наукоподібною жанровою природою) [45, с. 13].

Слід зауважити, що мала проза А. Кримського кардинально відрізняється у відображенні психологізму та авторських рефлексій від роману «Андрій Лаговський». В оповіданнях письменник постає відстороненим спостерігачем, польовим дослідником ментальностей та культур. Особливо яскраво це простежується у «Бейрутських оповіданнях», що, на думку Ю. Горблянського, прикметні документальним характером і мають на меті «фіксацію “фактажу” орієнтального життя, аж до натуралістичних мікроподробниць побуту» [44, с. 196].

«Бейрутські оповідання» уособлюють дворічний (1896-1897 рр.) досвід спілкування А. Кримського з носіями арабського етносу, сповна відображають знання, перейняті на Арабському Сході автором белетристики, розкривають тогочасну дихотомію взаємин Захід-Схід, порушуючи проблему нестабільності мусульманського світу [171, с. 266]. Ліванський знавець творчості А. Кримського Імад ад-Дін Раїф зазначає, що наукове відрядження сходознавця до Бейрута «стало ключовим етапом у творчому становленні українського митця та визначило його подальший науковий і викладацький шлях» [329; 331]. Перебування в Лівані, а саме спостереження за побутом у родині Аттая, міжособистісні взаємини з населенням Бейрута, а також участь А. Кримського у громадському житті міста сформували канву «Бейрутських оповідань», які вперше було опубліковано у «Новій громаді» (№6-8) у 1906 р. І. Осташ обстоює думку про те, що згадані прозові твори на орієнтальний мотив, створені у жанрі «щоденника сторонньої людини», занурюють читача у бейрутське життя кінця ХІХ століття і дають йому можливість відчутти «усі перипетії близькосхідної політичної боротьби» та міжконфесійних взаємин тих часів [173, с. 280].

Окреслене дає сьогодні змогу говорити про те, що Агатангел Кримський одним із перших в українській словесності вводить до художнього твору топос арабського Сходу. За Е. Саїдом, орієнтальний топос є не стільки географічною точкою (хоча «Бейрутські оповідання» мають визначену арабську географічну площину), стільки слугує «сукупністю характерних ознак, що ймовірно запозичуються з цитат, або з текстуальних фрагментів, або з переказування праць про Орієнт, або з уривків чиєїсь уяви, або з амальгами всіх цих речей» [224, с. 35]. Тому цілком обґрунтованим є заклик американського сходознавця вивчати орієнтальні дискурси крізь призму філологічних студій, антологій уривків із творів східної літератури, подорожніх нотаток тощо [224].

Інтеграція дискурсу орієнталізму, а відтак і арабістики, як ключового його прояву, в українську культуру відрізняється від того, як це відбувалось у Європі на зламі віків. Слушною є заувага Тетяни Мейзерської з приводу того, що орієнтальні наративи текстів українських письменників ХХ століття «репрезентують

різноманітність і складність досвіду літературних стосунків між імперією і культурою» [148, с. 21]. Бейрутські розчерки з життя орієнтального суспільства, створені А. Кримським на основі власного емпіричного досвіду, цілком відображають його парадигму сприйняття взаємодії двох несхожих культур, проте не несуть наративу «культурної домінації» (за Е. Саїдом [224, с. 41]), а слугують одним з елементів значної ширшої просвітницької діяльності вченого.

Творці арабського видання «Бейрутських оповідань» виокремлюють й інші цікаві риси малої прози українського митця. Зокрема, перекладач збірки Імад ад-Дін Раїф і письменник Алі Сакка зазначають, що прозові твори з'явилися тоді, коли Бейрут переживав початок глибоких соціальних і політичних змін, а завдяки текстам А. Кримського можна «простежити трансформацію суспільних звичаїв, що відбувалася в османській Сирії» під впливом французів [328]. Складається враження, що дослідник культури Близького Сходу «бере читача за руку» і вводить у життя пересічної арабської родини, демонструє еволюцію ціннісної системи арабів, їхніх соціальних норм, тим самим трансформуючи чужу для нас реальність на зрозумілу, близьку й виразну.

Окремо зауважимо, що Агатангел Кримський був автором численних публікацій, які вже друге сторіччя продовжують формувати наукову думку про орієнтальні народи. Зокрема арабському етносу науковець присвятив розвідки «Історія арабів», «Історія арабської літератури», «Історія новітньої арабської літератури», «История арабов и арабской литературы, светской и духовной (Корана, фикха, сунны и пр.)» та багато інших, менших за обсягом, але не науковою вагою праць. Знаковими ці видання є в тому числі й тому, що охоплюють не лише історичну ретроспективу, а й модерний період. Українська дослідниця Орієнту Олена Романова вбачає у цьому новаторські й унікальні риси підручників А. Кримського, зазначаючи, що «вчений брався за абсолютно не вивчені раніше теми», а коло його дослідницьких інтересів становили як стародавні рукописи, так і сучасне життя [220].

Більшість із цих праць орієнталіст опублікував з метою забезпечення освітніми матеріалами студентів-арабістів, яких навчав іще довгий час після повернення з Лівану. Проте як науковець і як практик А. Кримський розумів, що у певних випадках

художній текст, на відміну від наукового, енциклопедичного, може виявитися більш ефективним для популяризації знань про Арабський Схід і стимулювання інтересу до його вивчення. Аксиоматичною є теза про те, що художні твори породжують емоційно залучене сприйняття матеріалів, які формують сюжетну канву або окремі сюжетні елементи. У цьому контексті цікавою може бути заувага Марини Гримич, адже літературознавиця переконує: якщо подивитися на прозову збірку не очима читача художньої літератури, а дослідника, то неважко виявити, що текст «Бейрутських оповідань» «наповнений, якщо не сказати, переповнений, антропологічною, лінгвістичною, етнографічною та фольклористичною інформацією, яка зібрана, систематизована і дозовано та досить рівномірно розподілена по твору». На думку дослідниці, в оповіданнях А. Кримського цей культурний масив грає роль не бекстейджу, не прикраси, як це переважно буває в художній літературі, він є співтворцем сюжетної дії, утворюючи солідний антропокультурний наратив – тож на певному етапі прочитання «складається враження, що заради нього й було написано твір, а сюжетні лінії та персонажі затьмарюються ним» [49, с. 44]. Таким чином, орієнтальна проза автора, крім урізноманітнення та збагачення української літератури, слугувала пізнавальними й дидактичними матеріалами для популяризації емпіричного досвіду письменника та знань і уявлень про арабську культуру.

Безумовно, справедливими є зауваги багатьох літературознавців [11, с. 83; 172; 173; 174] про те, що «Бейрутські оповідання» А. Кримського є етнографічними нарисами. Слід звернути увагу, що і сам письменник у листі до Б. Грінченка (*березень 1897 р.*) рефлексує на тему етнографізму у власній літературній творчості, зазначаючи, що в «оповіданні, де оповідається про Бейрут, нема ніякої брехні чи видумки, все – щира правда; тільки ж, щоб читачам було читати цікавіш, я одяг етнографію і взагалі свої спостереження в белетристичну форму» [123, с. 275]. Тож цілком поділяємо думку стосовно того, що етнографізм є формотворчою особливістю ідіостилю письменника у циклі бейрутських оповідань. Проте не можемо погодитися з тим, що цей елемент авторського стилю А. Кримського нівелює художню цінність означених прозових творів.

Водночас вітчизняні літературознавці акцентують на лінгвістичній цінності «Бейрутських оповідань» митця. Зосібна Світлана Єрмоленко наголошує на тому, що мала проза письменника яскраво демонструє ознаки його філологічного мислення, що «простежується в постійній увазі автора до мови, яку він чує навколо» (звідси й тяжіння до пояснення значень слів, перекладу іншомовних назв тощо) [65, с. 142]. Ганна Останіна виокремлює специфічні новаторські прийоми вченого-філолога у реконструкції арабомовного середовища засобами української мови. Передовсім йдеться про інсценізацію та репродукування вітальних звичаїв, роз'яснення окремих слів, мовних конструкцій за допомогою влучних тлумачень, детальних перекладів та уточнень. У використанні окресленого арсеналу лінгвістичних прийомів дослідниця творчості Агатангела Кримського вбачає не лише прагнення «зацікавити реципієнта змістом оповідань про Бейрут, а й максимально точно передати гостинність цього народу, його звичаї, побут і відповідно культуру, що й так видається змістовно досить екзотичним для української літератури початку ХХ століття» [169, с. 96]. Марина Гримич резюмує, що митцеві вдалося зобразити в «Бейрутських оповіданнях» заплутаність усіх комунікативних схем і культурних відносин у межах надзвичайно барвистого в етнічному, діалектному та релігійному відношенні тогочасного ліванського суспільства зокрема й завдяки тому, що він «ретельно фіксував усі народні й офіційні терміни на позначення мозаїки тогочасних ідентичностей» [49, с. 49].

Збірка «Бейрутські оповідання» містить усього два твори – «Растлініє нравів» (складається з трьох частин: «Іменинник», «Шейх Жяммель» та «Балльо») і «Соломониця, або Соломон у спідниці», що є літературними переказами та осмисленням реальних епізодів суспільного життя тогочасного Бейрута, свідком яких став А. Кримський. В обох оповіданнях автор змальовує строкатий соціальний устрій арабського міста, в якому між собою уживаються християни, мусульмани та єзуїти. Окрему увагу дослідник-белетрист приділяє змалюванню елементів арабського побуту: за допомогою опису народних звичаїв і традицій, а також використанню етнографічних реалій митець деталізовано візуалізує повсякденне життя на Близькому Сході. Однак ці елементи етнографізму, хоч і формують загальну канву

літературних творів, а відтак й ідіости́ль їхнього автора, не є його основними ідентифікаторами.

Заголовки «Бейрутських оповідань» навіяні Агатангелу Кримському саме арабським фольклором. Вираз «фасед оль-ахляк» (فساد الأخلاق) – «растлініє нравів» сам письменник вважав доволі архаїчним і книжним; цим поняттям він номінував зміни у соціальному житті новітніх бейрутців, які, відправляючи дітей на навчання до єзуїтів, тією чи іншою мірою переймали їхні звичаї та традиції у власний побут. Щодо назви другого оповідання – «Соломониця, або Соломон у спідниці» – тут автор також звернувся до фольклорного релігійного образу Соломона (в ісламській культурі – Сулеймана), прирівнявши до нього одну із головних дійових осіб твору – власницю арабського православного дівочого інституту Лябібе Жяхшен. «Соломониця» плела інтриги проти московської директорки закладу Катерини Міллер, але наприкінці оповідання в силу обставин, що склалися, була змушена проявити виваженість і мудрість і примиритися з пані директоркою. Таким чином, рецепція арабської культури знайшла відгук у першому ж рядку оповідань молодого вченого про життя Орієнту.

Інтерпретація арабської народної творчості в ідіостилі А. Кримського не вичерпується лише втіленням фольклорних історій та популярних у народі фраз у заголовках творів. Арабська народна творчість як елемент фольклоризму в східних оповіданнях оприявлюється через стилізацію, запозичення, цитування та символічне переосмислення лексичних фольклорних елементів, що, у свою чергу, сприяє розумінню національної самобутності арабського етносу представниками культури-реципієнта [136, с. 539].

Використання арабських народних прислів'їв, приказок, мовних кліше, формул ввічливості та звертань, емпатичних виразів у «Бейрутських оповіданнях» А. Кримського у більшості випадків супроводжується його філологічними коментарями, в яких дослідник-лінгвіст пригнічує белетриста. Автор пропонує своєму читачеві ознайомитися не лише зі значенням лексичної одиниці в перекладі (у випадку з прислів'ями та приказками – їхніми українськими аналогами), а й подає короткий опис, що чимось нагадує замітку чи фрагмент енциклопедичної статті.

Зокрема А. Кримський пояснює особливості вживання таких лексичних одиниць залежно від контексту, розмірковує про їх етимологію, дає рекомендації щодо правильної інтерпретації, а також занурює реципієнта в іншомовне середовище, додаючи транслітерованій українською мовою варіант звучання лексичної одиниці на діалекті.

Описуючи образ Лябібе в оповіданні «Соломониця, або Соломон у спідниці», Кримський не обмежився перекладом використаної ним арабської приказки, а чітко окреслив її походження та частотність вживання в побуті, надавши тим самим читачеві ключ до розуміння її суті: «“Вушьша ма бййдхак лир-ргіф ис-сöхн (її обличчя не було б засміялося навіть на тепленький свіжий хлібець)”, – сказав про неї араб словами своєї тутешньої приказки, яку добре зрозуміє кожен, хто жив у сухій палючій Сирії та й знає, як швидко черствіє тутечки хліб» [117, с. 224]. В цьому ж оповіданні діалектолог-Кримський не просто використовує поширений серед простого народу діалектний вигук «рух!», а й детально пояснює граматичні особливості його вживання, наголошуючи своїм читачам за допомогою підтексту на необхідності вивчення не лише лексичних одиниць, а й граматики арабської живої та класичної мови: «Єсть в арабській мові слово “рух!”, себто “пішов геть!”, і єсть слово “рухи!”, себто “пішла геть!”. Всі московські вчительки знали самісіньку форму жіночого роду та й то вимовляли її м’якенько: “рухі”, – а знали самісіньку жіночу форму через те, що їм доводилося мати діло з самісінькими дівчатами [117, с. 217]. Актуальність використання в «живій» мові поширеної граматичної конструкції «абсолютний масдар» А. Кримський підкреслив своїм коментарем до листа одного з батьків на адресу Інституту: «...він написав хоч і лаконічного, та дуже “вигуклявого”, а саме: “Арфад öл-лöга ль-москобійє рáфдан катáййян (одкидаюся од московської мови рішучим одкиданням)”» [117, с. 220]. Більшості лінгвофольклористичних одиниць письменник давав оцінку відповідно до власного їх сприйняття або сприйняття героями літературного твору: «І скрізь була в них стереотипна фразка: “Ваша гадка – вища за нашу гадку (рай-ком áаля мин рáйна)”» [117, с. 221].

Оповідання «Растлініє нравів» здебільшого розкриває побут арабів, тому мовлення дійових осіб вміщує максимальну кількість елементів арабської народної

творчості та лексичних конструкцій, якими араби послуговуються у своєму повсякденному житті. У цьому оповіданні А. Кримський знайомить читачів із вкоріненими в арабську культуру формулами привітання та побутового спілкування: «Нигáрик саїд» («формула “день щасливий” значить попросту: “здорова була!”») [124, с. 541]; «Би-даа́к!.. На́зар а́лла!.. Алла́г йі́хфазак!..» (за твоїми молитвами!.. за божим доглядом!.. най і тебе бог сохраниць!) [124, с. 542]. Оскільки змалювання побутових картин в оповіданні не обходиться без сварок між героями, автор знайомить читача із специфікою арабської лайки: «Йі́хриб бе́йтак!» (бодай твоя хата завалилася), тут же митець пояснює етимологію вираз : «хати в Сирії будуються не інакше, як із тесаного каміння; згоріти вони не можуть, а завалитися та зруйнуватися можуть» [124, с. 535]; «Тфу алейк!» (тьху на тебе!) [124, с. 541].

Інтеграція арабських прислів'їв і приказок у текст «Растлінія нравів» відбувається з їхнім глибоким переосмисленням і супроводжується необхідними для розуміння коментарями автора. Так, найпростіші та найзрозуміліші арабські паремії А. Кримський подає читачеві просто з перекладом українською без детального тлумачення: «Ет ка́ди ль-ула́д шя́нак ха́лю!» (хто захоче дітей розсудити, тому просто треба повіситися!) [124, с. 541]; «Ля́ббис иль-уд-бі́жуд» (вдягни пеньок – то й пеньок покращає) [124, с. 568]. До більш складних прислів'їв письменник підбирає аналоги, зрозумілі українському читачеві: «Митль ель-хамме́м ель-макту́а ма́ййту» (гомін був наче в жидівській школі, як кажуть українці, або «наче в лазні, де раптом води не стало») [124, с. 559]. Найскладніші для розуміння паремії А. Кримський не просто пояснює, а й дає вказівки щодо їх правильного тлумачення: «Ші бі́жя́ннин!» Ші біта́ййір ль-акль!» («Ой, та й гарно ж! Це така річ, що наводить божевілля! Це така річ, що аж розум вона виганяє!»), пояснюючи значення фрази таким чином : «наводити божевілля», «виганяти розум»... – не треба брати цих емфатичних виразів дослівно. Вони попросту мають визначати: «Це така принадна річ, аж очі розбігаються» [124, с. 568] (*див. ширше* – [195]).

«Бейрутські оповідання» А. Кримського слугують безцінним джерелом знань про ідейно-естетичні пошуки письменника, демонструючи безмежність його наукових горизонтів. Ідіостиль митця в оповіданнях «Растлініє нравів» та

«Соломониця, або Соломон у спідниці» сформований передовсім його тяжінням до енциклопедизму, етнографізму та випестуваній бажанням частково перетворити літературний твір на навчальний матеріал для нового покоління арабістів. Тож основним інтертекстуальним прийомом, що допомагає читачам оповідань пізнати арабську ментальність крізь призму літератури, є цитування паремій, поширених в арабському фольклорі. Означені форми інтертекстуальності вирізняють орієнтальну малу прозу сходознавця від роману «Андрій Лаговський» і поезій «Пальмового гілля» прагненням загорнути у жанр літературних оповідань правду про життя арабського народу, основою культурного існування якого є арабська народна творчість.

1.3. Арабські інтексти у ліричній збірці «Пальмове гілля»

Абсолютно новим явищем для української літератури стала збірка екзотичних поезій Агатангела Кримського під назвою «Пальмове гілля». Це невідома читацькому загалові, інтелектуальна поезія, що одночасно звучить відлунням східних традицій і західної сучасності. Оригінальні поезії А. Кримського і переклади орієнтальних та європейських поетів сьогодні сприймаються як найповніший літературний портрет автора, що віддзеркалює його власні уявлення й переконання, а також особливості його рецепції «чужих» культурних елементів. Подібне сприйняття і трактування збірки пропонує дослідник В. Корнійчук, вважаючи «Пальмове гілля» А. Кримського оригінальним твором, що «поєднує європейську декадентську традицію з орієнтальними мотивами і особистим світоглядним досвідом автора» [101, с. 326].

У сучасному вітчизняному літературознавстві поезію А. Кримського розглядають переважно в контексті українського модернізму. Зокрема ліричні герої «Пальмового гілля» осмислюються як продукти декадансу і глибокого психоаналізу. Численними є розвідки, де замість аналізу естетичної складової віршованої творчості А. Кримського, ролі й місця його поезії в літературному процесі кінця XIX – початку XX століть, а вона і до сьогодні залишається неналежно оціненою, дослідники словесності вибудовують теорії та припущення щодо традиційності чи нетрадиційності сексуальної орієнтації письменника [1; 2; 174]. Щоправда, для

великої прози, а особливо для лірики орієнталіста тема кохання та його фізичних проявів зокрема є однією із центральних. Утім в означених розвідках найчастіше проаналізована поетика художніх творів А. Кримського відірвано від розуміння інтертекстуальних зв'язків його текстів з іншими мистецькими традиціями доби. На цьому наголошує Олена Романова, зауважуючи, що авторами таких праць були «дослідники, далекі від сходознавства», для яких суфізм – один із інтертекстуально запозичених у «Пальмовому гіллі» напрямів літератури, – є синонімом поняття «гомоеротизм» [220, с. 84].

На наш погляд, і нині перспективною залишається рецепція ліричного доробку А. Кримського у каноні епохи *fin de siècle*. Так, у збірці «Пальмове гілля» з'являється новий тип ліричного героя: причинний інтелектуал, що глибоко занурений у спроби пізнати самого себе. Олена Кицан вважає, що ліричний герой письменника відкритий у своїх почуттях і переживаннях як перед собою, так і перед широким загалом, а через поезії збірки автор «розкриває життя свого несвідомого, яке, як правило, приховується, замовчується або ж маскується під щось інше» [88, с. 86]. Стан ліричного героя постійно амбівалентний: наратор відчувається то «своїм», то «чужим» на орієнтальному подієвому тлі. Така амбівалентність змальовується автором поетичних рядків у рамках дихотомії різних систем світосприйняття: Сходу і Заходу.

У коментарі до видання «Пальмового гілля» (2019) арабською мовою перекладач Імад ад-Дін Раїф зназначив, що Агатангел Кримський завдячує Лівану своїм становленням як поета, адже вірші збірки, що писалися протягом двох десятиліть, сповнені східними мотивами; «вони дають змогу читачам відчувати переживання, прожиті молодим орієнталістом у Бейруті» [334]. Тож для того, щоб комплексно осягнути масштаб художньої спадщини А. Кримського і максимально коректно трактувати його творчі інтенції, варто дослідити міжтекстові зв'язки лірики «Пальмового гілля» із поетикою арабського письменства.

Осмилення поетичної збірки А. Кримського «Пальмове гілля» крізь призму паратекстуальності дозволяє зрозуміти, як автор за допомогою «позатекстових» елементів закладає фундамент сприйняття поезії читачами. Паратекст є невід'ємною

частиною художньої канви збірки, він одразу налаштовує адресатів збірки сприймати її автора не лише як лірика-декадента, а і як академіка-орієнталіста. Назва збірки – «Пальмове гілля», – підкреслює східний символізм, а уточнювальний підзаголовок «Екзотичні поезії» окреслює жанрову й тематичну специфіку ліричних творів. Поняття «пальмове гілля» функціонує як вегетальний символ, що, за Я. Стеткевичем, створює «ілюзію органічної цілісності» [308, с. 324-325], проте насправді репрезентує значно складнішу систему інтертекстуальних зв'язків зі Сходом, зокрема із арабською культурною традицією, виявляючи себе як продукт рецепції орієнтальної літератури.

Збірка має чітку структуру, поділена вона на частини за роками написання, що підкреслює щоденниковий, еволюційний характер творчості митця. У назвах циклів і окремих поезій А. Кримський не лише відображає вектор творчої інтенції, а й пропонує адресату ліричних послань підказку до їх рецепції. Важливим елементом «Пальмового гілля» є присвяти, які у якості паратексту фіксують соціальні зв'язки автора. До прикладу, поезії циклу «Самотою на чужині» присвячені князеві Олександрові Гагаріну та його дружині на спомин про їхнє приятелювання в Бейруті, а цикл «Нечестиве кохання» має посвяту другу українського сходознавця Всеволоду Міллерові (видатному орієнталісту та фольклористу).

На паратекстуальному рівні видається можливим і осмислення авторської парадигми жанрової системи, у якій ключовою є проєкція епістолярію на переосмислений ліричний досвід. А. Кримський дає своєрідне жанрове визначення окремим поетичним циклам: «Самотою на чужині» – уривки з щоденника, «Нечестиве кохання» – сірійські згадки, «Кохання по-людському» – спостереження з Кавказу, «Передсмертні мелодії» – із листа. Така жанрова номінація скеровує адресатів поезій до рецепції написаного крізь призму фактографічності і сповідальності форми викладу, пояснює калейдоскопічність збірки, дозволяє трактувати творчі інтенції автора, враховуючи його власне бачення.

Окрім екзотичної назви збірки та окремих її частин, у видання вміщена також передмова автора, досить цікава з огляду на метатекстуальні зв'язки. У вступному слові А. Кримський свідомо конструє свій власний образ, дає ключі або принаймні

натяки для розуміння особистих творчих інтенцій, а також вступає в полеміку з критиками безпосередньо всередині книги. Означена метатекстуальна особливість зумовлена передовсім тим, що для А. Кримського, який майстерно поєднував у собі іпостасі вченого й письменника, поезія ніколи не перебувала у дослідницькому вакуумі, тож передмова до збірки – критична студія, в якій автор постає інтерпретатором власного твору.

У «Заспіві» (1901) адресант звертається до «тверезих людей» і критиків (зокрема Б. Грінченка), які закидали йому декадентство та «психопатію». Він пояснює, що його поезія – це не пропаганда аморальності, а «анатомія душі». На основі художньої творчості автора сучасники висували чимало гіпотез з приводу його приватного життя, зокрема активно дискутувалися питання нетрадиційної орієнтації, «підтасування» фактів про особисті вподобання. Тож у передмові письменник, крім автокритики, вибудовує стіну самозахисту від можливих нападів з боку друзів-опонентів та широкого загалу майбутніх читачів.

Унікальність «Пальмового гілля» полягає в тому, що науковий апарат автора (примітки, коментарі, посилання) перетворюється на самостійний пласт художнього твору з глибоким підтекстом і масштабним надтекстом. Варто зауважити, що А. Кримський часто використовує примітки, щоб відмежувати «автора-людину» від «ліричного героя». У примітках він зокрема розмірковує про специфіку інтеграції орієнтальної культури в український ментальний та культурний простір, пошук вдалих еквівалентів для реалізації авторських інтенцій, передумови появи окремих поезій та циклів.

Примітною є назва циклу «Варіації на свої та чужі теми» (книга друга), що яскраво демонструє метатекстуальні зв'язки. У заголовку до поезій наратор визнає, що його текст є вторинним щодо першоджерела; сходознавець також рефлексує над тим, як «чужа» тема трансформується в «свою». Поет інтегрує у корпус збірки увесь здобутий ним світовий досвід: влітає постулати Корану та Біблії, західні й східні філософські трактати, звертається до традиційних сюжетів, аби дати пояснення і знайти якнайточніший опис власного емоційного стану. Так поезії Агатангела

Кримського стають коментарем до світової літератури, а світова література – коментарем до ліричних рефлексій поета-модерніста.

Метатекст «Пальмового гілля» постійно оприявлює питання: «Хто я?». У багатьох віршах (особливо в циклі «Нечестиве кохання») поет ніби препарує власні почуття скальпелем науковця. Це «текст про те, як вчений намагається бути поетом», водночас знайомлячи читачів з новими культурами і пропонуючи їм необхідний для розуміння текстів фундамент. Коментарі вченого багатогранні, він пояснює терміни, окреслює особливості екзотичного клімату, побуту тощо (скажімо, ввівши лексему «іфранжі», сходознавець пояснює, що під цим терміном слід розуміти європейців на Сході [124, с. 32]), формує певні уявлення про «чужі» лінгвістичні системи загалом. До прикладу, поет може пояснити вмотивованість використання стилістичних прийомів або ж, за потреби, дати базове розуміння основ графічної системи незнайомої читачеві мови: арабська літера «*ا*» («*мім*») візуально може нагадувати вигин брів [124, с. 158].

Збірка «Пальмове гілля» друкувалась Агатангелом Кримським самостійно (за власний кошт) у декількох редакціях, а кожне нове видання, окрім дещо доповнених і видозмінених автокоментарів, містило й відгуки критиків, що певною мірою перетворило полеміку автора поезій з Б. Грінченком та І. Франком на частину художнього світу «Пальмового гілля». Відповідно, книга перестала бути просто збіркою поезій, вона набула функцій літературного архіву, що містить історію власного створення та рецепції.

«Пальмове гілля» можна по-праву вважати унікальним явищем українського модернізму, це «інтелектуальна поезія», у якій автор постійно повертає читачів до наміченого ним дискурсивного поля. Оригінальні поезії сконцентровані у перших двох частинах збірки, саме вони якнайширше репрезентують спектр міжкультурних контактів А. Кримського.

Частина перша (1898-1901) написана під час перебування у Лівані та невдовзі після повернення зі Сходу. Одразу, неозброєним поглядом, читач помічає лише екзотичне тло поезій, проте повністю осягнути «орієнтально інспіровані перлини українського генія» (О. Прицак, [200, с. 43]), можна лише розгадавши східну

імагопоетику (сукупність геокультурного і декораційного імаго) збірки [191, с. 30; 206, с. 32].

Східні пасторалі на початку збірки стимулюють адресата твору сприймати всю першу частину збірки крізь призму арабістики: ліванські пейзажні замальовки стають не просто вигаданим фоном, а певним хронотопом, що зумовлює загальний настрій поезій, визначає стан ліричного героя, формує смислову систему циклів. Особливої уваги в ключі інтертекстуальних зв'язків з арабською словесністю заслуговують два найбільш досліджені цикли першої частини збірки: «Нечестиве кохання» і «Кохання по-людському». Останні студії згаданих циклів здійснювалися вітчизняними науковцями Вірою Ніконовою [161], Ларисою Компанцевою [95; 96], Ніною Поляруш [180] та Оленою Кицан [88] у контексті рецепції поезій у площині модернізму, їх трактування, вивчення поетики топосів природи, відстежування інтертекстуальних зв'язків лірики з європейською літературою.

Водночас для нас очевидними видаються міжтекстуальні зв'язки поезій циклів з арабською класичною літературою і суголосність поезій А. Кримського з арабським літературним процесом у цілому. Другу половину XIX століття український вчений-арабіст, як і відомий французький орієталіст Ж. Т. Рено, вважає початком оновлення арабської літератури [116]. Типовою рисою доби «піднесення» (النهضة) є перевидання творів арабських класиків і оновлення тематики поезії через запозичення образів і мотивів лірики ранніх класиків. Зауважимо, що за реконструкціями у наукових працях А. Кримського ми дізнаємося й про іншу спробу «модернізувати» арабську літературу. Зокрема, український лінгвіст згадує доповідь арабського філолога Бутруса аль-Бустані «Літературна просвіта у арабів» (Бейрут, 1859), де з-поміж іншого звучить і досить революційний заклик до осучаснення лексичного пласту поетичної творчості арабських письменників з огляду на потребу відображати сучасність: «Знати точні терміни для тонкого розрізнення відтінків верблюжого реву чи різних видів верблюжих потовиділень нам тепер уже не потрібно і не цікаво. Нам значно цікавіше розрізняти відтінки шуму машинних коліс пароплавів або різні запахи кам'яного вугілля» [116]. Згадана спроба оновлення тематики літератури не задовольняла запит суспільства та й самих письменників – виявилось, що сучасність

в арабській лінгвокультурній парадигмі не може сповна передати індивідуальний погляд автора на світ. Проте ні повернення «до витоків» арабської літератури, ні осучаснення поезики не заповнили потреби адресатів літературної творчості, натомість виникли передумови для рецепції європейської лірики шляхом перекладів, переосмислень, переспівів з урахуванням місцевої поетичної культури тощо. Таким чином, для арабського літературного процесу помежів'я XIX-XX століть, так само як і для українського fin de siècle типовим є явище інтертекстуальності. Якщо арабська література тяжіє до збагачення мистецьких горизонтів шляхом залучення європейської класики, А. Кримський вводить до української літератури не просто екзотичні, а абсолютно нові образи та мотиви арабської поезики.

Арабською поезикою наскрізь пронизані поезії циклів «Нечестиве кохання» та «Кохання по-людському». Ще у «Заспіві» ліричний герой постає перед адресатами типовим продуктом європейського декадансу – психопатом: *«Я до травиці плачучи приник, / Ридав од радощів, од аромата... / А хтось із рік : “Дивись на психопата”»* [124, с. 21]. Проте цього образу недостатньо для розуміння символізму і сюжетної лінії, тому окрім цієї характеристики автор наділяє свого ліричного героя й іншим епітетом: «причинний». Саме ця характеристика зумовлює появу подальших інтертекстуальних перегуків з хіджазькою літературою, для якої образ «причинного» (مجنون) є одним із базових елементів, на основі яких протягом віків функціонує словесність.

Європейський сходознавець Е. Дуракович, аналізуючи систему топосів арабської літератури, відзначає, що «головними мотивами арабської лірики є любов та милосердя». Безумовно, ступінь їх проявлення у творчості кожного окремого автора варіюється, однак їх впевнено можна вважати «традиційними» [292, с. 183-184]. Слід також взяти до уваги й праці української дослідниці арабської словесності Лідії Петрової, а також історика Т. Лазоренка. На думку останнього, мотив милосердя яскраво простежується у суфійській поезії, що слугувала ключем до пізнання Аллаха [133, с. 75]. За Лідією Петровою, для арабської літератури межі VII-VIII століть провідним поетичним жанром була любовна лірика, в рамках якої викристалізувалися

два окремих напрями, що різняться ідейним змістом та арсеналом художніх засобів: узритська та омаритська лірика [175].

Поети узритського напрямку оспівували цнотливе платонічне кохання, коли нещасні закохані, розлучені злого долею, культивували свої страждання. Назва напрямку походить від племені «узра» (عذرة), його засновники – поети-бедуїни еменського походження Урва ібн Хізам та Джаміль ібн Ма'мара, проте пізніше авторами такої лірики ставали й поети з інших племен, зокрема славнозвісний Кайс ібн аль-Муллавах (Маджнун). Узритська лірика в системі координат арабської словесності уособлювала самовіддане кохання до єдиної і недосяжної жінки, а мотивом ліричної творчості поетів було гасло «полюбивши, ми помираємо» [31, с. 194; 175; 288; 297]. Краса коханої у таких поезіях прославлялася, але не описувалася детально. Натомість типовими для лірики стали «мотиви смерті та возз'єднання закоханих в іншій реальності» [297].

Діаметрально протилежною до узритської лірики побутовала лірика омаритського напрямку (основоположник – відомий арабський «співець любові» – Омар ібн Абї Рабїа). Така поезія культивувалася серед міського населення і відображала появу нового типу чоловіка: молодого красеня, гедоніста, схильного до вишуканих розваг і любовних походеньок [47, с. 448; 175; с. 290, с. 390;]. На відміну від узритів, омаритські поети «возвеличували тілесну любов і насичували свої вірші еротичними сценами» [215, с. 36].

Архітектонічно перша частина збірки «Пальмове гілля» побудована на синхронії з розвитком згаданих напрямів у арабській літературі. Стосунки і внутрішні переживання ліричного героя у циклі «Нечестиве кохання» оспівані в узритському ключі. Ми спостерігаємо їх гедоністичну еволюцію у наступному циклі – «Кохання по-людському», де тональність лірики кардинально змінюється на омаритську. Така дихотомія поетики двох циклів дозволяє простежити зміну настроїв ліричного героя крізь призму рецепції арабської літератури автором поезій. Подібні риси, проте без чіткого визначення джерел інтертекстуальних кореляцій, були підмічені Соломією Павличко та Я. Стеткевичем. Так, американський орієнталіст переконаний, що «Агатангел Кримський у головній частині “Нечестивого кохання” змальовує героя як

причинного, а далі його творчість набирає рис придворного панегіриста в стилі аль-Мутанаббі, що оспівує свого патрона» [308]. Схоже трактування зміни напрямку циклів «Нечестиве кохання» і «Кохання по-людському» зустрічаємо й у вітчизняній дослідниці літератури модернізму: Соломія Павличко переконує, що у поетичній рецепції Агатангела Кримського існують «чисте, позбавлене сексу кохання, яке є одночасно “нечестивим” і плідним для творчості, і традиційне сексуальне кохання, вбивче для душі і тіла» [174, с. 73].

Першим у збірці з'являється цикл «Нечестиве кохання», його драматизм дослідниця Ніна Поляруш закликає простежувати «відразу в двох площинах: історії романтичних стосунків, що має реальних прототипів, і внутрішній трагедії нерозділеного кохання головного героя» [178, с. 1047]. «Нечестивість» кохання ліричного героя циклу досить вичерпно демонструє поетичний фрагмент «Мене моїм чуттям природа напоїла, / А я його таю, бо люди загудуть / І чистую любов, що дух заповонила, / Огідною розпустою назвуть. // ... // Ні! не розпусник я! Єдине бажання – / Щоб слухать тихую розмовоньку твою, / В щасливім забутті затамувать дихання / І чути щиреє: “Люблю тебе, люблю!”» [124, с. 38].

Прямим натяком на прочитання циклу в руслі узритської лірики є інтеграція до нього переспіву поезії Г. Гайне «Der Asra», де зустрічаємо згадку про невольника Мохаммада, родом єменського «плем'я озрів, що з любові помирають» [124, с. 47]. Тож не виникає сумнівів стосовно того, що ліричний герой «Нечестивого кохання» – це той самий узритський поет, який, божеволіючи від власних почуттів, уникає соціуму та обирає відлюдництво. Якщо у поезії бедуїнів таким простором для скитання виступала пустеля, у літературній рецепції А. Кримського його репрезентують Ліванські гори: «Ліван!.. Щасливий, любий звук! / Священнеє ім'я!.. / На верхогір'ї, вище хмар, / Осівсь на літо я. // Нема тут пальм і помаранч: / Природа снігова. / Лиш там, де сонце припіка, – / Розкішна трава. // З-під снігу журкотить потік... / Отам я – цілий день, / І від ліванських пастухів / Навчаюсь їх пісень» [124, с. 45]. Наодинці з собою, на вершинах Ліванських гір ліричний герой усвідомлює і приймає власне нерозділене кохання: «Забрався я на шпиль... Внизу носились хмари... / Дививсь у далечинь: на море, на Бейрут. / Тут глетчери, зима, а там бувають чари...

/ Палючий, дивний край!.. Чудовий, райський кут!.. // ... // А тут, над хмарами, куди отсе я скрився, / Глибокії сніги та скелі ледяні. / І з-під тії кори синенький ряст пробився / Та й тихо лагідно всміхається мені. // Дужіша від кедрин – ся квіточка бліденька; / Поборює зиму і крижаную лють. / Така – моя любов: горить собі тихенько / І, не палаючи, пропалює всю грудь» [124, с. 46].

Цикл «Кохання по-людському» є яскравою відповіддю стриманому «нечестивому» коханню. О. Бабишкін вважає його продовженням попереднього циклу, зазначаючи, що у «Коханні по-людському» «зітхальник, що зазнав поразки у своїх найкращих і найчистіших помислах, поволі одужує від зтяжної сердечної недуги й починає кохати “як усі”» [11, с. 39-40]. Дослідження поетики топосів природи, здійснене Вірою Ніконовою на основі згаданого циклу, підтверджує висловлену тезу і доводить, що емоційний стан ліричного героя «Кохання по-людському» змінюється від поезії до поезії [161]. Герой поета-модерніста приймає своє кохання й осмислює власне буття з огляду на існування цього кохання. Цикл насичений інтертекстуальними зв'язками з омаритською лірикою, якій притаманні гедонізм і донжуанство, а також кохання фізичне. Найяскравіше означені риси підкреслює ремінісценція в заключній поезії циклу: *«Гарячий шепіт з-поміж листя, / Із полутьми. / Під виноградною лозою / Сиділи ми. // Лукаво шелестіли пальми; / П'янів весь сад. / І я не знав, чи ти солодша, / Чи виноград» [124, с. 58].*

Окрім інтимного усамітнення ліричного героя з предметом його кохання, цитований фрагмент також відсилає до поетики гедонізму, представленій в арабській літературі жанром «хамріят» (винні поезії). Ліричний герой п'яніє від власних почуттів, а фоном поезії виступає багатий сад з п'янким виноградом – з уривку можемо зробити висновок, що лірика циклу «Кохання по-людському» є поезію насолоди і тілесності. Додамо, що оспівування плотського кохання, попри стереотипні уявлення про іслам, який, до речі, дозволяє полігамні стосунки, є традиційним явищем для арабської літератури.

Після останньої поезії «Кохання по-людському» А. Кримський продовжує мислити в площині омаритської концепції любові, у канву збірки цілком органічно вплітається інший цикл – «Мусульманський рай», у якому очевидною є алюзія на

хадиси (розповіді про діяння і висловлювання пророка Мухаммада [269]): «”*Чини як Мохаммед: // Бували години – Він янголів слухав; / Бували години – Гуляв у гаремі*”» [124, с. 59].

Після циклів «Нечестиве кохання» та «Кохання по-людському» автор адресує читачам декілька підказок, які допомагають правильно розгадати архітектоніку збірки. Цикл «З Єрусалимських околиць» підтверджує гіпотезу про потребу читати «кохання» ліричного героя через оптику усталених омаритської та узритської традицій. Зустрічаємо рядки: «*Душа летить у рідний край / За табором йеменців, / Та тілом я на чужині / В полоні у мекканців*» [124, с. 73]. Спочатку йдеться про спіритичне, піднесене кохання узритів, оскільки плем'я походить з Ємену, а протиставляється йому міська омаритська (мекканська і мединська) лірика, в якій оспівується тілесна любов. Протиставленням чужини й рідного краю автор натякає на те, що йому, як і його причинному ліричному героєві, ближчою і зрозумілішою є піднесена платонічна любов. Згодом цей висновок підтверджується у великій прозі Агатангела Кримського.

Інтертекстуальні зв'язки ліричної творчості А. Кримського свідчать про його глибоке занурення в інонаціональні літературні процеси та розуміння їхньої специфіки. Поетичне слово лірика-орієнталіста сповнене алюзіями на типові у різних літературах образи. З-поміж найвідоміших героїв світової літератури згадаємо арабських нещасливих закоханих Лейлу та Маджнуна (*причинного*). За сюжетом оповіді, Кайс (справжнє ім'я Маджнуна) сходить з розуму від кохання до Лейли: спочатку від неможливості бути разом, а потім від новини про її смерть. У цілому ця історія уособлює сюжети узритської лірики, хоча «Кайс ібн аль-Мулаууах і не належав до племені, а його авторству, враховуючи усний характер лірики, приписувалися всі вірші невизначеного походження, у яких згадувалась Лейла» [313, с. 29]. Кохання Лейли і Маджнуна залишається головним сюжетом про любов в арабському суспільстві і до сьогодні, а у фольклорі надзвичайно популярним є прислів'я «*كلّ يغني على ليلاه*» (*кожен співає про свою Лейлу*). Образ Лейли часто з'являється у творчості відомого арабського поета-гедоніста Абу Нуваса, зокрема у хамріят «Не плач за Лейлою» :

وَاشْرَبَ عَلَى الْوَرْدِ مِنْ حَمَاءِ كَالْوَرْدِ

لَا تَبْكُ لَيْلَى وَلَا تَطْرَبُ إِلَى هِنْدِ

أَجَدَّتْهُ حُمْرَتَهَا فِي الْعَيْنِ وَالْخَدِّ [324]

كَأَسَاءَ إِذَا إِنْحَدَرَتْ فِي حَلْقِ شَارِبِهَا

У поезіях «Пальмового гілля» арабський жіночий антропонімікон відсутній, крім однієї єдиної згадки саме про Лейлу – в інтерлюдії «З Єрусалимських околиць», що вже сама по собі є алюзією на «Хамасу». Цикл побудований у формі діалогу ліричних героїв «вона», «він», де для читачів «він» залишається імперсоніфікованим образом закоханого, а «вона» уособлює ідеал – Лейлу. Недосяжна кохана затьмарює світ навколо ліричного героя: *«Сад росистий... Срібні квіти... / І затишно, як в раю. // Сотні мрій мене обсіли / Од такої краси, / І бажань усяких безліч... / Та в усіх була лиш ти»* [124, с. 71]. За сюжетом герої контактують в оніричному просторі: *«В переддосвітню годину / Бачу Лейлу уві сні. / «Мила!! Хочеш дати щастя, / Заборонене мені??» // Каже: «Ні, мене вже кидай, / Набирайся забуття». / – «Не покину й не забуду: / Ти ж усе моє життя»* [124, с. 72].

Якщо у «Хамасі» ліричний герой з самого початку намагається розгледіти кохану у пилінках, розвіяних на дорозі, у А. Кримського Лейла знайомиться з головним героєм поблизу Сілоамського джерела, а далі існує виключно в його уяві. Ім'я ліричної героїні у згаданому творі розширює інтертекстуальні кореляції поезії «З Єрусалимських околиць» з алюзіями на «Хамасу» до ремінісценцій на любовну та винну лірику, де образ Лейли уособлює кохану жінку.

Для арабської літературної традиції досить нетиповими є метафори, які базуються на номінальній заміні (до прикладу, «лев» – «герой»), оскільки вони можуть спричинити двозначність і здебільшого є банальними, що суперечить переконанням арабів про красу поезії і самовираження в поетичній творчості. Перелік таких художніх засобів є досить обмеженим, а найбільш упізнаваним метафоричним втіленням вродливої жінки є образ газелі [296, с. 522-523].

Приклади подібного художнього осмислення образу знаходимо у творчості доісламських поетів Абіда ібн аль-Абраса, що порівнював ніжних дівчат з газелями із Джави [313, с. 3], і аль-Мусаккіба аль-Абді, який описував предмет свого кохання як «кращу з усіх газелей стада» [313, с. 9].

Пізніше цю ж метафору зустрічатимемо і у бейтах суфійського лірика аль-Фаріда, що в арабську літературу увійшов під ім'ям «цар закоханих». А. Кримський у статті про поета зазначає, що аль-Фарід відомий своїм містицизмом, він практикував тривалі містичні екстази, під час яких не відчував нічого земного, а чув небесні голоси, і саме в такому стані він писав поезію [121]. Ліричний герой аль-Фаріда переконаний, що той, хто «помирає» в любові до прекрасної газелі, досягає вищого духовного існування [313, с. 80] :

حُلُو الشَّمَائِلِ بِالْأَرْوَاحِ مُمْتَزَجٌ	مَنْ لِي بِإِتْلَافِ رُوحِي فِي هَوَى رَشِيٍّ
[314] مَا بَيْنَ أَهْلِ الْهَوَى فِي أَرْفَعِ الدَّرَجِ	مَنْ مَاتَ فِيهِ غَرَامًا عَاشَ مُرْتَقِيًّا

У Агатангела Кримського зустрічаємо рядки, сповнені ремінісценціями, що відсилають до типових арабських образів: «*Терплю розлуку, / Важку муку, / Газелько! / Красу кохаю, / Обнять бажая, / Ох, зірко! // Дала ти слово, / Що прийдеш знову; / Та горе: / Ані явилась, / Ані приснилась / Ти, зоре. // Пошлеш спитати, / Про мене взнати, / Газелько: / «Ну, як живеться? / І як ведеться?..» – Ох, зірко!» [124, с. 40-41].*

Окрім газелі у поезії зустрічаємо й інше усталене, проте дещо трансформоване і накладене на українську культурну картину, метафоричне зображення вродливої дівчини – зірка. Звичним для зображення краси в арабській літературній традиції є образ місяця, проте у суфійській традиції він може трактуватися не так однозначно, а крім божественної краси, уособлювати ще й духовне просвітлення [313, с. 37; 216, с. 308]. Окремо наголосимо й на тому, що таке уособлення місяця з'являється у А. Кримського ще у першій поезії збірки – «Заспіві», де поет називає своє істинне кохання, розраду й супутницю – поезію, – тихим місяцем, «*що в тюрмі сія / з закуреного, темного віконця*» [124, с. 21].

Водночас у Х. М. Сарвара і Г. Ахмада зустрічаємо важливе уточнення до трактування особливостей такої місячної метафори: у ній формотворчим є колір місяця – «*أزهر*» (сяючий), що утворюється поєднання жовтуватого відтінку і білизни. До прикладу, такий же колір мають і перлини, якими в арабській літературній традиції позначають дівочі сльози [305, с. 369]. Тож у ліриці А. Кримського цілком

закономірним втіленням арабської поетики є репрезентація образу красуні подібним, проте більш звичним українському читачеві, символом – зірка. Ще цікавішим у цьому контексті видається інший приклад, що також належить перу українського поета: *«Дивись на тую зірку: / Ото моя. / А поруч неї друга: / Ото твоя. // В тих зорях ми й по смерті / Зійдемося знов, / І знову нам засяє / Свята любов»* [124, с. 56]. У творчості митця образ зірок починає уособлювати не лише красу коханої, а в цілому велику силу неземної любові, небесний ідеал, якого навряд чи вдасться досягнути у мирському житті, проте можливо відчувати спіритично.

Сказане дозволяє стерджувати, що у поетичному слові Агатангела Кримського знайшла відгук філософія зугду (زهد) – частина аскетично-містичної ісламської філософії суфізму (توصف). Суфізм як релігійна течія і, як наслідок, суфійські поезії зародилися у період активного придворного життя наприкінці епохи Омейядів – на початку правління Аббасидів. Їхня поява передовсім є відповіддю на падіння моралі в середині арабського суспільства. Суфізм, що проповідував відхід від мирських справ, був «популярним серед широких верств ремісників і взагалі міської бідноти, які вбачали у цьому вченні форму пасивного протесту проти існуючої дійсності» [31, с. 200]. Специфіку суфійської лірики Лідія Петрова вбачає в тому, що їй притаманні «три основні символи: любов, вино і краса світобудови», яка інтерпретуються одночасно на двох рівнях – «земному і містичному» [175].

До інтертекстуального сприйняття поезій крізь призму суфізму А. Кримський спонукає читача ще у заспіві. Це стає зрозуміло, якщо ознайомитися із науковими працями вченого на тему розвитку суфізму до кінця III століття за гіджрою. Так, український історик ісламу аргументує низку важливих для трактування поезій «Пальмового гілля» постулатів. Зокрема він зазначає, що суфізм впливає на всі сфери життя людини і є основою східної моралі, а тому трактування базових екзистенційних понять у орієнталів є спірітуалістичним, суфійським. Свобода у суфійській традиції, за спостереженнями дослідника, репрезентується стандартними символами: кипарисом і лілією, де кипарис символізує відречення від земного, а лілія відображає чистоту помислів [120, с. 167-168].

لنكون سامعة لما لم تسمع	فهبوطها إن كان ضربة لازب
في العالمين فخرقها لم يرفع	وتعود عالمة بكل خفية
حتى لقد غربت بعين المطلع [315]	وهي التي قطع الزمان طريقها

У ліриці А. Кримського під образом голубки аналогічно закодовано життя. На відміну від Ібн Сіни, це уособлення не власного життя ліричного героя, а відображення динаміки навколишнього світу і руху життя в момент, коли внутрішній світ героя руйнується зсередини: *«Прийде ранок. Зблищить / Сонце променем чудовим. / Сива горлинка турчить / В свіжій гіллячку лавровім. // Як ридаю, мов дитя, – / Не тверда я вже людина, / Що печаль свою слізьми / Виявляти не повинна. // Щоб кохану розлюбить, / Є в людей така наука : / “Донесхочу вкупіть бути”; / Другий лік на те – розлука. // Я гоївсь і так, і так, – / Не зробилось серцю легко, / Та скажу я, що любиш / Бути близько, ніж далеко»* [124, с. 40].

Зауважимо, що більш прямолінійно й розгорнуто митець змальовує трансцендентний стан героя, який глибоко відчув філософію аскетизму і мав власний досвід міфічного екстазу, на сторінках роману «Андрій Лаговський» у частині «За святим Єфимом Сиріним»: у діалозі із Костянтином Шмідтом молодий учений Лаговський зізнається, що одного разу йому вдалося пережити містичний екстаз. Подібні контакти із божественним і трансцендентним, але без чіткого формулювання «міфічний екстаз», зустрічаємо у поезіях «Пальмового гілля». До прикладу, постулатом суфізму є пізнання життя через пізнання свого серця, що виражається у відомій приказці «Пізнай свою душу і пізнаєш свого Господа» [168, с. 84]. Водночас, щоб досягти духовної єдності з Всевишнім, мусульмани з появою ісламу почали здійснювати хадж, що включає в себе обхід священної Кааби у Мецці. Таким чином, паломництво до Мекки у мусульманській картині світу сприймається як акт піднесення духовності, очищення, а іноді порівнюється із певним трансцендентним досвідом. В одній із поезій А. Кримського зустрічаємо трансформовану алюзію на згаданий вислів: *«Не раз було : у Сирії далекій / Здобуду я твій лист, – і серце задрижить, / Затуманію весь, мов турок коло Мекки, / І нервная рука конверт розтерebить»*, яка демонструє наскільки бажаним і особливим є послання, що

отримує герой, бо від нього він може переживати подібний екзистенційний стан [124, с. 33].

Досить типовим для ліричного героя збірки «Пальмове гілля» є відсторонене споглядання перипетій власного життя. Занурюючись у саморефлексії, герой, іноді несподівано для самого себе, опиняється поза межами свого фізичного тіла – у вічному і нетлінному часопросторі. Поезії, пронизані поетикою трансцендентності, виявляють найвищий ступінь авторського психологізму й інтимності: *«Ох, мізерні жарти! не для мене ви! / Все скорботні думи йдуть до голови. / Слухаю я панно... ба й відповідаю... / Але що говорю – сам того не знаю. // Машинали губи подають одвіт, / Машинали очі кидають привіт; / Тискаю я руку кожному, хто входить... / Але дух не тутки, – він далеко бродить // Бродить десь далеко... Іноді хіба / Вернеться до зали, де гуде юрба. / Там, поміж гостями, і моє єсть тіло, – / Дух увійде в нього і глядить несміло : // Що за товариство? де я отепер? / Сон тепер чи дійсність? Я живий чи вмер? / Звідки се гудіння? Люди тут? чи бджоли?.. / Ну, а ти – чи прийдеш?.. прийдеш?.. / чи ніколи?»* [124, с. 36].

Іншим, традиційно суфійським елементом арабської літератури, є оніричний рівень поетики художніх творів. На думку суфіїв, уві сні у людини з'являється «віконце», через яке здійснюється зв'язок із духовним світом [168, с. 84]. Тож цілком закономірними у розрізі інтертекстуальних зв'язків лірики А. Кримського з арабською літературою є подібні ремінісценції: *«Мене заколисав чудовий шум весняний; / Дрімота набіга і сон якийсь коханий / Надходить полусмерть... О, світе! прощавай! / Прощай і Сіріє, мій милий, гарний край!.. // Свята моя земле, мій краю чарівливий, / Ти – вічний спогад мій, в тобі я був щасливий... / Тебе я бачу знов у передсмертнім сні, / І бедуїнській я чую знов пісні»* [124, с. 69-70].

Звучання бедуїнських пісень у «передсмертному сні» поета вкотре підтверджує, наскільки тісно у його свідомість і у свідомість його ліричного героя вплетена арабська культурна картина світу. Згадки таких передсмертних мелодій у «екзотичних поезіях» сходознавця є не поодинокими, зокрема у ліриці А. Кримського зустрічаємо й алюзію на касиду поета Шанфари, який змальовує себе розбійником, що самотньо скитається у пустелі і возвеличує своє існування як вигнанця : *«Нагадую*

собі я передсмертний спів / Героя Шанфари в руках у ворогів» [124, с. 74]. Зауважимо, що образ поета-бедуїна є популярним і в більш пізній арабській ліриці, наприклад, у «Посланні прощення» («رسالة الغفران») аль-Маарі, зустрічається із Шанфарою у пеклі [287].

Втілення філософії суфізму через пантеїзм є особливо притаманним поезіям циклу «Нечестиве кохання» завдяки їх перегукам з мотивами узритської лірики. На думку Лариси Компанцевої, у творчості А. Кримського «пантеїзм втілюється шляхом канонізації жінки і великої сили кохання» [95]. Неземне і платонічне кохання ліричного героя до далекої і недосяжної коханої спостерігаємо у поезіях з античними мотивами: «То щастя небесне – сидіти з тобою! / Зрівнявся з богами щасливець такий, / Що жадібно ловить солодку розмову / І осміх принадливий твій!» [124, с. 53]; «Бо душа одним одного хоче, / Підляга одним одній потребі : / Слухать голос, заглядати в очі, / Щоб почути десь себе на небі» [124, с. 53]; «Так! тільки божество бува таке блаженне! / З любові я святий!.. святе моє кохання! / І де ж на світі є хтось інший, окрім мене, / Щоб мав такі, як я, шляхетні почування?» [124, с. 54].

Яскравим прикладом лірики, просоченої мотивами зугду, є бейти засновника філософсько-аскетичного напрямку в арабській поезії Абу-ль-Атагії, який «пропагує відмову від мирських насолод, аскетизм і стриманість» [302, с. 36]. Зауважимо, що поезії «зугдіят» (زهديات) тяжіють до філософських роздумів, а ліриці Абу-ль-Атагії притаманний здебільшого песимістичний характер. Лейтмотив творчості поета сконцентрований у фразі «від життя до смерті – всього лиш один крок, будь-хто з живих перетвориться на пісок» [302, с. 35]. Поетика творчості «батька безумства» зосереджується не навколо містичного потойбіччя, а «присвячена розмислам про тлінність буття» [313, с. 49] :

أَهْلَ الْقُبُورِ عَلَيْكُمْ مِنَ السَّلَامِ	إِنِّي أَكَلِمَتُكُمْ وَأَلَيْسَ بِكُمْ كَلَامٌ
لَا تَحْسَبُوا أَنَّ الْأَجْبَةَ لَمْ يَسْغِ	مِنْ بَعْدِكُمْ لَهُمُ الشَّرَابُ وَلَا الطَّعَامُ
كَأَنَّ لَقَدْ رَفَضُواكُمْ وَاسْتَبَدَلُوا	بِكُمْ وَفَرَّقَ ذَاتَ بَيْنِكُمُ الْجِمَامِ
وَالْخَلْقُ كُلُّهُمْ كَذَلِكَ فَكُلُّ مَنْ	قَدْ مَاتَ لَيْسَ لَهُ عَلَى حَيِّ ذِمَامِ

سَاءَلْتُ أَجْدَاثَ الْمُلُوكِ فَأَخْبَرْتِ	ني أَنَّهُمْ فِيهِنَّ أَعْضَاءٌ وَهَام
لَمْ يَبْقَ مِنْ أَجْسَادِهِمْ تِلْكَ الَّتِي	غُدَيْتِ بِأَنْعَمِ عَيْشَةٍ إِلَّا الْعِظَامَ
لِلَّهِ مَا وَارَى الثَّرَابُ مِنَ الْأُلَى	كَانُوا الْكِرَامَ هُمْ إِذَا ذُكِرَ الْكِرَامَ
لِلَّهِ مَا وَارَى الثَّرَابُ مِنَ الْأُلَى	كَانُوا وَجَارُهُمْ مَنْعِيغٌ لَا يُضَامُ
أَفْنَاهُمْ مَنْ لَمْ يَزَلْ يُفْنِي الْمُلُو	كَ وَالْفَنَاءِ وَلِلْبَلَى خُلِقَ الْأَنَامُ
يَا صَاحِبِي نَسَيْتُ دَارَ إِقَامَتِي	وَعَمَرْتُ دَاراً أَلَيْسَ لِي فِيهَا مُقَامُ
دَارٌ يُرِيدُ الدَّهْرُ نُقْلَةَ أَهْلِهَا	وَكَأَنَّهُمْ عَمَّا يُرَادُ بِهِمْ نِيَامُ

ما نَلْتُ مِنْهَا لَذَّةً إِلَّا وَقَدْ   أَبَتِ الْحَوَادِثُ أَنْ يَكُونَ لَهَا دَوَامُ [317]

Відгомін у ліриці Агатангела Кримського знайшла й поетична творчість Абу-ль-Аля аль-Маарі. Український сходознавець, перекладаючи чималу кількість лірики арабського генія поетичного слова, зауважив, що «Викресаний вогонь», ранній диван аль-Маарі, охоплює класичні арабські жанри і сюжети з поодинокими зверненнями до поезики світової скорботи, натомість пізній аль-Маарі у дивані «Люзуміят» перестає оспівувати кохання, складає поезії, повні гіркоти, і виводить на чисту воду людські вади [124, с. 232-233]. А. Кримський переклав низку поезій «Люзуміят», проте окрім перекладів нерідкими є інтертекстуальні перегуки його оригінальної творчості з поезикою арабського поета-філософа [313, с. 76] :

لَوْ كَانَ جِسْمُكَ مَتْرُوكًا بِهَيَاتِهِ	بَعْدَ التَّلَافِ طَمِعْنَا فِي تَلَاْفِيهِ
كَالِدَنْ عَطَلَّ مِنْ رَاحٍ تَكُونُ بِهِ	وَلَمْ يُحَطِّمْ فَعَادَتْ مَرَّةً فِيهِ

لَكِنَّهُ صَارَ أَجْزَاءً مُفَسَّمَةً   ثُمَّ اسْتَمَرَّ هَبَاءً فِي سَوَافِيهِ [323]

Хоч автор «Пальмового гілля» задає у підзаголовку поезії топіку «на старовавилонську тему», рядки: *«Ніколи, ніколи тобі не вернутися / В душу мою! / Одірваний фінік не вернеться знову / На гілку свою. // Одкрученій нитці нема вже коріння / В живім стебельці. / Обтяте руно не ростиме на спині / Своєї вівці»* [124, с. 60] на рівні поезики відсилають нас до класичної арабської літератури, зокрема до ідейного наповнення аль-Маарі і притаманних творчості арабських ліриків образній системі. Особливо цікавим для аналізу згаданої поезії А. Кримського видається предмет персоніфікації – фінікова пальма (نخلة), яка в арабській традиції символізує

«дерево життя», є символом благодаті та виживання у пустелі, а у творах багатьох арабських ліриків уособлює людину [300]. Окрім цього, вірш «на старовавилонську тему» можна трактувати й під оптикою суфізму, тоді його рецепція розшириться від фаталістичної поезії про невідворотність часу до осмислення існування нових форм буття, адже в інтроспективі фінік, хоч і не повернеться на гілку, може стати насінням для нового дерева.

Полісемантичні символічні паралелі з творчістю аль-Маарі відчутні і в інших поезіях А. Кримського, що в цілому відображають надбання арабської народної мудрості. Інтеграція образу змії до ліричних поезій «Пальмового гілля» несе двоїстий характер, аналогічно до сатири Абу-ль-Аля аль-Маарі «Послання прощення» («رسالة الغفران»), у якій описується уявна розмова з мешканцями раю і пекла, а також міркування про віросповідання людей [6, с. 444-445]. Сюзан Стеткевич зазначає, що образ змії у творчості арабського лірика може трактуватися в дихотомії «життя» – «смерть», «правда» – «обман» [309]. Ці цілком екзистенційні поняття А. Кримський переносить у площину самоаналізу, для лірика його власні думки стають своєрідним серпентарієм: *«Ні, я знаю, чом нудьгую, / Ні, я знаю, звідки сум : / То розлука, зла гадюка, – / Вся причина чорних дум»* [124, с. 29]; *«Думи, думи-зміюки / Задушили життя, / Мов залізні кайдани / Колискове дитя»* [124, с. 43]. Образом змії у ліриці А. Кримського репрезентується персоніфіковане внутрішнє переживання ліричного героя, що подібно онтологічному втіленню символу змії в арабській поезиці, уособлює внутрішню боротьбу автора із власною пристрасстю, яка перетворює творчість на рефлексію болю: *«Отруєний виходить / У мене кожен спів. / Но, мила! Хто ж отрути / В життя мені налив? // Отруєний виходить / У мене кожен спів, – / А хто ж у мене в серці / Гадюкою засів?»* [124].

Орієнтальна, зосібна арабська поетика, «великого значення надає створенню запахових вражень» [148, с. 122]. На ролі ароматів у культурі східних народів наголошував й Іван Франко, зауважуючи, що у орієнтальній поезиці вони значно важливіші, ніж у європейській. Письменник обстоював думку, що чим «примітивнішою є поезія, тим меншу роль у ній відіграють запахи, тим біднішою є мова на їх означення і тим менше згадують про них поети» [267, с. 79]. На означеній

рисі арабської поезики автор «Пальмового гілля» також буде одну з поезій із циклу «Мусульманський рай». У рядках *«Рече пророк : “Люблю молитись, / Люблю жінок кохати / І знаю третю любов втіху : / Вдихати аромати”»* [124, с. 58] знову зустрічаємо алюзію на хадиси про життя Пророка і ремінісценцію на традиційну арабську поезику.

Окресленою особливістю арабської літературної традиції наскрізь просочена авторська лірика Агатангела Кримського, де за допомогою алюзій та ремінісценцій формується унікальне й екзотичне ольфакторне полотно. Нюхові образи у поезіях «Пальмового гілля» в сукупності репрезентують площину, подібну до райського саду. Ще на початку збірки митець розмежовує буденність і піднесений, трансцендентний вимір життя, який зображується різноманітними ароматичними компонентами: *«Ох, арабські фоліанти! / Вже несла вас читати; / Бо розкинувсь сад запашний / Під вікном моєї хати. // Підведу од книжки очі, – / Під вікном ростуть банани, / Шелестять високі пальми, / Мирти, фіги і платани. // Є й мигдаль ясно-зелений, / Єсть і сива маслина, / І акація рожева, / І смолиста кедрина. // Підійду я до віконця, – / Пахнуть рожі й базилики, / Туберози і фіалки / Й наркотичні гвоздики»* [124, с. 29].

Окрім інтеграції екзотичних ароматів, поет намагається «орієнталізувати» героїв збірки «Пальмове гілля», порівнюючи їх із типовими східними образами-символами. Возвеличення чоловічої вроди є не таким типовим для класичної арабської літератури, як опис чоловічої звитяги та хоробрості. Тож А. Кримський досить органічно нашаровує власні імагологічні асоціації на утвердженні арабською поетичною традицією канонів для змалювання вроди чоловіка: *«”Тут людей чимало ходить, – / Хто ж із них твій милий?” // “Ох, такого парня / Цілий світ не має : / Серед тисячі народу / Всяк його пізнає. // Постать – як у кедрів, / Із заліза – груди. / Як погляне дівчинонька, / Спатоньки не буде. // Снігове обличчя, / Щоки – як гранати. / Як погляне дівчинонька, / Схоче цілувати. // А що тії очі! – / Чорнії маслини! – / Як погляне дівчинонька, / То з любові згине”»* [124, с. 40-41].

Наостанок підкреслимо, що досить репрезентативними щодо арабської поетичної традиції та суголосними поглядам арабського письменника й поета Ібн Табатаби в цілому є поезії циклу «Поете! Ховайся од людського ока!». За

переконаваннями Ібн Табатаби, «літературна творчість є різновидом ремесла» (подібно ткацтву, ювелірній справі), оскільки суть поетичної творчості полягає у тому, щоб філігранно «оформити» нашарований традицією матеріал. «Поетичною сировиною» для віршотворців стають традиційні теми й мотиви узритської та омаритської поетичних шкіл, які згодом наповнювалися новими змістами завдяки авторським інтерпретаціям послідовників [295; 316]. Рецепцією такої філософії виступає поезія «На Фабриці»: *«Якось я стояв, задумавшись, / Коло ткальної машини : / Що за взори, що за тонкість / У шовкової тканини! // А диви : сама машина / Ані-ні не звабить очі : / Вся сіренька, вся буденна... / Монотонно так стукоче... // Ти – поет – така ж машина! / Ткань думок твоїх – чудова, / А життя – зовсім сіреньке / І буденна обстановка»* [124, с. 116].

Отже, маємо підстави припускати, що розмисли Агатангела Кримського про долю поета та його роль у суспільстві сформовані на основі уявлень, що історично складались у носіїв арабської культури, починаючи з доісламського періоду. Так, традиційно поет завжди був співцем свого племені і літописцем історичних подій – він займав високе становище у суспільстві, а його влада могла бути більшою, ніж у вождя чи халіфа. Водночас араби вважали, що митці наділені певними містичними силами, які допомагають їм створювати поезії. На думку вітчизняних арабістів Лідії Петрової та С. Горби, а також німецького орієталіста Т. Ньольдеке, в арабській традиції поет «був пророком свого племені, його вождем у мирний час і героєм під час війни» [42, с. 10].

В арабській мові корінь, від якого походить слово «поет» (شاعر), окрім значення «складати вірші», наділений семантикою спіритизму – «відчувати, сприймати» [327], що також певним чином ретранслює містичні уявлення про ранніх ліриків. За переконаннями арабів, поети черпали своє натхнення із невидимого, потойбічного світу. Яскравим прикладом подібного спіритизму є одкровення, низпослані пророку Мухаммаду містичним шляхом. Проте у самому Корані (Сура 26 «Аш-шуара») доісламські поети-язичники засуджуються і прирівнюються до чаклунів, за ними йдуть «тільки ті, що збились зі шляху», натомість у писаннях Пророка схвалюються ті поезії, у яких згадується Аллах [6, с. 446; 100, с. 173].

Надалі арабська поезія дещо змінила вектор і була частково переосмислена в ісламському дусі [291], проте містична традиція та специфічна поетика, закладені в основу арабської лірики ще язичницькими майстрами художнього слова, стали фреймом для подальших модифікацій. З авторської лірики А. Кримського стає очевидним, що для українського митця така рецепція образу поета була досить близькою, тож вірш «На ньому жилет, а не поетична мантія!» побудований на ремінісценції усталених літературних уявлень: *«Як на тебе найде / Віщий дух, пророчий, / Ти, гляди, не стався / На людській очі. // Бо сучасні люди, / Чуючи пророка, / Кажуть : “Де ж на ньому / Мантія широка?” // Їм пізнати важко / Дух, огонь поета, – / Їм би треба мантій, / Мантій, не жилета»* [124, с. 117].

Окремо у контексті інтертекстуальності як особливості ідіостилю А. Кримського слід окреслити взаємозв'язок лірики письменника з його прозовою творчістю, що ґрунтується на автобіографізмі. Соломія Павличко переконує, що вірші й роман А. Кримського «Андрій Лаговський» – «варіанти однієї історії» [174, с. 134]. Окрім спільного ліричного героя, твори пов'язує і досить нове для української літератури помежів'я XIX-XX століть – явище автоінтертекстуальності – «міжтекстової взаємодії у межах авторських текстів» [205, с. 97]. Автор уводить до збірки «Пальмове гілля» і до роману «Андрій Лаговський» одне і те ж літературне джерело: писання Єфрема Сиріна. У великій прозі А. Кримського творчість Єфрема Сиріна формує широке інтертекстуальне поле, що репрезентує інтелектуальний компонент світогляду героя : це розмисли у монологічній формі щодо писань, діалоги із самим арабським богословом, поетичні рефлексії Андрія Лаговського. Натомість у «Пальмовому гіллі» цей матеріал представлено стисло, поетичні запозичення з роману становлять ліричну стилізацію, що вписується у загальну канву збірки і репрезентує притаманний ліричному героєві аскетизм.

Така автоінтертекстуальність дозволяє стверджувати, що в оригінальній літературній творчості Агатангела Кримського дискурс арабістики є наскрізним, а інтертекстуальне поле, сформоване сукупністю знань і уявлень про арабську культуру й літературу зокрема, – унікальна особливість ідіостилю українського письменника-модерніста.

Висновки до Розділу 1

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок про те, що велика й мала проза, а також поетичний доробок Агатангела Кримського віддзеркалюють зв'язки митця і вченого з арабським Сходом, а також джерела, з яких орієнтальний матеріал наповнював українське письменство, стимулюючи, як і в європейських літературах кінця XIX – початку XX століть розвиток художнього типу орієнталізму.

Встановлено, що сходознавчий дискурс А. Кримського значно ширший, ніж вважалося дотепер. Його провідні аспекти – літературний, літературознавчий, культурознавчий, філософський, перекладознавчий, епістолярний, а також інтертекстуальний.

Велика проза (роман «Андрій Лаговський») й мала проза (збірки «Повістки і ескізи з українського життя», «Бейрутські оповідання») Агатангела Кримського прикметна багатогранністю та витонченим використанням інтертекстуальних елементів. Письменник майстерно поєднував цитати й алюзії з класичних літературних творів, надаючи своїм текстам глибокого культурного звучання та зв'язку з попередніми епохами. Окрім цитат і алюзій, А. Кримський використовував архаїчні форми та специфічні мовні вирази, що посилює інтертекстуальні зв'язки з минулим. Цей підхід розширює можливості літературного контексту, створюючи атмосферу історичності та глибини минувшини. Важливою рисою інтертекстуальності в творчості А. Кримського є вміле поєднання національних мотивів з універсальними темами. Аналіз категорій інтертекстуальності та їх реалізації в творчості А. Кримського свідчить про високий рівень літературної майстерності письменника. Він не лише талановитий митець, але й глибокий знавець мови та культури, який вміло використовує свої знання для створення оригінальних і багатогранних творів.

Філологічна освіта сходознавця дала йому змогу ознайомитися з творчістю багатьох арабських авторів в оригіналі, а володіння великою кількістю іноземних мов, опрацювання численних літературознавчих праць і розуміння особливостей арабської культури у комбінації із поетичним хистом дозволило створити унікальну збірку «по-

орієнтальному» відчutih перлин лірики – «Пальмове гілля». Ця збірка містить оригінальні вірші та переклади, вона стала особливою окрасою творчого доробку А. Кримського. Поезії з «Пальмового гілля» чарують читачів екзотичними образами й глибокою філософією, разом з ліричним героєм вони проживають орієнтальне, бедуїнське кохання. Автор майстерно поєднує східні мотиви, цитати, алюзії, парафрази з модерністськими віяннями того часу, створюючи неповторний колорит і атмосферу.

Поетичний доробок А. Кримського потрібно розглядати як своєрідну форму культурного посередництва, відтак необхідним є його тлумачення крізь призму інтертекстуальності. Автор не лише знайомить українського читача зі східною поезією, а й створює умови для її внутрішнього засвоєння. В цілому у творчості знавця народів Орієнту арабістика є не лише творчим елементом і екзотичним віянням, це спосіб самовиразитися напівзрозуміло, залишити адресату простір для власних рефлексій. Водночас наповнені східним життям поезії «Пальмового гілля» не залишаються для реципієнтів «чужими», вони стають частиною нового українського літературного досвіду, що в часи активної художньої творчості А. Кримського лише починав формуватися у рамках модернізму.

Таким чином, завдяки внеску А. Кримського українська гуманітаристика, зокрема словесність, суттєво збагатилася східними мотивами, образами, формами, які поет, перекладач, філолог закарбував у ній, осмислюючи найкращі перлини арабської лірики.

Основні положення розділу висвітлено в наукових працях автора [184; 185; 186; 187; 189; 191; 192; 195; 196; 197].

РОЗДІЛ 2. ПЕРЕКЛАДАЦЬКІ СТРАТЕГІЇ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО

На помежів'ї XX – XXI століть у гуманітаристиці активно заговорили про глобалізацію. В останні десятиліття, а надто з початком російсько-української війни, всесвітні глобалізаційні процеси в оптиці контрастів науковці почали вивчати ще інтенсивніше. Проте витoki означених процесів І. Дзюба, В. Дончик, Д. Наливайко, М. Сулима та інші відомі вчені знаходять іще в античну добу, коли люди «на ранніх етапах цивілізаційного розвитку прагнули інтегрувати й синтезувати набуті власним нелегким досвідом знання про світ і місце людини в ньому» [33, с. 5]. Незважаючи на те, що наші пращури не знали значення слова «глобалізація», глобалізаційні прагнення їм були притаманні. Впродовж віків, різних історичних періодів, різними засобами «нас глобалізували єгипетські фараони, всілякі “сини Сонця“, Дарій, той же Олександр Македонський, Юлій Цезар, Чингіз-хан і Тамерлан, арабські експансіоністи, християнські місіонери, комуністичні пасіонарії, гітлерівські нацисти з їхнім “новим порядком“, маоїсти і чучхеїсти... Масштаби й багатоаспектність цього процесу засвідчують, що людство вступило в нову добу свого розвитку, який матиме характер планетарних змін» [58].

З когорти науковців, які здійснили певні кроки у вивченні всепланетарних глобалізаційних процесів та їхнього потужного впливу на духовність людства, зокрема й на словесність, варто назвати польську дослідницю Єву Доманську, вітчизняних літературознавців І. Дзюбу, Тамару Денисову, О. Галича, І. Лімборського, С. Михиду, Оксану Свириденко та ін. Але їхні праці присвячені здебільшого загальним літературним проблемам, або ж питанням документалістики. Згадані науковці зовсім не торкалися питань арабсько-українського взаємоперекладу загалом і перекладацької діяльності сходознавця Агатангела Кримського зокрібно. Отже, потреба осмислення впливу глобалізаційних процесів у світі на розвиток сходознавчих розробок в Україні, у тому числі й у в перекладацькій діяльності А. Кримського, давно на часі.

Особливий акцент зробимо на тому, що перекладацьку спадщину А. Кримського варто розглядати в контексті його доби, потрібно враховувати цілий ряд тогочасних несприятливих обставин: відсутність літературних норм української мови, відсутність україномовного читацького загалу, значне – майже століття – відставання української літератури від інших у царині перекладацтва. Для унаочнення, згадаймо той факт, що російський фаховий переклад п'єси «Король Лір» В. Шекспіра в інтерпретації М. Гнедича з'явився 1809 року, а україномовна версія П. Куліша вийшла у 1902 році. Таке «відставання» було спричинене Валуєвським циркуляром 1863 р. та Емським указом 1876 р., якими заборонялось оприлюднення українською мовою першоджерел і перекладних текстів. Дозволялось лише друкування історичних документів і художніх творів – тільки російським правописом після розгляду рукописів у Головному управлінні у справах друку.

У цьому зв'язку показовими можуть бути слова М. Драгоманова, висловлені ним у рецензії на переклад «Фауста» Й.-В. Гете, здійснений І. Франком: «Перекладачу І. Франку належить честь доказати московським націоналістам, а разом з ними і всім великоруським літераторам, що українська мова за багатством, витонченістю і гнучкістю форм не поступається ні одній із сучасних літературних мов слов'янства <...>. Це не мова простолюду тільки, як стверджують московські неуки, а мова всієї нації, політичне майбутнє якої ще впереді» [60, с. 145].

2.1. Проблеми культурного порозуміння в перекладознавчих студіях А. Кримського з «Корану» та арабського фольклору

В останнє десятиліття, прикметне досить потужним протистоянням глобалізаційних та антиглобалізаційних процесів, неабиякого значення в галузі гуманітаристики набуло зацікавлення науковців різнобічним осмисленням пам'яті, серед кількох різновидів якої напрочуд актуальна роль належить культурній пам'яті. «Дослідження культурної пам'яті реактуалізують проблему традицій і новаторства в літературі / культурі, вияскравлюючи й “місію“ художнього перекладу як потужного чинника розвитку культури загалом» [246, с. 264].

На жаль, до сьогодні, поза увагою літературознавців і критиків залишається досвід кращих майстрів художнього перекладу. Означене питання неодноразово уже обговорювалося на наукових конференціях різного рівня й статусу (Міжнародна науково-практична конференція «Григорій Кочур і український переклад», Київ – Ірпінь, 2004; Міжнародна наукова конференція «Переклад в оптиці діалогу культур», Київ : НА СБ України, 2025; Міжнародна науково-практична конференція «Постать Максима Рильського в українському культурному просторі»: до 130-річчя від дня народження українського письменника, фольклориста, науковця і перекладача Максима Тадейовича Рильського. Київ, УДУ імені Михайла Драгоманова, 22-23 травня 2025 р. та ін.), в періодиці («Слово і час», «Дивослово», «Літературна Україна», «Українська літературна газета», «Літературний Чернігів», «Літературний Львів» та ін.), але так і перебуває на маргінесах дослідницьких студій. Закликаючи фахівців до вивчення практичного досвіду таких перекладачів, як Г. Кочур, М. Лукаш, В. Стус та ін., літературознавець і критик В. Кузьменко зауважує: «Невже вони та їхні учні-спадкоємці менш “дисертабельні“, ніж переклад діалектної лексики однієї з європейських мов чи навіть реалій або фразеогам доби?» [129, с. 129].

До переліку постатей відомих перекладачів, творчий доробок яких потребує ретельного наукового осмислення та систематизації, безперечно, належить і Агатангел Кримський, учений і письменник, перекладач-поліглот, що знав понад 60 мов. Його літературна та перекладацька спадщина яскраво ідентифікована національним самовизначенням автора. Не будучи по крові українцем, він присвятив життя й багатогранну творчість українській науці та культурі. А його сходознавчі студії, перекладені багатьма мовами світу, отримали міжнародне визнання. Навіть у сучасних арабомовних біографічних довідниках, здебільшого вкрай скупих на інформацію про українських учених, Агатангела Кримського подають як «المستشرق الأوكراني» («український сходознавець») [328-333]. Сам він у листі до академіка Ф. Корша від 05.10.1897 р. зауважував (*оригінал написано російською, переклад наш.* – А. П): «Додам, зрештою, що за рідкісними винятками кожен український письменник завжди був і перекладачем. Ви звинувачуєте українців у тому, що вони перекладають не з оригіналів, а з великоруської. Із перекладачів перелічених вище

десяти класиків я не маю відомостей лише про [П.] Грабовського (він живе в Сибіру, і ніхто з моїх знайомих не знає про нього нічого); про всіх інших перекладачів я напевно знаю, що вони прекрасно володіють іноземними мовами» [64, с. 250].

Походження А. Кримського певною мірою вплинуло на його інтерес до східної культури. Батько українського вченого-орієнталіста, Юхим Кримський, за фахом – учитель історії та географії, був нащадком бахчисарайського мулли, походив з Бахчисараю в Криму, звідки його предки наприкінці XVII століття переселилися до Литви, на територію сучасної Білорусі. Наукова кваліфікація А. Кримського, його дослідницькі інтереси формувалися в освітньому середовищі найвищого російського та європейського рівня тієї доби. Після закінчення колегії Павла Галагана у Києві (1885–1889) А. Кримський добре володів німецькою, французькою, польською, грецькою, італійською і турецькою мовами. У 1889–1892 рр. він навчався у московському Лазаревському інституті східних мов, де «був залишений для підготовки до професорського звання, вивчав філософію та світову історію – у Московському університеті (1892–1896)» [198, с. 431]. А. Кримський відмовився від пропозиції очолити кафедру руської філології у Львівському університеті, бо зацікавився сходознавством й одержав стипендію на наукове відрядження до арабських країн. Невдовзі він виїхав до Сирії та Лівану, де два роки пропрацював у книгосховищах і бібліотеках з рукописами. Водночас А. Кримський став автором публікацій в арабських наукових журналах. У Бейруті (Сирія) А. Кримський перебував з 2 листопада 1896 р. по 14 травня 1898 р., з 3 липня 1897 р. по 18 жовтня 1897 р. – у Шуейрі (Ліван) [140, с. 159]. У 1898 р. молодий орієнталіст, успішно склавши магістерські іспити на сходознавчому факультеті Петербурзького університету, захистив дисертацію, в якій досліджував арабський фольклор.

А. Кримський є одним із найвидатніших українських культурно-громадських діячів та істориків серед когорти «перших хоробрих» (В. Еллан), хто звернув увагу на важливість арабської літератури для розуміння Сходу та історії ісламських народів.

Його інтерпретація арабської літературної спадщини відрізнялася не лише глибоким знанням арабської мови та культури, але й прагненням віднайти мистецьку та історичну єдність між Сходом і Заходом, адже перекладач розглядав арабське

письменство як невід'ємну частину світового духовного надбання. А. Кримський вважав, що арабська мова має значення не лише для наукових студій, а й для розуміння національної ідентичності етносу: «Арабська мова, мова священного Корану, є для всіх народів мусульманського Сходу органом науки (з історіографією включно), а дуже часто ще й органом канцелярії, всяких ділових зносин. Отак як латинська для середньовічної Європи... Через це кожнісінький орієнталіст, чи буде з нього іраніст, чи тюрколог, чи хто, повинен бути дуже досвідченим арабістом; інакше трохи чи не всі історичні джерела будуть перед ним зачинені...» [Цит. за: 131, с. 63-64].

Проблема арабської словесності в рецепції А. Кримського є напрочуд важливою та актуальною для вітчизняного порівняльного літературознавства, оскільки її осмислення дозволить з'ясувати, як «чужа» (орієнтальна) культура й література впливали на розвиток української науки та письменства на помежів'ї XIX – XX століть. А. Кримський не лише через свої орієнтальні студії, але й через переклади та переспіви східних мотивів, сприяв створенню цілісної картини арабського світу в українському контексті. Але здобутки вченого й письменника-орієнталіста у царині арабістики ще не стали об'єктом фахового осмислення. Відтак назріла потреба в появі дослідження на цю тему.

В умовах радянського тоталітаризму чи не єдиною науковою публікацією про А. Кримського, зокрема й про його переклади з арабської, був літературний портрет ученого-сходознавця й письменника, написаний О. Бабишкіним [11], передмова згаданого літературознавця до збірки «Поезії» А. Кримського [12], а також збірка «орієнтальних поезій» митця «Пальмове гілля» [121]. Заради об'єктивності варто зауважити, що з'являлися також і спорадичні згадки про нього в передмовах і післямовах до книг вибраних творів і збірок листів адресанта. Ситуація значно покращилась тільки з початком розбудови незалежності в нашій державі. Осмисленню орієнталістичних праць А. Кримського присвятили дослідницьку увагу такі вітчизняні науковці, як Людмила Грицик [50; 51; 52; 70], Соломія Павличко [174] й Д. Радівілов [208; 209]. Побачило світ двотомне зібрання епістолярію А. Кримського [63; 64] та п'ятитомне зібрання його вибраних сходознавчих праць,

серед яких окремий том склала «Арабістика» [116]. Маємо на сьогодні публікації Ніни Поляруш [176; 177; 178; 179; 180; 181], Ольги Тетеріної [245; 246; 247; 248], Лариси Горболіс [46] та деяких інших науковців [9; 20; 21; 31; 34; 35; 38; 41; 42; 49; 66; 70; 76; 77; 79; 90; 93; 95; 97; 100; 109; 126], присвячені тією чи іншою мірою, зокрема й перекладацькій діяльності А. Кримського, яка, на переконання згаданих дослідників, стимулювала поступ вітчизняної орієнталістики в європейському контексті.

Попри активне зацікавлення літературознавців творчістю А. Кримського, тема «чуже» (орієнтальне) як стимул до власних творчих пошуків Агатангела Кримського, специфіка його перекладів з арабського письменства ще й нині перебуває на маргінесах зацікавлень сучасних дослідників. Актуальність такої розвідки зумовлюється не лише потребою розширення горизонтів знань про літературознавчу діяльність А. Кримського, а й необхідністю осмислення національної науки про словесність як частини європейської, адже, зрештою, компаративістична концепція українського сходознавця є взірцем як для його співвітчизників, так і для зарубіжних дослідників, перекладачів, письменників (*див. ширше* [185]).

Отже, осмислення специфіки художніх перекладів Агатангела Кримського з арабської словесності, з'ясування особливостей міжкультурного діалогу українського вченого-орієнталіста з мистецьким спадком представника арабської літератури давно на часі.

Практику перекладу тлумачать по-різному. Е. Паунд, скажімо, висловлював думку про те, що при інтерпретації постає новий, оригінальний твір. Свого часу набув популярності й афоризм Б. Кроче: «Перекладач – зрадник» («Traduttore – traditore»). Лінгвіст Р. Якобсон виокремив три види перекладу: внутрішньомовний, міжмовний, семіотичний.

Компаративісти новітньої доби прагнуть розширити дослідницькі обшири поетичного перекладу, залучаючи методи гуманітаристики, зосібна філософії, культурології, соціології, етнології, психології, природознавства, що, своє чергою, дозволить урізноманітнити й підходи до вивчення перекладів [210, с. 151]. Напрочуд актуальна думка У. Еко про поетичний текст як «відкритий твір», який дає змогу

інтерпретувати його багатьма шляхами, зокрема й засобами художнього перекладу [293, с. 50].

Перекладознавці європейських країн, США, Канади, Австралії, а також відомі українські літературознавці, що займаються проблемами взаємозв'язків і взаємодії національних літератур (О. Діма, Д. Дюришин, А. Брацкі, Ф. Неуважний, С. Козак, Ї. Леві, Б. Рубчак, Людмила Грицик, Лариса Горболіс, В. Карабан, В. Коптілов, Віра Ніконова, Марина Новикова, В. Радчук, М. Стріха, Ольга Тетеріна, А. Ткаченко та ін.), розглядають художній переклад «як одну з основних форм літературних взаємозв'язків між народами» [251, с. 225]. Перекладознавчі студії згаданих науковців розширюють діапазон вивчення перекладу як літературного явища. Чеський науковець Ї. Левий, зокрема, акцентує на потребі, нарівні із дослідженнями певних перекладів, осмислення «функції перекладу як цілого в гармонії сучасної культури» [238, с. 194].

Словацький структураліст Д. Дюришин, який ґрунтовно осмислив роль і місце художнього перекладу в системі літературних взаємозв'язків, зараховує переклад до генетичної форми комунікацій, причому в залежності від того, яку роль відіграє відтворення іншомовного оригіналу в літературі, що сприймає текст, переклад, на його думку, належить до розряду *зовнішніх* або *внутрішніх контактів*. Якщо переклад іншомовного тексту засобами рідної мови виконує суто інформативну функцію, ми маємо справу із *зовнішніми контактами*. Проте «як тільки роль перекладу не обмежується лише тим, щоб познайомити читацький загал із перекладеним твором зарубіжного автора, а полягає в тому, щоб органічно включитися в творчі зусилля сприймаючої літератури, то ми вбачаємо в цьому прояв *внутрішнього контакту*» [238, с. 103].

В системі арабсько-українських літературних взаємозв'язків через переклад здійснюються в діалектичній єдності контакти двох розрядів – *зовнішні* й *внутрішні*. Але ознайомчі функції перекладу з арабської на українську мову (*зовнішні контакти*) значно зростають.

У сучасному арабському перекладознавстві найпоширенішим типом моделі процесу перекладу вважається *інтерпретативна модель*. В її основі лежить уявлення

про процес перекладу як такий, що ґрунтується на розумових процесах інтерпретації тексту. Арабським перекладознавцем О. Ш. Аш-Шабабом, який взяв за основу концептуальні поняття лінгвістичної теорії перекладу Дж. Кетфорда, була запропонована така модель перекладу, якою нині користуються чимало арабських інтерпретаторів: «*Вихідна мова – вихідний текст – перекладач – текст перекладу – мова перекладу – цільова мова*».

Зокрема, арабські мовознавці й перекладознавці найбільші здобутки мають у царині лексикографії. Ними було укладено ряд багатотомних словників, серед яких вирізняється двадцятитомний словник Сагані і стотомний (за іншими джерелами, шістдесятитомний) словник аль-Фірузабаді (1329-1414) «قاموس» («Камус»), що в перекладі означає «океан».

При аналізі арабсько-українських взаємоперекладів необхідно враховувати ту обставину, що кожна з означених мов, за типологією сучасних лінгвістів (М. Кочерган, В. Леута, А. Мойсієнко та ін.), належить до різних мовних сімей. Так, українська мова входить до слов'янської групи *індоєвропейської мовної сім'ї*. У межах слов'янської групи вона перебуває у підгрупі східнослов'янських мов. Українська мова використовує кириличну графіку.

Натомість арабська мова є складовою частиною *семітської мовної сім'ї* (або семітської гілки афразійської/афроазійської макросім'ї). Вона є найбільшою мовою семітської групи, що походить із Аравійського півострова і поширена в Західній Азії та Північній Африці.

Арабська мова – одна з найпоширеніших семітських мов у світі, яка використовує унікальну систему письма (справа наліво) і є офіційною в багатьох країнах світу. Арабське письмо – система письма, яку використовують араби, а також перси, афганці та деякі інші мусульманські народи. Виникло на основі арамейського письма. Найдавніші написи – наваррський (328) і дабадський (512). У сучасному алфавіті арабів 28 літер (в алфавітах інших народів, що користуються арабським письмом, є й додаткові літери). Літерами на письмі передаються тільки приголосні та довгі голосні звуки, короткі голосні можуть позначатися надрядковими чи підрядковими значками – оголосами. Майже всі арабські літери мають різне

накреслення залежно від того, чи пишуть їх ізольовано, на початку, в середині чи в кінці слова. Літери мають і числове значення. Напряма рядка в арабському письмі, як уже було зазначено вище, – справа наліво [213, с. 80].

У «Літературознавчій енциклопедії» наведено таку дефініцію перекладу: «... різновид інтертексту, передавання тексту однієї мови іншою при збереженні його стилістичних особливостей, що відрізняє його від переспіву, стилізації, травестії, ремінісценції тощо» [137, с. 199].

Натомість літературознавець А. Ткаченко зауважує: «Уявлення про художній переклад, критерії вимог до нього постійно розвиваються: те, що колись вважали перекладом, тепер, виходячи зі значно розширеного спектру форм між літературної взаємодії та інтертекстуальності, кваліфікуються то як переспів, то як перекладення, наслідування, творчість за мотивами, стилізація, травестія, адаптація, трансплантація, запозичення, переробка, цитація, образна аналогія, ремінісценція... Їх змішування іноді призводить до довільних трактувань ступеня перекладацької свободи» [251, с. 19].

У нашому дослідженні термін «художній переклад» розглядаємо як відтворення засобами рідної мови особливостей чужоземного літературного тексту у нерозривній діалектичній єдності його змісту і форми.

Художній переклад, на наш погляд, є видом художньої творчості, в якій оригінал виконує функцію, аналогічну тій, що виконує для оригінальної творчості жива дійсність. Це найважчий вид перекладу, бо, крім знання мов, вимагає від інтерпретатора ще й особливого хисту – вміння осягати образи першотвору, входити в його поетику, відчувати творчу індивідуальність автора оригіналу і прагнути якомога повніше зберегти в іншомовній стихії риси індивідуального стилю творця тексту.

Перше і найголовніше завдання, що постає у процесі інтерпретації, якраз і полягає в майстерному відтворенні перекладачем гармонії діалектичної єдності змісту і форми першотвору. Абсолютизація однієї із сторін чи нехтування нею веде до двох цілком протилежних, але однаково непересічних тенденцій у перекладі. Однак це загальновизнане положення про гармонійність поєднання змісту і форми в

мистецтві здебільшого порушується: зміст (дух оригіналу) переважає над формою (буквою) в перекладі. Така практика призводить до того, що переклад перетворюється в таку копію оригіналу, яка втрачає здатність нести читачеві естетичну насолоду.

Не менш шкідливе й надмірне захоплення формою оригіналу, копіювання лексики, механічне перенесення в переклад чужих синтаксичних і фразеологічних конструкцій. Ще М. Гоголь звертав на це увагу. Так, у листі до М. Максимовича від 20.04.1834 року він радив: «Про переклади я тобі скажу ось що. Іноді треба віддалитися від слів першотвору навмисне для того, щоб бути до нього ближче... В перекладі найбільш треба прив'язуватись до думки і найменш до слів, хоч останні надзвичайно спокусливі, і, признаюсь, я сам, котрий розмірковую про це так спокійно і безсторонньо, навряд чи утримався б від того, щоб не вліпити дзвінке слівце в російську мову, отак собі простодушню вірячи, що його й інші зрозуміють. Пам'ятай, що твій переклад для росіян, і тому всі малоросійські мовні звороти і конструкції геть!..» [39, с. 256].

Інтерпретаторський досвід попередників свідчить, що при формалістичному підході до перекладу з нього зникає легкість, природність поетичного виразу і перед читачем постає «розчленований труп оригіналу» (В. Россельс), а не мистецький витвір. Слово само по собі не звучить у художньому творі, якщо воно вирвано із контексту і в перекладеному вірші, поемі, п'єсі чи навіть романі не відчувається міцного внутрішнього зв'язку всіх слів, фраз, поетичних рядків, строф, яв, дій, розділів тощо. Форма літературного тексту – не статична посудина, яка наповнюється певним змістом, а спосіб репрезентації змісту. Звідси й постає основний закон перекладу, влучно сформульований відомим українським теоретиком і практиком художнього перекладу С. Ковганюком: «Якщо хочеш гармонійно поєднати форму і зміст, то бери зміст оригіналу, але надавай йому форми, властивої твоїй рідній мові» [93, с. 34].

Навіть при побіжному знайомстві з перекладацькою діяльністю Агатангела Кримського кидається у вічі масштабність проведеної ним роботи. Він охоче й багато перекладав з перської мови, турецької та кількох європейських мов. Але незмінним його захопленням як перекладача залишалась арабська література. Варто зауважити

також, що хоча в добу зламу ХІХ–ХХ століть, напередодні розпаду російської імперії, а згодом і у тоталітарні часи сталінізму А. Кримський чимало писав і перекладав тексти російською мовою, кращі його здобутки у царині перекладу виконані все ж таки українською. Літературна та перекладацька спадщина А. Кримського яскраво ідентифікована національним самовизначенням автора.

У цитованому вже нами листі до академіка Ф. Корша від 05.10.1897 р. адресант щиро зізнався: «Я пишу малоруською дуже багато (не белетристичні твори), але без найменших націоналістичних спонук. Я, як і мої ровесники, дотримуюся думки, що для успішного зовнішнього й внутрішнього розвитку необхідна одна спільна література – і для народу, і для інтелігенції. Російської літературної мови не розуміє навіть великоруський селянин, а український – тим більше; тому нам необхідно і між собою говорити, і писати для себе малоруською. Це – теоретичне обґрунтування нашого завзяття до перекладів малоруською мовою різних класичних творів. Є й інше, що не піддається жодним теоріям, – несвідомий потяг. Коли мені було всього п'ятнадцять років і ми в класі перекладали «Одіссею», в мене з'явилося цілком неусвідомлене бажання перекласти читане віршами, щоб краще відчутти його красу; я почав утілювати свій задум, узявся за перо й почав писати – і вийшло так, що самі собою написалися слова малоруські, а не російські. Так і кожен, у кому російська школа не вбила мислення малоруською мовою, пише малоруською тому, що йому так легше і приємніше» [64, с. 253].

Дебютними стали для А. Кримського переклади кількох віршів М. Некрасова, О. Кольцова та І. Нікітіна наприкінці 1880-х рр. З початку 1890-х і до середини 1900-х рр. у галицькій періодиці він оприлюднив чимало своїх перекладів, переважно зі східних, але також і західних поетів; з 1906 р. вони вряди-годи стали з'являтися і в київській пресі. Про перипетії з публікацією перших своїх перекладів А. Кримський сам розповів у листі до О. Огоновського від 27.07.1893 р.: «Ось, шановний пане Професоре, біл[ь]ше-менче все, що я встиг надрукувати в протязі тих двох з половиною років, коли я знайомий з галицькою літературою. Знаю, що мало, та що ж діяти? Зрештою, є в мене ще й багато матеріалу недрукованого. Є, напр[иклад], віршеві переклади з [О.] Кольцова, [М.] Некрасова, [Г.] Гейне (між інчим

“Віцлі-Пуцлі”), є багатсько віршованих перекладів із східної поезії: Гафіз, Саадій, Фірдоусій, Хейям, Абуль-Алля, Авіценна, є афганські (чудові!) пісні і т. ин. Незабаром я сподіваюся впорядкувати все те для видання окремою книжкою; (“Антологія з перських поетів”), так мене вже давно нараджував мій шановний приятель Іван Франко» [64, с. 166].

Під час навчання в Московському університеті А. Кримський опублікував свої перші переклади староарабських поезій, казок з «1001 ночі», у цей же час його рецензії на нові російські видання з арабської мови і літератури, історії ісламу побачили світ на сторінках петербурзького «Этнографического обозрения». Згодом окремим виданням вийшла його збірка «Переклади» (книга містила й чотири арабські казки, оповідання графині де Сегюр «Софійчині пустоти». Львів, 1900) та ін.

На початку 20-х років ХХ століття про А. Кримського все частіше почали говорити як про засновника школи художнього перекладу східної літератури, не тільки в Україні, а й у Європі. Потужним творчим і філософським здобутком ученого стало те, що він переклав російською мовою священну книгу мусульман – Коран (додаток Б). Завдяки А. Кримському український читач вперше познайомився з Навої, Нізамі Гянджеві, з казками «1001 ніч», «Хамасою» та ін. Він також переклав книги відомих арабських і тюркських письменників і подарував українським читачам твори стародавньої та новітньої класичної світової, зокрема європейської, словесності. Але йдеться, безумовно, не лише про фахову перекладацьку діяльність А. Кримського. Можна професійно якісно перекладати ті або інші твори – і не замочити, по суті, ніг біля ріки тієї літератури, з якої робляться переклади. Про Кримського цього не скажеш. Арабську, зокрема, духовну й світську літературу, культуру, сучасне й минуле мусульманських народів учений-орієталіст знав і розумів так досконало, популяризував їх – не тільки через переклади – так натхненно й невтомно, що його можна назвати одним з найбільших «літераторів-пропагандистів» арабського письменства поза межами арабомовних країн.

Український сходознавець-інтелектуал розробив оригінальну типологію арабської літератури, ставши, по суті, першим дослідником письменства арабів у всій його цілісності не лише на теренах російської імперії, а й у світі. У своїй тритомній

праці «История арабов и арабской литературы, светской и духовной (Корана, фыкга, сунны и пр.)» А. Кримський обґрунтував п'ять періодів становлення та розвитку арабської літератури: 1) староарабський V – VIII століття (доісламський та омеядський), під час якого, як до, так і після приходу ісламу, активно розвивалася поезія; 2) класичний халіфатський VIII – XI століття, «загальномусульманський класичний», який припав на перші століття правління Аббасидів (750 – 1258 рр.) та позначився посиленням перських, грецьких і сирійських впливів; 3) посткласичний XI – XV століття, пов'язаний із еклетизмом; 4) період занепаду XV – XVIII століття; 5) доба новоарабського відродження під впливом європеїзму. З виокремлених п'яти періодів лише найдавніший та найновіший є суто арабськими. Вчений-сходознавець зауважив, що література класичного періоду і доби занепаду, з погляду того, що арабська мова була священною для усього мусульманського світу, радше є арабомовною, ніж арабською. А. Кримський порівнював її з латиною, яка в античну епоху теж була спільною для багатьох народів, що сповідували католицизм. Окремі характеристики, висловлені А. Кримським стосовно класичної арабської літератури (скажімо, взаємодія із філософською та релігійною проблематикою, залежність від деяких політичних тенденцій, глибокий містицизм і символізм, а надто в перській культурі) не втратили актуальності й нині.

Уже з 1894 р. А. Кримський – незмінний автор знаменитого «Енциклопедичного словника» Ф. Брокгауза й І. Ефрона: вчений-поліглот написав близько 200 словникових статей, серед яких є й такі, що, попри свій невеликий обсяг, за широтою охоплення фактичного матеріалу виходять за межі суто довідкових. А. Кримському належать практично усі статті словника, які так чи інакше пов'язані з мусульманським, зокрема Арабським Сходом. Серед них праці, присвячені діячам мусульманської історії, науки, літератури, – статті «Коран», «Сунна», «Халіф», «Халіфат» та ін.; короткі огляди з історії й ідеології деяких ідейно-політичних, релігійно-філософських напрямів і течій в ісламі – «Ісмаїліти», «Кармати», «Суфізм» та ін.; і, звичайно ж, статті про персоналії й терміни, пов'язані з історією арабської літератури, про деякі пам'ятки арабської художньої словесності: «Локман», «Моаллака», «Макама», «Ібн-аль-Фарід», «Хамаса», «Тисяча і одна ніч» та ін. Згодом

А. Кримський продовжив співробітництво з видавництвом Ф. Брокгауза й І. Ефрона, однак уже на сторінках «Нового енциклопедичного словника», а з 1910 р. буде постійним автором «Енциклопедичного словника» Гранатів.

Першою значною сходознавчою роботою А. Кримського дослідники його творчості вважають монографію «Мусульманство и его будущность» (1899 р., український варіант праці виданий 1904 р.), написану вченим у 1897–1898 рр., під час перебування на науковому стажуванні у Сирії та Лівані. На сорока сторінках невеликого формату видання А. Кримському вдалося подати повноцінний нарис історії мусульманського Сходу – від днів пророцтва Мухаммада до колонізації мусульманських країн європейцями – англійцями, росіянами, французами (Глава I «Мохаммед и Коран» і Глава II «Краткий очерк истории ислама»). Стиль автора монографії лаконічний, майже конспективний, судження А. Кримського оціночні, визначення яскраві, емоційно забарвлені, хоча не завжди влучні, а почасти занадто категоричні: «нервовий» Мухаммад, «індиферентні» араби, «прогресивний» Абу Ханіфа та ін.

Свідченням професіоналізму молодого вченого-сходознавця стала його дисертаційна студія «Перевод и толкование философского трактата Аль-Фараби: Главные вопросы философии». Працюючи над дисертацією, А. Кримський виявив цілий спектр знань і умінь: від перекладу з арабської літературної мови й основ текстологічного й джерелознавчого аналізу до фонових знань у галузі історії та філософії.

У наступні роки побачили світ посібник «Ислам, его возникновение и старейший период его истории» (1901), «Лекции по Корану. Суры старейшего периода. Перевод с объяснениями» (1902), «Источники по истории Мохаммеда и литература о нем» (1902) та ін.

Отже, до перекладу священної для мусульман книги «القرآن» («Коран») А. Кримський готувався не один рік. «Коран» (іноді транслітерується як «Кур'ан») – священна книга мусульман, яка вважається словом Божим, яке було передане пророку Мухаммаду арабським архангелом Габріїлом. «Коран» складається з 114 сур (глав) і містить в собі настанови щодо віри, моралі, правил поведінки та законів ісламу.

«Коран» написаний арабською мовою і вважається вершиною арабської літератури. Текст «Корану» поділяється на розділи, названі сурами, які в свою чергу поділені на вірші, названі аятами. Ця священна книга мусульман є основою їхньої віри й культури, вона має величезний вплив на мільйони людей в усьому світі.

Перші спроби перекласти «Коран» А. Кримський здійснив, коли працював над статтями для «Енциклопедичного словника» Ф. Брокгауза й І. Ефрона, перекладав окремі уривки та фрагменти, які використовував також у своїх ісламознавчих дослідженнях для ілюстрації теологічних та історичних тез. А, наприклад, в енциклопедичній статті про «Коран» зазначив: «Магомет любив надавати своїм одкровенням форми римованої прози, якою складені були малоросійські думи кобзарів...».

На відміну від попередніх аматорських спроб, А. Кримський підходив до перекладу як фаховий лінгвіст та історик. Його метою було не просто передати зміст, а розкрити історичний контекст виникнення тексту та його філологічні особливості. Попри досконале знання арабської мови та глибокий інтерес до ісламу, вчений свідомо не ставив перед собою завдання виконати повний переклад усього тексту «Корану», зосереджуючись на дослідницькій роботі.

На жаль, повного перекладу «Корану» йому так і не вдалося здійснити. Проте вчений-поліглот був першим українським сходознавцем, який почав системно перекладати й коментувати священну книгу мусульман як українською, так і російською мовами.

Майстерність Кримського-перекладача добре помітна в порівняннях особливостей перекладених ним фрагментів Корану з літературною обробкою поетичних текстів. Якщо багатство стилю й художніх засобів у перекладах Сааді, Джалал ад-Діна ар-Румі, Абу Аля аль-Мааррі чи інших східних поетів вражає своєю довершеністю, то в перекладах святого письма ісламу бачимо холодну стриманість і майже буквальну інтерпретацію оригіналу: *«Господа свого возвеличь, одежды свои – вычисти, от скверны убеги... ради Господа своего – терти»*. Вчений зберігає оригінальний порядок слів, позначаючи логічним наголосом закінчення кожного

речення. Перекладач прагнув якомога точніше відтворити специфіку коранічного стилю, що й нині вдається далеко не кожному інтерпретаторові.

Грунтовному осмисленню ранніх, так званих «мекканських» сур Корану А. Кримський присвятив окрему працю («Лекції по Корану», 1902). Доволі показовою була та обставина, що український молодий науковець і перекладач активно використовував надбання автохтонної мусульманської екзгетики (араб. «تفسير»), яку «переважна більшість його сучасників-сходознавців вивчала досить поверхнево» (М. Якубович).

Він переклав російською мовою 28 найстаріших сур «Корану» і видав 1905 р. у Москві цю працю як додаток до своєї фундаментальної монографії «Історія мусульманства», супроводивши переклад детальними науковими коментарями.

Перший повний переклад «Корану» безпосередньо з арабської мови на українську з'явився значно пізніше – його виконав сучасний вітчизняний дослідник і перекладач М. Якубович лише у 2010 р. [100].

Агатангел Кримський також глибоко вивчав, перекладав та інтегрував арабський фольклор у свою творчість через збірки казок, легенд і прислів'їв, які він збирав і перекладав, демонструючи багатство арабської культури, мораль, гумор і життєву мудрість (як у казці про Садика та бика).

З непідробним інтересом він збирав і вивчав арабські казки з циклу «Тисяча і одна ніч», прислів'я та приказки, анекдоти й зразки інших жанрів арабського фольклору. Ще в 90-х рр. XIX століття молодий учений оприлюднив у львівських журналах кілька художніх інтерпретацій арабських народних пісень, перекладав для дітей арабські казки з «Тисячі і однієї ночі» та надрукував їх у дитячому журналі «Дзвінок».

У 1900 р. в Москві виходить нарис А. Кримського «До літературної історії “Тисячі і однієї ночі”», де було узагальнено його досвід як перекладача. Перебуваючи в науковому відрядженні в арабських країнах, А. Кримський вивчав рукописи, де виявив величезну кількість відомостей з історії України. Він зібрав казок – 172, прислів'їв – 63, анекдотів – 13 та одну загадку-головоломку. Зібраний матеріал

особливо цінний тим, що вчений не просто записував, а й супроводжував записи відповідними науковими коментарями арабською та українською мовами.

У своїх фольклористичних дослідженнях учений порушує цікаву проблему олітературнення казки, завдяки чому вона набуває нового й ширшого життя. Йдеться не про різновид перекладу арабської казки українською мовою, а про перенесення її на інший національний ґрунт, що має назву в науці про літературу «національною адаптацією».

До такого способу перекладу з арабської з більшістю зібраних А. Кримським казкових сюжетів підійшов і М. Веркалець, упорядник книги «Краса у розумі. Арабські казки у записах Агатангела Кримського» [109]. До неї увійшли арабські казки (чарівні, побутові та про тварин), які вчений власноруч зібрав і записав. У цих текстах фігурують типові персонажі арабського фольклору, такі як бедуїни-розбійники, еміри та хитрі герої на кшталт Садика.

Таким чином, А. Кримський не просто перекладав, а й популяризував арабський фольклор, роблячи його доступним для українського суспільства та підкреслюючи його універсальні цінності.

Цікаво, що у 2017-2019 рр. відбувся «зворотний» процес: твори самого А. Кримського (зокрема «Бейрутські оповідання» та збірка «Пальмове гілля») були перекладені арабською мовою ліванським перекладачем Імад ад-Діном Раїфом [334; 335].

2.2. А. Кримський – перекладач арабської словесності

Одним з перших в українській поезії кінця XIX – початку XX століть Агатангел Кримський став прокладати «предметні містки» між літературами – маються на увазі його поетичні переклади – і робив це добротро й майстерно, знаходячи в українській мові все нові й нові засоби для того, щоб передати суть геніальних першотворів. Звернення митця-поліглота до класичної поезії Сходу були зумовлені, з однієї сторони, об'єктивними запитами й тенденціями розвитку вітчизняного письменства, для якого вже недостатнім виявився здебільшого

європейський вектор творчих зусиль його майстрів; з іншої сторони, перекладацька праця автора «Пальмового гілля» була природним складником його широких сходознавчих зацікавлень. До того ж для А. Кримського неабияке значення мав поетичний досвід Й. В. Гете, творця «Західно-східного дивану», В. Гюго, з-під пера якого вийшла поетична книжка «Орієнталії», інтенції «східних інтересів» західноєвропейських романтиків, а особливо східна жанрово-тематична палітра творчості І. Франка.

З античних авторів А. Кримський перекладав (чи переспівував) окремі вірші Сапфо та Анакреонта, з європейських поетів нового часу – Рюккерта, Гете, Байрона, Ростана, та найбільше – Гайнріха Гайне: з цього поета він переклав близько трьох десятків поетичних творів, зокрема поему «Віцлі-Пуцлі» і триптих «Поет Фірдоусі». Біблійна поезія представлена в «Пальмовому гіллі» переспівом із «Пісні пісень». (У приватній кореспонденції до Б. Грінченка від 9 жовтня 1897 р. адресант висловлював своє захоплення Кулішевим поетичним переспівом цього твору), сирійська – уривками з творів Єфрема Сиріна (IV століття), турецька – циклом із 17 народних пісень та віршем поетеси XVI століття Мігрі-Хатун. Переклади А. Кримського із давньої арабської поезії представлені такими інтерпретаціями: «Моалляка» Антари ібн Шаддада (525–615 рр.), уривок із пізнішого арабського народного роману про Антару, низка віршів із «Хамаси» – антології арабської класичної поезії VI–IX століття, поезії Ахваса Ансарі VII–VIII століття, Абу-ль Аля аль-Мааррі (973–1057 рр.), Омара Мервського (кінець X – початок XI століть) та Ібн Сіни (980–1037 рр.).

А. Кримський здійснив і перші переклади українською мовою творів знаменитих перських (персько-таджицьких) поетів Рудакі, Омара Хайяма, Абулькасіма Фірдоусі («Шаг-наме, або Іранська книга царів», Львів, 1896) (на той час критика відзначала тільки «високі якості цього перекладу В. Самійленка», який ліг в основу блискучого солоспіву К. Стеценка, на жаль, сьогодні рідко виконуваного). На користь перекладу А. Кримського свідчить і зіставлення першотвору з пізнішою версією М. Терещенка. «Вочевидь, вона точніша, – констатує М. Стріха. – *Le Roi d'Ivetot* оригіналу став тут не «Царем Горохом», а таки королем

Івето: *«Жив король у старім Івето, – / Постать мало відома; / Слави він уникав, як ніхто. / Снав без просину вдома»* [242, с. 137].

Водночас від іскрометної веселості Беранже (і Самійленка) тут майже нічого не лишилося. Знамениті рубаї Кримський перекладав двома чотиривіршами, знижуючи тим їхню афористичність: *«Ми помрем, а без кінця / Житиме цей світ, / А за нами пропаде / Всякий знак і слід. / Не було на світі нас – / Світу байдуже. / Ми помрем, і буде все, / Як було уже»* [121, с. 138].

Хоча, можливо, тут на перекладача вплинула й попередня робота над Гайневими піснями, переклади яких посідають почесне місце в поетичній книзі Кримського «Пальмове гілля» (1901): *«Серце, серце! Не нудися! / Вже ж не вік пора смутна : / Що зима забрала в тебе, / Те віддасть нова весна. / Скільки гарного ще в світі! / Подивися без журби. / Все і все любить ти сміш, – / Що захочеш, те й люби»* [121, с. 43].

У науковому та перекладацькому доробку А. Кримського маємо також численні публікації вченого-сходознавця, присвячені одному з найвідоміших арабських поетів доісламської епохи – Антарі ібн Шаддаду (див. *ширше* [185; 196; 197]).

Постать бедуїнського воїна Антари ібн Шаддада увійшла до європейського письменства і стала досить популярною на початку XIX століття. На думку Р. Крука, передумовою цьому послугувала відсутність на той час знань та уявлень про існування епосу в арабській літературі, а «Оповідь про Антару» дозволяла заповнити цю лакуну і створити певний образ класичної арабської словесності [298, с. 292]. Інтеграція творчості Антари ібн Шаддада та оповіді про його життя й подвиги до європейської літератури відбувалася через наукову та літературно-критичну діяльність К. де Персеваля та В. Клоустона, а також унаслідок переспівів західних авторів, основою яким слугували англомовний переклад Т. Гамільтона і франкомовний переклад Л. Девіка [298]. Що стосується української літератури, то перу вченого-орієнталіста й письменника А. Кримського належить як науково-дослідницька та літературно-критична обробка інформації про Антару ібн Шаддада й літературного роману про його життя та подвиги, так і переклад поетичної творчості Антари, а також власні переспіви на мотив «Моалляки» Антари.

Дослідниця Людмила Грицик обстоює думку про те, що розвиток українського літературознавства 80-90-х рр. XIX століття віддзеркалює інтерес до вивчення художніх літератур Сходу [51, с. 94]. Яскравим свідченням тому є епістолярні діалоги А. Кримського з І. Франком, Б. Грінченком та О. Огоновським, які стимулювали вченого-поліглота до створення якнайбільшої кількості перекладів «перлин східної лірики» й «творчої співпраці в царині віршованої орієнталістики» [107] задля встановлення тісних міжлітературних зв'язків з країнами Сходу, зокрема й Арабського Світу. «Шанс України якраз у тому, що вона ... і Європа і Азія, – писав відомий український вчений-філолог із діаспори Юрій Шерех (Шевельов). – Наша культура вбирала елементи з обох сторін світу. Було багато орієнтальних впливів і зв'язків. Їх треба виділити, вивчити, випнути» [280, с. 372].

Аналізуючи приватні кореспонденції А. Кримського до О. Огоновського, Оксана Тютюнник зауважує, що саме вони є найповнішим джерелом для творення різностороннього образу вченого-сходознавця [259, с. 365]. Окрім цього, літературознавиця звертає увагу на те, що, знаючи п'ятнадцять мов, Агатангел Кримський мріяв спеціалізуватися на порівняльній філології [259, с. 367]. Натомість активна перекладацька діяльність і ґрунтовний підхід до вивчення першотворів і передумов до створення перекладів, суголосних текстам оригіналів, спонукають дослідників обґрунтовувати тезу про те, що український сходознавець спеціалізувався й на порівняльному літературознавстві.

У листі до Омеляна Огоновського від 27.07.1893 р. за ст. ст. А. Кримський зазначив, що у 1890-1891 рр. він опублікував у журналі «Правда» поетичний переклад з арабської мови «Моалляки» Антари з передмовою про бедуїнську доісламську поезію [63, с. 165]. У передмові до перекладу поетичного твору А. Кримський окреслив специфіку арабського етносу, що мав безпосередній вплив на мотиви, образну систему, художні засоби, особливості римування та інші елементи форми моаллякат. Учений зауважив, що в «Моалляці» Антари втілились усі притаманні арабському ліричному епосу риси, тож згаданий поетичний твір є еталоном доісламської лірики. Саме тому поза сумнівом залишається необхідність ознайомлення з ним українського читача.

Після перекладу поезії та написання передмови у формі коментаря А. Кримський продовжував працювати над тим, щоб відомості як про арабських авторів, так і про культуру арабського етносу вкоренилися в українському письменстві. Так, у 1896 р. Іван Франко запропонував А. Кримському виконати переклад літературознавчої студії британського орієнталіста-етнографа В. Клоустона під назвою «Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни», у якій, з-поміж інших наукових розвідок є й стаття, присвячена арабській повісті про Антару [89].

Людмила Грицик підкреслює той факт, що літературна обробка праці В. Клоустона українським орієнталістом «в цілому суголосна науковим інтересам перекладача», але «інтерпретуючи її, А. Кримський не рідко полемізує з автором і навіть заперечує справедливість його тверджень» [51, с. 88].

Відповідно, впродовж роботи над перекладом студії В. Клоустона про Антару, А. Кримський уже мав власні літературно-критичні, частково й мовознавчі, погляди як щодо поезій бедуїнського лірика, так і щодо оповіді про його життя та подвиги. У передмові до перекладу «Моалляки» Антари [118, с. 105] дослідник констатував, що моалляки вирізняються з-поміж інших творів доісламських поетів, адже ці поеми як «взірцеві, найкращі, вивішувалися задля прилюдного читання у Мекканському храмі» (головна святиня мусульман). Цю гіпотезу автор обґрунтував філологічно, зазначивши, що назва поетичної форми походить від дієслова «عَلِقَ» (з араб. – *вішати*). Проте за декілька років А. Кримський мав можливість більше ознайомитися з працями європейський орієнталістів, зокрема й німецького науковця Т. Ньольдеке, що частково змінило його погляди на питання тлумачення терміну «муалляка». У коментарях до праці В. Клоустона, який також стверджував, що моалляки вивішували на Каабі, вітчизняний сходознавець зауважив, що «звичаї доісламських арабів суперечать гіпотезі “вивішення премійованих поем”», обстоюючи вже іншу версію: «моалляка» є синонімом поняття «сомут», тобто ототожнюється з намистом, навішаними на нитку перлинами [111, с. 86].

Загалом європейське порівняльне літературознавство ХІХ століття тяжіло до пошуку типологічних сходжень між різними національними словесностями, зокрема й у порівняльних зіставленнях європейської класики із тільки-но відкритими ними

творами ранньої та класичної арабської літератури. Чимало дослідників (у тому числі й К. де Персеваль, чиїми науковими розробками А. Кримський послуговувався для осмислення постаті Антари в арабській доісламській літературі найбільше) нарікали оповідь про життя і подвиги Антари ібн Шаддада арабською «Іліадою» або ж «Одіссеєю». На думку українського сходознавця, власну поетичну творчість Антари, як і оповідь про його життя та подвиги, важко порівнювати зі згаданими творами, оскільки «Одіссея» й «Іліада» мають «безсторонній, безстрашний характер», тоді як поезія пустелі «носить характер особистий» [118, с. 108]. Водночас у передмові до «Моалляки» Антари А. Кримський зазначив, що сходознавець О. Сенковський справедливо порівняв арабських поетів з трубадурами та мінезингерами, адже вони разом були і вояками, і поетами [118, с. 106]. Однак попри наявні жанрово-стилістичні сходження, Агатангел Кримський критично поставився до гіпотези В. Клоустона стосовно того, що родовід європейської лицарської поезії бере свій початок зі Сходу, оскільки «чимало уступів у лицарських європейських романах, а особливо у тих, де описується хоробрість витязів у бою, занадто скидаються на повість про подвиги славного бедуїна, поета-витязя Антару», а сам Антара є «первообразом європейських лицарських повістей» [89, с. 59, с. 67]. Український орієнталіст у коментарях до праці В. Клоустона зауважив, що у згаданій тезі він волів би замінити слово «відомо» (*it is certain*) на «можливо» (*it is probable*), адже «колись європейські вчені дуже вірили в те, що європейська лицарська поезія складалася під впливом арабської», втім «найновіші дослідники трубадурської поезії зовсім відмагаються од арабського впливу» [89, с. 76].

У процесі літературного осмислення постаті Антари А. Кримський опосередковано обстоював думку про існування мандрівних сюжетів. Він вважав порівняння і паралелі В. Клоустона узагальненими, оскільки «той випадок, що обложеного царя рятує витязь-в'язень, трапляється геть по всіх епопеях, у всіх народів» [89, с. 60]. Такі ж висновки пропонує і Людмила Грицик у праці, присвяченій орієнталістиці А. Кримського в контексті розвитку вітчизняної компаративістики, зазначаючи, що сходознавець «не сприймає будь-яких натяжок чи необґрунтованих висновків, спроб скрізь знайти “спільну генеалогію” або “позику”» [51, с. 89].

Осмилення творчості Антари ібн Шаддада та оповіді про його життя й подвиги в рамках компаративістичної концепції А. Кримського характеризується новаторським і комплексним підходом. Враховуючи те, що першочерговим завданням, яке перед собою ставив знавець культур Сходу, була інтеграція перлин словесності Орієнту до вітчизняної літератури, митець зосередив власні зусилля на створенні літературного перекладу «Моалляки» Антари, послуговуючись для цього вагомим теоретичним підґрунтям, системними знаннями про культуру й традиції носіїв арабського етносу, філологічною підготовкою для опрацювання тексту мовою оригіналу. Останнє суттєво вирізняє переклад А. Кримського з-поміж інших літературних обробок як «Моалляки», так і «Життя та подвигів Антари», основу яких становили переклади Т. Гамільтона і Л. Девіка. Окрім того, що переклад поетичного твору Антари український вчений здійснював безпосередньо з арабської, для тлумачення неоднозначних частин віршованих рядків, написаних ще класичним варіантом мови, а також для правильного розуміння тексту «Моалляки» поліглот звертався до свого викладача арабської мови з Інституту східних мов М. Атгаї, якому висловив свою вдячність у передмові до перекладу [118, с. 109].

Найповніше, на наш погляд, А. Кримському вдалося реалізувати своє розуміння інонаціонального твору як чинника ідейно-тематичного й жанрово-стильового збагачення, «оновлення національного літературного процесу (а перекладу в цьому контексті – як творчого стимулу, імпульсу)» [247, с. 43], у збірці «екзотичних поезій» «Пальмове гілля». Це був своєрідний синтез оригінального та перекладного доробків, яку тогочасна критика одразу ж пов'язала із появою модернізму – нової течії в українській письменстві.

Збірка «Пальмове гілля» складається з трьох частин: частина перша (Львів, 1901) містить оригінальні та перекладні твори (переклади та переспіви 1890-х рр.; частина друга (Москва, 1908) – вірші та поетичні переклади 1900-х років, оприлюднені одночасно з розвідками вченого з історії Персії та Туреччини; третя частина «Пальмового гілля» (Київ, 1922), що була укладена здебільшого з перекладів 1910-х рр., хоча увібрала в себе і не друковані раніше твори двох попередніх

десятиліть. «Частка перекладів у складі поетичної трилогії “Пальмове гілля” помітно зростала від першої до третьої її частини» [155, с. 79], – зауважував М. Москаленко.

Свого часу І. Франко у рецензії на цю збірку відзначив органічність сприйняття особливостей східної поезії на рідному ґрунті («орієнтальні тони та пейзажі і рідні нам, близькі та знайомі відгуки новочасного, європейського, ще й українського серця... Поет ніде не губиться в орієнтальній млі, ніде не маскується в орієнтального чоловіка ...» [266, с. 189–190]. Водночас рецензент не схвалив ідею поєднання у «Пальмовому гіллі» оригінальних і перекладних творів [266, с. 190], хоча такий синтез, за словами автора збірки, був не випадковим. А. Кримський свідомо поєднав у цикли оригінальні й перекладні поезії західноєвропейських і східних літератур за їх внутрішньою ідейно-естетичною спорідненістю з метою підсилення враження у реципієнта від цілісності всього видання, адже у передмові до збірки зазначено: «Із тисячі Гейневих пісень захотілося мені зробити тільки таку вибірку, яка б зовсім підходила під спільний тон мого «Пальмового гілля». Через те я понаскикував собі Гейневих поезій не більше як два з половиною десятки, та й то із циклів зовсім неоднакових, зовсім різних» [124, с. 76]. Відтак, перекладні поезії, виконуючи роль своєрідного стимулу, зорієнтовані автором на те, щоб поглибити, увиразнити відтворення складного психічного стану ліричного героя, якомога тонше передати його настрої, думки і почуття.

Усвідомлене розуміння А. Кримським зв'язку національного й загальнолюдського у виданні дозволило сучасним дослідникам розглядати його творчість у контексті аналогічних явищ світової літературного процесу, зосібна «Західно-східного дивану» Й. В. Гете. Саме на цій підставі О. Бабишкін визнав збірку А. Кримського «Пальмове гілля» як вищу форму взаємодії літератур: «оригінальна й перекладна поезія в творчому доробку А. Кримського становить нерозривне ціле» [12, с. 32].

Як зазначає Н. Поляруш: «Основне досягнення А. Кримського як поета полягає у тому, що він “екзотичною” збіркою “Пальмове гілля” приніс новий подих в українську поезію кінця ХІХ – початку ХХ століть, поповнивши її тематично східними напрямками, живописними південними пейзажами, збагативши тим

неповторним ароматом пестливої лірики, що властива музі давнього Сходу» [180, с. 162].

Ліричний герой збірки відтворений на тлі виняткової та багатой природи Близького Сходу, по-своєму переданої крізь призму сприйняття українського поета. Це певною мірою вгамовує біль героя, заспокоює його, ошчаслиблює і навіть звеличує. Пейзаж реаліста, наділеного виточеним відчуттям краси близькосхідної природи, за словами Ніни Поляруш, «є образною формою ліричного світосприйняття» [180, с. 38]: *«Ох арабські фоліанти! / Вже несла вас читати; Бо розкинувсь сад запашний / Під вікном моєї хати. / Підведу од книжки очі – / Під вікном ростуть банани, / Шелестять високі пальми, ...»* [124, с. 20].

Досить цікавий у збірці цикл «З Єрусалимських околиць», від якого завіватиме ностальгією за Сирією і теплотою. Цикл сповнений життєвими основами, зображеннями квітучої, мальовничої природи Сирії, переспівами про любовні взаємини східного суспільства, які передбачають віру у краще майбутнє не тільки земного життя, а й у іншому світі. «Вовча натура! Дикий заповіт...» є певним поетичним заповітом А. Кримського, і віршах цього циклу є звернення до богохульства, невіри і вільнодумства. Аргументами цього є переклад вірша Г. Гайне «Віцлі-Пуцлі» [124, с. 159].

Така побудова збірки є проявом специфічності поета, що був ученим-філологом, на думку І. Франка, це дало можливість митцю розійтися в «орієнтальній млі». А. Кримський умів віртуозно зв'язати і утілити в злагодженій художній формі специфічно близькосхідне і своє рідне. Поету однаково улюблені своєю біблейською неповторною красою ліванські кедрі над античними скелями і задумливі верби над Тікичем в рідній Звенигородці. А. Кримський не просто удосконалював і оспівав природу Ліванських гір, він поріднився разом з нею.

Саме у цьому А. Кримський вбачав небачену внутрішню спорідненість. Тому що, навіть використовуючи специфічні деталі, всі вірші у збірці нагадують нам про щось дійсно рідне і знайоме. Ліричний герой збірки і наратор-герой перекладних арабських поезій у ній – багато в чому тотожні між собою. Можливо, й через те, що перекладач уважний до найменших деталей, найтонших нюансів у першоджерелі.

Про переклади А. Кримського не скажеш: *«Якусь дрібничку втратили мистецьку – / І кінь зробився схожим на осла / В перекладі з арабської на грецьку [40, с. 183].*

Коломийковий ритм та триколінність українських пісень доволі влучно постали до змісту арабських пісень. Та справа не лише у ритмі, головним є спільні принципи наслідування народнопоетичного зображення краси в праці, вливання та дифузії українсько-арабських аспектів поетики.

Характер поєднання оригінальних і перекладних творів в художньо-естетичну цілісність, а власне, «переплетення» національного – інонаціонального – інтернаціонального, завдяки чому письменникові вдалося внести в українську літературу модерне світосприйняття, засвідчував новий рівень осмислення перекладу як творчого імпульсу в національній літературі.

Основна заслуга поета – Кримського полягає в тому, що він своєю «екзотичною» збіркою «Пальмове гілля» вніс новий струмінь в українську поезію кінця ХІХ – початку ХХ століть, збагатив її тематично східними мотивами, мальовничими південними пейзажами, наповнив тим особливим ароматом ніжної лірики, що притаманна музи давнього Сходу.

Чимало перекладів із книги «Пальмове гілля» до сьогодні залишаються єдиними в українській літературі. Попри всю їх мовну специфічність, вони точні і правдиво доносять до нас красу і дух класичної перської поезії.

Не можна не відзначити такої особливості перекладів А. Кримського як наявність вступних заміток статей та коментарів до віршів певних поетів, до окремих циклів, а то й рядків чи слів. Знайомлячи українського читача з перекладами творів Гайне, давньогрецьких поетів, а особливо поетів Сходу А. Кримський, як вчений-енциклопедист, не утримувався від спокуси поділитись своїми колосальними знаннями. Здебільшого це вимагалось нагальною потребою, бо до А. Кримського, скажімо, ніхто не перекладав на українську мову поему Фірдоусі «Шах-наме», вірші Рудакі, Омара Хаяма, Джамі, Мігрі Хатуни чи багатьох інших. А. Кримський вводив читача в історичну атмосферу, коли народилися вірші, коментував окремі вирази тощо. Це надзвичайно допомагало читачеві сприймати ідеї і образи перекладених творів. Притому, не можна не помітити в коментарях ставлення А. Кримського до

описуваних історичних фактів, подій, демократичної спрямованості його соціально-громадських оцінок.

Особливою специфікою публікації перекладів А. Кримського було те, що він завжди перед самим перекладом приводив рядок чи два мовою оригіналу, що дає вказівку для пошуку тексту вірша в оригінальних виданнях цією мовою, що для дослідників має неабияке значення (додаток В). Часто зазначає також дати життя або дату смерті того чи іншого автора, що допомагає помістити твір у певні хронологічні рамки. Ця практика А. Кримського дуже корисна і жаль, що вже в новіших перевиданнях «Пальмового гілля» упорядники не вважали необхідним притримуватися тих правил публікації його текстів, які він сам запровадив.

Крім пошуку еквівалентних відповідників, основними прийомами перекладів А. Кримського є такі:

– прийом опису – переклад слова, словосполучення, реалії або фразеологізму за допомогою поширеного пояснення його значення. Цей прийом сходознавець використовував як у випадку відсутності відповідного за значенням слова в українській мові, так і при поясненні слова у словнику: «Коли ви подивитеся в словник, то знайдете там, що слово “хӧбз” має значити “хліб”. Та коли казати правду, то в арабів зовсім немає хліба або того, що ми звемо хлібом: паляниць вони не печуть і не знають, а печуть лиш тонесенькі коржі та звуть їх “хӧбз”, і ото – їхній хліб» [123, 538]; «Коли треба спекти хліби (хӧбзет) або пиріжки (фтӧір, ажін б-лахм) або якусь кращу, ніж звичайно, печеню з м'яса абощо, то на те єсть фӧрни, себто громадські пекарні» [123, 533]. Описовий переклад, на думку А. Кримського, відповідає критеріям точності, лаконічності та зрозумілості: максимально точно відображає зміст позначеного словом або словосполученням в арабській мові поняття. Описовий переклад у сходознавця не був надто детальним, а синтаксична структура словосполучення не була складною;

– транскодування – такий спосіб перекладу, коли звукова та/або графічна форма слова арабської мови передається засобами абетки української мови: «*Озрієць* (з *Гайне*)» – «*Висловлювання з “А” (“Азра”, “Азрієць”)* є непорозуміння і помилка, бо се

південноарабське плем'я, уславлене з свого щирого кохання, звалося Бану–Озра, або Бану–Узра» [121, с. 82].

Український перекладознавець В. Карабан розрізняє чотири види транскодування: 1) транскрибування – коли літерами мови перекладу передається звукова форма слова вихідної мови : *impeachment* – *імпічмент*; 2) транслітерування – слово вихідної мови передається по літерах : *factor* – *фактор*; 3) змішане транскодування – переважне застосування транскрибування із елементами транслітерування, наприклад, *formalism* – *формалізм*; 4) адаптивне транскодування – коли форма слова в вихідній мові дещо адаптується до фонетичної та/або граматичної структури мови перекладу : *elite* – *еліта*, *detail* – *деталь* [84, с. 211].

Переклади з арабської, виконані А. Кримським, оприявлюють такі види транскодування, ідентифіковані самим інтерпретатором у передмові до другого видання «Истории мусульманства». Зокрема, автор згаданої історичної студії сформулював принципи кириличної транскрипції/транслітерації арабських слів, яких він, із певними змінами прагнув дотримуватися у своїх публікаціях з арабістики та історії ісламу. Щоправда, у виборі засобів транскрибування український учений-орієнталіст був обмежений можливостями друкарні, через це «мусив віддавати перевагу спрощеній системі перед філологічно точною – з усіма необхідними діакритичними позначками» [116]. До того ж, на думку митця-інтелектуала, в історичному дослідженні і не було потреби подавати повноцінну транскрипцію, яка б лише ускладнювала візуальну рецепцію і без того перенасиченого тексту.

Не розмежовуючи на філігранному рівні транскрипцію і транслітерацію, у відтворенні звучання/написання арабського слова А. Кримський прагнув бути максимально педантичним, сприймаючи точну транскрипцію, поряд із якомога більш повною бібліографією питання, необхідним свідченням науковості публікації.

Власне розуміння транскрибування А. Кримський ідентифікував так: «...Русская буква “г” передает собой не только арабский *ğ*, но изредка и арабское (*h*), которое, впрочем, обыкновенно воспроизводится <...> посредством буквы “х”. <... > Это же русское “х” по необходимости служит также к обычному обозначению арабских букв (или звуков) *ğ* и *ç*» [116]. (Для позначення арабських фонем, відсутніх

у російській мові, вчений іноді використовував латинські графеми – h, q, w – для передачі, відповідно, арабських [h] – [q] – Д [w] – j, а також грецькі 0, y, 8 – для передачі, відповідно, [s] – [g] – £, [z]. Кирилична, латинська і навіть грецька графеми перекладачем-інтелектуалом вживалися одночасно для позначення одного й того ж арабського звука або літери – «к» і q для [q] – <i>«л»</i>, і X для [l] – J, «х» – l h для [h], «в» і w для [w] – j. Спрощення транскрипції досягається за рахунок того, що одна кирилична графема може позначати два і навіть три арабські звуки або літери: «т» для [t] і [t] – і – Ч «с» для [s] і [s] – о – і о «д» для [d] і [d] – і и±; «з» для [z], [z] і [z] – j, і J»; «х» для [h], [h] і [h] – С і с – Стосовно адекватного відтворення арабського [g] – є А. Кримський зазначає: «Буква 2 транскрибується чаще всего через “дж”; иногда же, несмотря на то что я сам не так еще давно <...> обширно доказывал большую старинность произношения “дж” над “ж”, все же невольно подчинялся и обычному произношению арабов Сирии и Палестины, с которым я сроднился в живом разговоре, и оттого у меня частенько попадается для jr транскрипция “ж”» [116].

При транскодуванні, як можна бачити, літерами української та російської мови у перекладах А. Кримського передавалася вся форма арабського тексту, або більша її частина (отже, можна констатувати про адаптивне транскодування українського вченого-сходознавця). Іноді перекладач з арабської застосовував змішане транскодування, коли більша частина транскодованого слова відбивала його звучання в арабській мові, але водночас передавалися й деякі елементи його графічної форми. Зокрема, це досить часто застосовувалося інтерпретатором у випадку передавання арабських власних імен. А. Кримський наслідував у таких випадках досвід знаменитих західноєвропейських авторів – Т. Ньольдеке і Г. Флюгеля: при першому згадуванні імені А. Кримський наводив його повну транскрипцію з усіма необхідними підрядковими й надрядковими знаками, відображаючи у ній довгі голосні, а також приголосні [‘] – £ і [’]. Якщо всі склади арабського слова містили тільки короткі голосні звуки, у його транскрипції позначався наголос. У тих випадках, коли одне й те саме слово траплялося у подальшому тексті, вчений-орієнталіст наводив його спрощену транскрипцію, відмовляючись від усіх позначок, не притаманних українській та російській графіці. Проте якщо арабське слово з’являлося

у тексті часто, перекладач неодноразово нагадував його звучання, час від часу подаючи точну транскрипцію [116].

До прикладу, що у вітчизняній філологічній традиції закріпилося фонетичне звучання арабського слова «قرآن» як Коран, А. Кримський наполягав на його точній фонетичній реконструкції і відтворював гамзу (гортанну зупинку звуку), представлену «آ» як «ъ»: «Коръан» [120, с. 170, с. 174]. Враховуючи коло реципієнтів, вчений активно послуговувався графічним знаком «h» на позначення арабської літери «ه». Це пов'язано тим, що більшість публікацій А. Кримського були російською мовою, а не українською, у якій є точний фонетичний відповідник звуку «ه» – «г». Тому у текстах сходознавця зустрічаємо: «джаһилийский» [116, с. 57], «һиджра» [116, с. 76], «Ваһб иһн-Мюнаббих» [116, с. 83-84], «Факиһ» [116, с. 96, с. 100] тощо. Арабський звук «ه» філолог передавав знаком «w», оскільки транскрибація з використанням звуку «у» надто б спростила вимову слів: «Сольван» [116, с. 66]. Окрім цього, велику увагу вчений звертав і на наголоси, які в арабській мові часто є вирішальними і становлять певні труднощі: «Арабажій» (а вимовляють це слово з наголосом і на а, і на і)» [124, с. 588]. Якщо слово має один наголос, вчений відображав це графічно за допомогою знака «â»: «шебâт» [124, с. 529-530, с. 541].

Попри наукову педантичність вченого, йому не завжди вдавалось дотримуватися єдиної системи транскрипції в межах однієї публікації – це було пов'язано передусім із технічною обмеженістю і трудомісткістю тогочасного друкарського набору. Існували для цього й суб'єктивні обставини – здебільшого кожній вагомій студії А. Кримського передувала низка його менш об'ємних розвідок, котрі, перед тим як перетворитися на розділ великої праці, оприлюднювалися адресантом як окремі студії, а звичний темп роботи митця-інтелектуала, почасти не давав йому можливості для того, щоб узгодити між собою колись самостійні тексти, об'єднані тепер у єдиний твір [116].

Проте поки західні перекладознавці лише вибудовували теоретичні bastiони навколо системних трансформацій, вітчизняна інтелектуальна думка вже пропонувала радикально змінити фокус від механічного копіювання знаків до створення глибокого психологічного резонансу. На початку ХХ століття у

перекладацьких колах почала поширюватися тенденція до збереження і формальних ознак східної поезії. Коментуючи вміщені в антології переклади газелей, А. Кримський висловлює власні погляди на вимоги до таких поетичних творів. На його думку, відтворення формальних ознак газелі (як-от монорим, реди́ф – «ردیف») суперечить усталеній традиції російського віршування, а тому може лише знищити привабливість перського поетичного тексту. «Орієнталіст, – пише А. Кримський, – не вагаючися може дати всім тим молодим російським перекладачам таку щирю пораду: випадає перекладати перські вірші такою російською віршованою формою, яку мусів би по-російськи вибрати сам перський автор, коли б він був писав по-російськи і був би бажав зробити на психіку російського читача ХХ віку вражіння, однакове з тим вражінням, що мав перський читач ХІV віку од перської форми ХІV віку» [125, с. 48-49]. Отже, А. Кримський як перекладач-практик наголошує на психологічному аспекті перекладу поетичного твору, що має спричинити певний емоційний вплив на читача – носія цільової мови, тобто на перший план ставить потреби реципієнта перекладу, пристосовуючи форму твору до прагматично-комунікативних уподобань та очікувань реципієнта.

Найяскравішим підтвердженням цієї тези є переклади сходознавця дивану аль-Маарі «Люзумійят» (اللزومیات). Сам А. Кримський трактує збірку поезій і за довшою назвою: «Обов’язковість того, що досі не було обов’язковим» і зазначає, що ця лірика «повна гіркоти і виводить на чисту воду людську банальність, забобонність, фанатизм» [124, с. 233].

Тематика і поетика збірки резонувала з творчістю інтерпретатора орієнтальних поезій, тому переклади з Абу-ль-Аля аль-Маарі зайняли чинне місце у творчому доробку А. Кримського і вирізняються високим ступенем їх адаптації під світосприйняття українського реципієнта. Орієнтальна філософія видатного арабського лірика сприймається читачем органічно і без зайвих запитань завдяки функціонально-естетичному підходу А. Кримського до її перекладу.

Скажімо, поезія «Я дивуюся на персів...» перед адресатами перекладу постає як полеміка лірика-скептика щодо ролі релігійних істин і їх усвідомлення людьми. Максимально пристосовані під очікування читача рядки «Я дивуюся на персів, / Що

дивану транслюють його відомий вислів: «І невже серед людей, що мають здоровісінькі очі, єдина зряча людина – то я – сліпець?!» [124, с. 233].

Інтерпретація під рецептивні очікування читача чітко простежується і у перекладі поезії аль-Маарі «دنا رجل إلى عرس لأمر» («Чоловік до жінки йде...») [320]. В оригінальній поезії простежуємо вплив арабських культурних традицій, зокрема популярність в арабському суспільстві алхімії, на рівні формування образної системи, яку перекладачеві довелося дещо трансформувати, щоб створити наближений емоційний вплив від рядків:

[320] نُزِدُ إِلَى الْأَصُولِ وَكُلُّ حَيٍّ   لَهُ فِي الْأَرْبَعِ الْقَدُمِ انْتِسَابٌ

(Згодом мати перетвориться на свої складові елементи, а все живе має свій родовід у чотирьох віковичних стихіях). У творчій майстерні А. Кримського ці образи розкрито у звичній площині: «Як народить – то вмира, / Стане глиною; / Отаке ж буде знову / І з дитиною» [124, с. 234].

Різниця у національних культурах і, як наслідок, творче переосмислення образів при перекладі спостерігаємо й на прикладі поезії «كَأَنَّ مَنَجْمَ الْأَقْوَامِ أَعْمَى» («Ворожбит ворожить людям...») [322]. В оригіналі зустрічаємо образ звіздаря, астролога, позначеного лексемою «منجم», проте розвиток астрології не дістав належної уваги в Україні на початку ХХ століття, ця наука почала здобувати популярність значно пізніше. Натомість більш традиційні для української етнокультури обряди ворожіння дозволили автору інтерпретувати поетику твору-оригіналу таким чином, щоб зберегти сенси бейту аль-Маарі і враження від нього. Так, рядки

[322] كَأَنَّ مَنَجْمَ الْأَقْوَامِ أَعْمَى   لَدَيْهِ الصُّحُفُ يَقْرَأُهَا بِلَمْسٍ

(Звіздар, що вирішує долю народів, сам ніби сліпий: перед ним сувої, але він читає їх на дотик) у перекладацькій інтерпретації А. Кримського починають звучати зрозуміло носіям кожної з культур: «Ворожбит ворожить людям... / Але ж він немов сліпий: / Має там якуюсь книгу, / Щось вичитує у ній...» [124, с. 234].

Через кілька десятиліть після публікації праці А. Кримського, коли перекладознавство вже оформилось у самостійну наукову галузь, подібні вимоги до перекладу висловив американський лінгвіст Юджин Найда, відомий своїми перекладами біблійних текстів. Дослідник виокремив два типи співвідношення між

оригінальним та перекладним твором: формальну й динамічну еквівалентності. Формальна еквівалентність передбачає відповідності між вербальними засобами, вжитими в оригіналі та перекладі. Динамічна еквівалентність ґрунтується на тому впливі, який виникає внаслідок сприйняття тексту оригіналу носіями мови, з одного боку, та перекладеного тексту носіями мови-реципієнта – з іншого [306, с. 54].

Наукова та літературна й перекладацька спадщина Агатангела Кримського – неоціненне надбання вітчизняної гуманітаристики й письменства. Його надивовижу потужне поле енергомислення приваблювало як сучасників, так і нащадків. Але не всім охочим досягнути повноти й глибини творчого спадку вченого-сходознавця та митця вистачало для цього снаги і хисту.

М. Рильський належав до когорти небагатьох сучасників А. Кримського, які здійснили спробу осмислити неосяжне. І хоча у 20-томному виданні творів М. Рильського про вченого-орієнталіста вміщені лише окремі згадки в двох останніх томах, у яких опублікована епістолярна спадщина автора «Троянд і винограду», все ж таки з науковим і художнім спадком А. Кримського він був добре обізнаний. Це, зокрема, засвідчив виступ М. Рильського на ювілейному засіданні АН УРСР 15 січня 1941 р. з нагоди 70-річчя з дня народження і 50-річчя наукової діяльності академіка А. Кримського. І хоча на змістові промови М. Рильського «Вчений-поет» позначилися тогочасні ідеологічні рамки («Жовтнева доба»; «Тепер ... Україна, повна творчої снаги й будівничої сили, овіяна більшовицькою мудрістю, надихана генієм Сталіна...»), усе ж на стилі, специфіці мислення, інтенціях автора віддзеркалилося чимало відкритого лише йому одному, неоприявленого. Оці «ідеологічні рамки» академік Л. Новиченко, автор монографії «Поетичний світ Максима Рильського», назвав терміном «фразеограми доби» [167, с. 234]: «здробиці», хвалебні вірші та інші псевдохудожні твори, або публічні висловлювання на честь вождя й «батька народів» Йосипа Джухашвілі-Сталіна, які змушений був писати чи зачитувати з трибуни М. Рильський задля збереження свого життя. Прикметно, що його промова «Вчений-поет» була надрукована в газеті «Комуніст» – органі Центрального Комітету і Київського Комітету КП(б)У [217, с. 3]. Ймовірно, що саме через наявність у виступі

М. Рильського «фразеограм доби», текст промови поета не потрапив до 20-томника, який уже побачив світ у іншу епоху – напередодні розпаду СРСР.

Поза тим, промова М. Рильського не втратила своєї актуальності й нині, оскільки в ній всеохопно окреслено внесок А. Кримського як науковця-філолога, поета, перекладача, у розвиток вітчизняного літературного процесу кінця XIX – першої третини XX століть.

У промові «Вчений-поет» М. Рильський насамперед обґрунтував тезу про поєднання в особі Кримського – лінгвіста, історика мови, орієталіста (вченого) Кримського-поета. «Злиття цих двох постатей у нього настільки органічне і гармонійне, що в найсуб’єктивніші, найінтимніші цикли своїх поезій він рішучою рукою вплітав вицвіти своїх учених пошуків – переклади із поетів арабських, перських, турецьких» [217, с. 3].

Наступна, не менш важлива теза виступу М. Рильського – спростування звинувачень А. Кримського у «занепадництві» та навішуванні на нього різних «ярликів»: «Дуже легко наліпити на поета якогось ярличка і на тім заспокоїтись. Але ж і дяка людська за цю неважку роботу – теж легенька, як пух. Тому, скажімо, ніякої ціни не мають намагання деяких літературознавців прикласти до поезії Кримського такі епітети, як занепадницька, декадентська тощо ... І до великого Франка колись приліплювали наклейку “декадент”, – а він на те відповів не тільки громовим віршем, а й усім своїм життєвим подвигом, творчим подвигом» [217, с. 3].

Насамкінець М. Рильський став на захист А. Кримського – автора «екзотичних поезій», якого критики звинувачували у відсутності в його творах патріотизму: «А тут впливає для мене й розмова про іншу рису поезії Кримського, про іншу до неї наявність. Сам автор “Пальмового гілля” дав своїй книзі трохи виключний підзаголовок: “екзотичні поезії”. За цей епітет ухопились. “Екзотичні” поезії – українською мовою. Ліван і Бейрут – під пером автора із Звенигородки! Кедри, а не верби! Пальмове гілля, а не калиновий кущ. Але ж, минаючи вже те, що весь цей антураж і арсенал органічно виходили із наукових інтересів і подорожей автора, треба ж нагадати, що й героїчну Лесю Українку гнали й топтали за “екзотичність сюжетів”, треба нагадати, що й Самійленко своїм перекладом “Божественної комедії”, своїми

переспівами з Беранже і Старицький своїми “Сербськими думами”, своїм перекладом “Гамлета”, і Франко своїм “Бідним Генріхом” та “Мойсеєм” і Леся Українка своїми трагедіями, своїм “Камінним господарем”, уперто, з надзвичайною силою волі розсували рямці, розширяли обрії української літератури. У цій прекрасній роботі велику енергію проявив і автор “екзотичних поезій”» [217, с. 3].

Павло Тичина також належав до небагатьох сучасників А. Кримського, які високо цінували талант ученого-орієнталіста і його літературно-перекладацькі здобутки [127; 130; 160].

Художнім інтерпретаціям обох митців – А. Кримського і П. Тичини притаманна висока поетична культура, прагнення відтворити найскладніші ритміко-мелодійні особливості оригіналу. Але, як слушно зауважує Віра Ніконова, «у кожного з них відчутний і власний авторський голос із притаманним йому потягом до свіжого, нестандартного слова, зі своєрідною будовою рядка, особливою тональністю» [160, с. 465].

Плідна перекладацька діяльність А. Кримського, як і П. Тичини, М. Рильського та інших видатних письменників переконує, що слід шукати не еквівалент слова, а «перекладати» думку, почуття автора оригіналу, душевний настрій ліричного героя, проникнути у глибину поетики іншомовного твору. Для цього перекладач повинен бездоганно володіти як рідною мовою, так і мовою оригіналу. Переклади не з першотвору, а з інтерпретації на іншу мову чи з дослівного підрядкового перекладу не бажані, оскільки це часто призводить до грубих помилок і спотворень [90; 91].

Кожна перекладена книга – це своєрідна цеглина, покладена у розбудову загальнолюдської культури, послання в майбутнє, у якому не повинно бути місця чварам і війнам.

Не випадково М. Рильський називав художній переклад «знаряддям спілкування між народами, знаряддям поширення передових ідей і обміном культурними цінностями, знаряддям зміцнення інтернаціональної свідомості» [218, с. 126] і заперечував безкриле ремісництво, сірятину, дослівну інтерпретацію. В сонеті «Мистецтво перекладу» поет проголошував: «...*треба, щоб слова / З багатих*

не зробилися убогі, / Щоб залишилась думка в них жива / І щоб душі поетової вияв / На нас, як рідний, з чужини повіяв» [219 , с. 289].

У добу «Розстріляного Відродження» перекладацька спільнота в Україні, зрештою, як і вся національно свідома інтелігенція, зазнала чималих втрат. За доносами провокаторів і прислужників тоталітарного режиму були кинуті за ґрати, а згодом і до таборів (де вони й загинули) провідні українські перекладачі – «неокласики», «гроно нездоланих співців»: М. Зеров, П. Филипович і М. Драй-Хмара, звинувачені у належності до «контрреволюційної терористичної організації». До інспірованого НКВС «угруповання» за їхньою участю були зараховані також і молодий поет Марко Вороний (Антіох) та його батько Микола Вороний, поет-модерніст старшого покоління, автор багатьох талановитих перекладів, зокрема й української версії комуністичного гімну «Інтернаціонал». Загинули і батько, і син, щоб і сліду не залишалось «націоналістичного».

Отже, у другій половині 30-х рр. ХХ століття український переклад уже був майже повністю «прополаний», і з ключових його представників залишилися «на свободі», по суті, поодинокі постаті. Паралельно продовжувалась боротьба вже не з живими нашими співвітчизниками, а з їхньою материнською мовою. Унаслідок кількох правописних реформ в українській мові офіційно було зліквідовано граматичні форми, які відрізнялися від російської мови, а також ретельно проscribeвано «націоналістичну» лексику. Потужним засобом запровадження «мовних реформ» стали переклади творів «класиків марксизму-ленінізму». В епоху постійної паперової скрути і видавничих проблем радянська влада ніколи не заощаджувала на таких книгах, які припадали порохом по всіх книгарнях, бібліотеках і кабінетах можновладців. Але прості громадяни до подібної літератури відчували тільки огиду й не цікавились нею.

Поза тим в УРСР побачило світ п'ять видань творів Володимира Бланка-Ульянова (Леніна) українською мовою. Втім, якщо перші переклади, виконані інтерпретаторами одразу після відходу у вічність самого автора, «вождя світового пролетаріату», були ще достатньо цікаві, позначені прагненням відтворити українською специфічний і барвистий ленінський стиль викладу матеріалу, то з

кожним наступним перевиданням відбувалося все очевидніше окостеніння і змертвіння, дедалі старанніше копіювання кожного слова першотвору. Видаляли «крамольні» (тому що не схожі були на російські) лексеми «либонь», «позаяк», «дещиця», «радше», «кепкування», «простолюд», «царат», «ухналь» та інші. Натомість використовували такі штучні, як «мнимий», «пугало» чи «жупел», рекомендували беззастережно відтворювати дієприкметникові звороти оригіналу українськими «стоячий», «служачий», «доказуючий», «розкошуючий», «біжучий» тощо. Заборонялася заміна порядку слів у ленінському реченні. За влучним висловленням вітчизняної письменниці Оксани Забужко, ця поспіль калькована, неоковирна «дубль-новомова» українських видань «класиків» мала цілком прагматичну мету: довести читачеві «усю недоцільність, неекономність послуговування цією абсолютно несамостійною, геть в усьому тотожною російській і через те просто зайвою мовою» [69, с. 129].

Водночас, на думку відомого українського перекладознавця М. Стріхи, вітчизняний радянський переклад мав принаймні дві важливі позитивні тенденції. По-перше, офіційно заохочувалися інтерпретації творів «з братніх літератур народів СРСР» (пізніше також – з літератур «країн народної демократії», «соціалістичного табору», «народів, які борються за визволення від колоніального гніту») [242]. Такі переклади здійснювали (й друкували) тоді масово, причому далеко не все, що перекладали, було некваліфікованим.

Безперечно, тоталітарна доба з її жорстокими репресіями наклала відбиток і на перекладацькі публікації. Наприклад, в україномовному тритомнику творів М. Гоголя 1952 року, в якому було представлено яскраве сузір'я перекладачів, зокрема й Остапа Вишню, що уже «відбув свою десятирічку», та ще кількох «в'язнів совісті», інтерпретації репресованих перекладачів маскувалися під приміткою «Переклад за редакцією І. Сенченка» або «за редакцією П. Панча». А український одностомник творів А. Чехова 1949 року було оприлюднено взагалі без зазначення імен перекладачів. «Уніфікаційні тенденції» віддзеркалилися й на «безбарвній» мові перекладів. Однак навіть у тих непростих умовах перекладачам і редакторам вдавалося друкувати загалом якісні тексти.

Друга позитивна тенденція в українському радянському перекладацтві, за слушним спостереженням М. Стріхи, була пов'язана зі здійсненням великого «культуртрегерського проєкту», що мусив наблизити кращі надбання світової культури (звісно ж, у її «народному», «прогресивному вимірі» до якнайширших мас трудящих [242, с. 176]. Перелік імен, дозволений цензурою здійснювати переклади, був суворо регламентований. Але популяризації підлягало чимало й вартісних творів. Над перекладами текстів зі світової літературної скарбниці і в ті роки працювали обдаровані перекладачі, серед яких був і Агатангел Кримський. З його ім'ям пов'язані і найбільші досягнення української арабістики.

Висновки до Розділу 2

Масштабні перекладацькі проєкти й пов'язана з ними новаторська творчість А. Кримського, як і П. Куліша, І. Франка, Лесі Українки, Б. Грінченка, В. Самійленка та інших українських письменників, стимулювали поступ вітчизняної орієнталістики у європейському контексті, сприяли подальшому дослідженню перекладу як проблеми загальнолітературної, що набуває особливої актуальності нині, коли переклад активно вивчається, зокрема, в системі порівняльного літературознавства.

А. Кримський – поліглот, письменник, один із найвидатніших у Європі вчених-орієнталістів. Добротне опанування мовами, зокрема й арабською, ретельна аналітична робота з різноманітними джерелами, у тому числі й стародавніми рукописами, формували об'єктивне бачення А. Кримським історії, культури, побуту Сирії, Лівану та інших арабських країн. Це засвідчили численні праці сходознавця, які не втратили актуальності й нині, вони стали важливим підмурком для наукової розбудови українського сходознавства.

Оскільки в науковій літературі про А. Кримського рідко згадується саме як про літературознавця, особливої уваги заслуговує діяльність дослідника в царині компаративістики та вивчення його творчої рецепції інонаціональних літератур, що найбільш повно проявилось у процесі осмислення творчості арабських митців, зокрема й поета доісламської епохи Антари ібн Шаддада.

Переклади з арабської А. Кримський здійснював без підрядника, як здебільшого й з усіх інших іноземних мов. Філологічна освіта орієнталіста давала йому змогу знайомитися з творчістю багатьох арабських авторів у першотворах, а володіння численними європейськими та східними мовами, опрацювання десятків і сотень літературознавчих праць, розуміння особливостей арабської культури у комбінації із поетичним хистом дозволило створити еталонний переклад однієї із найвідоміших і найбільш довершених арабських поезій – «Моалляки» Антари (1891). Публікації перекладу «Моялляки» для широких мас у часописі «Правда» передувала передмова з коментарем А. Кримського, що дала адресатам необхідне підґрунтя для сприйняття поезії (1890).

Згодом, у 1896 р., І. Франко запропонував досліднику перекласти збірку наукових праць В. Клоустона про побутування народних історій, серед яких знову з'являється й оповідь про Антару. Коментарі Агатангела Кримського до збірки складають більшу частину, ніж сам переклад. Зокрема, в оповіді про Антару український науковець і митець указав на низку неточностей і послався на інші західні джерела та власну публікацію у «Правді», що продемонструвало масштаб його обізнаності у питаннях арабської художньої літератури, де А. Кримський був «експертом, добре обізнаним на першоджерелах» (Д. Радівілов).

Тісний зв'язок А. Кримського з арабською культурою та писемністю періодично відображався у його власній поетичній творчості, пік якої припав саме на злам ХІХ–ХХ віків. Мотиви «Моалляки» Антари зустрічаються у поезії циклу «Кохання по-людському» (1903), де ліричний герой проживає своє орієнтальне, бедуїнське кохання.

Своєю роботою А. Кримський утверджував той новий напрям в українському мистецтві перекладу, який головною своєю вимогою ставив точність у відтворенні змісту, інтонаційних, стильових особливостей, адекватність форм оригіналу, коли перекладач свідомо поступається своїм баченням життя перед особистістю перекладуваного автора, прагнучи якомога повніше донести художній світ його твору.

Перекладач відстоював принцип адекватності у своїх перекладах, що відображалось у збереженні змісту твору, віршованої форми, тону, ритму, мелодійності. Водночас А. Кримський доволі часто використовував «переспів» та «переповідав» арабське першоджерело, спираючись на власну стилістичну манеру, що втілюється в низці оказіоналізмів, метафор, які використовував насамперед, як поет.

Отже, А. Кримський був націлений на передачу як формального, так і змістовного наповнення першотворів, ґрунтуючись на вивченні творчості кожного арабського автора, якого відтворював українською мовою.

Завдяки внеску А. Кримського, українська гуманітаристика, зокрема словесність, суттєво збагатилася східними мотивами, образами, формами, які поет, перекладач, філолог закарбував у ній, осмислюючи найкращі перлини арабської лірики.

Основні положення розділу висвітлено в наукових працях автора [186; 194; 195; 196].

РОЗДІЛ 3. ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА А. КРИМСЬКОГО В ОПТИЦІ АРАБІСТИКИ

3.1. Епістолярний доробок А. Кримського в координатах дискурсу арабістики: критерії класифікації

Українське літературознавство, та й гуманітаристика загалом, протягом тривалого періоду не приділяли належної уваги дослідженню спогадів, щоденників, приватних кореспонденцій, автобіографій учасників вітчизняного літературного процесу. Проте сьогодні вдається поглянути під новим кутом на стереотипні уявлення щодо згаданих жанрів документалістики у їхньому мистецькому спадку.

До кінця ХХ століття вітчизняна наука про літературу розглядала приватний епістолярій видатних діячів науки і культури лише як фактографічний, допоміжний для розуміння життєвого шляху митця, матеріал. Проте нове сторіччя увінчалось появою знакових для української епістолографії наукових розвідок, які дозволяють переосмислити роль приватного письменницького епістолярію крізь призму естетики та психологізму. Зокрема йдеться про праці В. Кузьменка «Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х років ХХ століття» (1998) [127], Галини Мазохи «Жанрово-стильові модифікації українського письменницького епістолярію другої половини ХХ століття» (2007) [141], Анни Ільків «Інтимний дискурс письменницького епістолярію другої половини ХІХ – початку ХХ століть» (2016) [81], Оксани Свириденко «Епістолярій українських письменників-романтиків: проблематика, жанрові особливості та поетика» (2019) [227].

Завдяки згаданим науковим студіям у сучасній українській науці про словесність закріпився підхід до сприйняття письменницького епістолярію як поліфонічного жанрового утворення, що дозволяє аналізувати кореспонденції одночасно як літературний та історіографічний жанр [127]. Такий новий погляд на епістолярій, запропонований В. Кузьменком, дозволяє осмислити естетичну цінність кореспонденцій епістолярних співрозмовників, виокремити особливості ідіостилю,

вкраплення стилістики доби – загалом відкриває величезний простір для вивчення знакових для вітчизняної літератури постатей та їх місця у літературному процесі.

Сучасна доба вимагає від нас більше ніж коли-небудь актуалізувати наукові пошуки та дати належну оцінку творчого доробку тих авторів, чия епістолярна спадщина так і «не вирвалася із ув'язнення» (М. Жулинський). Це твердження, попри реабілітацію А. Ю. Кримського та зусилля його сучасників й представників наступних поколінь систематизувати приватний архів й епістолярну спадщину митця, залишається актуальним.

Низка причин наразі унеможлиблює комплексне вивчення епістолярної спадщини видатного українського сходознавця. Головною перешкодою збору та систематизації фізично існуючих епістол адресанта є їх розпорошеність у численних архівах тих інституцій, до яких за життя був дотичним академік. Зокрема йдеться про архівні установи, розташовані у російській федерації, адже велич такої знакової для української науки постаті намагалися привласнити ще в постімперську добу. З дослідження Б. Бернадського, що проливає світло на увагу органів політичного розшуку до постаті А. Кримського, впливає й те, що листи «А. Кр[имського]» піддавалися перлюстрації ще у 1889 р., а у поле зору «охранки» орієнталіст потрапив ще у студентські роки [13, с. 8-9]. Тож зусиллями маховика бюрократично-карального апарату частина кореспонденцій Агатангела Кримського була вилученою, знищеною, урізаною тощо. Ще у більш ранніх кореспонденціях ученого зустрічаємо рядки, які вказують на перестороги А. Кримського та його бажання бути більш обачним у неофіційному спілкуванні: у листі, адресованому Б. Грінченку (від 9 липня 1892 р.) сходознавець наголошував на тому, що йому важливо знати чи отримував товариш його кореспонденції, оскільки у наступних епістолах він планує описати такий період свого життя, за який не хотів би писати, якщо ці листи «*дістаються в руки непроханим “читачам”*» [63, с. 91]. Окрім цього, за свідченнями земляка А. Кримського В. Шкляра, значну роль у знищенні спадщини арабіста відіграла його «названа дружина» Олександра Каштанова. Літературознавець згадує, що архівом репресованого «чоловіка» жінка із задоволенням розпалювала грубу, а з-поміж

близько двохсот листів Лесі Українки до Агатангела Кримського у повітці знайшли тільки окремі обривки, затоптані козами [282, с. 18].

Після реабілітації академіка Кримського наукова й мистецька спільнота об'єднала зусилля для популяризації духовної спадщини видатного сходознавця та повернення його постаті до плеяди видатних українських учених. З нагоди заходів, присвячених 100-річчю з дня народження орієнталіста, було підготовано перше й найповніше на той час 5-томне зібрання його творів, що містило зокрема й листи, надіслані А. Кримським у період його наукового відрядження на Близький Схід, за упорядкування М. Візира (1973) [123]. Згодом світ побачила збірка вибраного листування вченого з коментарями Елли Циганкової та Лесі Матвєєвої «А. Ю. Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук» (1997), у якій дослідниці наголошували зокрема й на тому, що величезний масив листування адресанта досі залишається невідомим [146, с. 51].

Початок ХХІ століття ознаменувався підготовкою й появою двотомного видання «Епістолярної спадщини Агатангела Кримського» за редакцією Оксани Василюк, що охопило листування сходознавця впродовж 1890-1941 рр. [63-64]. Але, незважаючи на те, що хронологічні межі вибраного листування охоплюють досить великий проміжок життя А. Кримського, що припав на період його активної діяльності на творчій та науковій нивах, у критиці на «Епістолярну спадщину Агатангела Кримського» дослідниця Галина Бурлака зазначає, що назва видання є надто гучною, бо поза увагою упорядників залишилось іще близько 800 листів, які зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури, а також у московських фондах рф [17].

Водночас більш вузько спрямовано приватний епістолярій А. Кримського почав потрапляти до кола інтересів інших вітчизняних літературознавців. Зокрема осмисленню епістолярних діалогів А. Кримського з Б. Грінченком та І. Франком присвячені праці Анни Ільків [81] і С. Гальченка та Надії Лисенко [3]. До пошуків і коментування листування А. Кримського у наукових статтях вдавалися Ірина Смілянська [239], Оксана Василюк [18-22], Оксана Тютюнник (Свириденко) [259-260], Тетяна Лутаєва [140], Наталія Зуб [75], Ольга Лагунова [132].

У центрі уваги сучасних українських науковців усе частіше опиняються епістолярні комунікації між представниками української інтелігенції періоду кінця XIX – початку XX століть. Літературознавиця Михайлина Коцюбинська також наголошує на потребі комплексного вивчення письменницької епістолярної спадщини зламу століть, зауважуючи, що «навколо листів українських класиків цього періоду утворилися дуже репрезентативні й змістовні епістолярні масиви, без яких годі збагнути український історико-літературний процес, інтелектуальні й мистецькі обрії української культури» [103, с. 25-26]. Слід згадати, що подібні тези висловив й Іван Франко ще у XX столітті у посланні, адресованому А. Кримському (датується лютим 1894 р.). Автор «Каменярів» заявив, що «листи навіть невеличких писателів можуть мати значення для історії літератури і суспільності, а щодо українських писателів, як знаєте, тисячі обставин причиняються, щоб життя і розвій їх прислонити тайною»; адресант наголошував на тому, що «кожне зернятко фактичної інформації в таких справах посуває вивчення нашої літератури наперед» [268, с. 462].

Попри те, що окремі наукові розвідки дають загальне уявлення про специфіку епістолярного корпусу кінця XIX – початку XX століть, а у вузько спрямованих працях (здебільшого авторства співробітників Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського) зустрічаємо спроби розкрити певні особливості вибраних фрагментів або періодів епістолярної спадщини вченого-арабіста, питання типології, жанрової та стильової специфіки його епістолярію ще не отримало належної уваги в епістолографії. Більше того, вітчизняними дослідниками окреслена проблема не вивчалася окремо у площині арабістики.

Поділяємо думку Михайлини Коцюбинської про те, що епістолярна спадщина митця є «простором вивчення його стилістичної органіки», оскільки листи автора та його художній доробок є різними проявами однієї і тієї ж людини [103, с. 194]. Художня творчість А. Кримського сповнена елементами автобіографізму, непоодинокі підтвердження чому знаходимо у його приватних кореспонденціях. Тож наше уявлення про Кримського-арабіста залишатиметься неповним до тоді, допоки не буде осмислено його епістолярний доробок у координатах дискурсу арабістики.

Слід зауважити, що загальну характеристику тематичному наповненню епістолярної спадщини Агатангела Кримського запропонувала літературознавиця Анна Ільків, об'єднавши кореспонденції митця у такі групи: осмислення власної національної ідентичності, формування національної ідеї, роздуми і наукові дискусії навколо мовознавчої проблематики, шляхи модернізації тогочасної системи освіти, тема заснування і розвитку Української академії наук, тема критичного «життя на межі», зокрема тема голоду [81, с. 244-245].

Однак, враховуючи стильову багатофункціональність епістол сходовознавця у взаєморецепції з різними адресатами, вбачаємо необхідність у дослідженні жанрово-стильової типології його епістолярного доробку.

Комплексне осмислення модифікацій письменницького епістолярію XIX-XX століть, здійснене дослідницями Галиною Мазохою та Оксаною Свириденко (Тютюнник), дозволяє розглядати кореспонденції українських митців як «особистісно орієнтований засіб спілкування» [141, с. 227]. Спираючись на згадані наукові розробки, доцільно студіювати епістолярій Агатангела Кримського за допомогою комплексу наукових підходів, зокрема типологічного, рецептивно-інтерпретаційного та історико-генетичного методів.

Розгляд епістолярного масиву українського сходовознавця варто розпочинати зі встановлення хронологічних меж його листовного спілкування з адресатами. З огляду на специфіку історичної доби, в яку жив і працював А. Кримський, на життєві перехрестя його долі, а також враховуючи розмаїте ідейно-тематичне наповнення приватних кореспонденцій митця і вченого-поліглота, можемо виокремити п'ять епістолярних періодів з такими тематичними характеристиками :

- 1) 1890-1896 роки: період, що охоплював такі віхи життя Агатангела Кримського, як навчання, занурення у світ Орієнту, активне формування світоглядних позицій;
- 2) 1896-1898 роки: період наукового відрядження молодого дослідника до Лівану для підготовки до професорського звання з арабістики (зокрема для поглиблення знань розмовної арабської мови, збору та фіксації наукових матеріалів, а також роботи з арабськими рукописами);

3) 1898-1918 роки: науково-педагогічна діяльність у Москві (активна викладацька робота у Лазаревському інституті східних мов, підготовка численних наукових праць у царині сходознавства);

4) 1918-1928 роки: перебування на посаді Неодмінного секретаря Всеукраїнської академії наук (повернення до України, участь у створенні Всеукраїнської академії наук, розбудова засад вітчизняного сходознавства, активна робота над укладанням словника української мови);

5) 1929-1942 роки: період вимушеної ізоляції і переслідувань (перебування А. Кримського під репресивним тиском та пильним контролем «компетентних органів»).

Для кожного з окреслених періодів епістолярної творчості митця та вченого, попри здавалось би різні суб'єктивні фактори й зовнішні умови, коло адресатів і тематику листовних «діалогів на відстані», тема арабістики є наскрізною, їй сходознавець залишається вірним і відданим до останніх років свого життя.

Літературознавець Ю. Шерех констатував, що кожен лист виникає із «співгри двох особистостей» (автора і адресата), а стиль листів має бути пов'язаним із літературними стилями доби [281, с. 48]. Пропоноване твердження цілком корелюється із функціональним підходом до епістолярної спадщини А. Кримського й дозволяє сповна розкрити поліфонічність поняття «епістолярій». Завдяки рецепції епістолярію адресанта на функціональному рівні, виокремлюємо критерії, за якими можемо розглядати кореспонденції під різними кутами :

- 1) критерій концепції адресата епістолярного послання;
- 2) критерій ідіостилю адресанта;
- 3) критерій суміжності з іншими жанрами літератури;
- 4) критерій специфіки літературної доби.

Відповідно до критерію концепції адресата епістолярних послань, з-поміж наявного корпусу кореспонденцій А. Кримського можемо визначити три основні групи : офіційно-ділове, напівофіційне (приватно-ділове), а також приватне листування, до якого відносимо епістолярну комунікацію з родиною та товаришами. Такий підхід частково корелює з типологією, запропонованою Катериною Ленець, у

якій дослідниця, залежно від призначення й характеру взаємин між дописувачами, обґрунтувала чотири групи листів : родинно-побутові, інтимно-товариські, приватно-ділові, офіційно-ділові [135]. Виділяючи в окрему категорію напівофіційне спілкування, актуалізуємо як згадану типологію, так і класифікацію, запропоновану Людмилою Морозовою, за якою в рамках приватних листів згруповано листи до члена родини та до друга, а в межах офіційних кореспонденцій мовиться про офіційно-ділові листи та фамільярно-ділові листи [154, с. 217].

Кожен з виділених нами періодів епістолярної творчості Агатангела Кримського має й специфічні ознаки за критерієм адресата.

Скажімо, бейрутській епістолярій митця вважаємо приватним, оскільки найбільшу кількість листів було написано до членів родини (батька, брата, сестри). Натомість кореспонденції, надіслані адресатам упродовж років навчання Кримського та його викладацької діяльності у Лазаревському інституті, а також в суворі часи репресій і переслідувань, здебільшого призначені товаришам по духу – видатним діячам культури або ж вірним друзям-академікам, становлять напівофіційний пласт епістолярної спадщини вченого. Період перебування на посаді Неодмінного секретаря Всеукраїнської академії наук закарбувався на сторінках листів А. Кримського як офіційно-ділова комунікація з колегами-академіками та представниками влади.

Залежно від тематики листів та їх адресатів змінюються домінантні риси епістолярного ідіостилю А. Кримського. Спільною рисою листовного доробку сходознавця є інтелектуальний, логічний, багатий на різноманітні мовні засоби стиль викладу думок. Проте у приватних кореспонденціях митця простежуємо не лише енциклопедизм і культурні рефлексії, а й тяжіння до використання засобів комічного : здебільшого іронії, а подекуди й сарказму. Натомість інтелектуально-товариські, академічні листи до колег і однодумців збагачені непересічними метафорами й порівняннями, проте виважені, серйозні й практично позбавлені комізму. Офіційна комунікація А. Кримського виткана з фразеограм доби, які тогочасні діячі культури та науки змушені були писати чи виголошувати з трибун задля збереження свого життя [160, с. 465].

Найбільш цікавим у контексті вивчення проявів дискурсу арабістики в епістолярному доробку Агатангела Кримського видається окреслення жанрових модифікацій листів. Оскільки, за спостереженнями літературознавця та критика В. Кузьменка, листування письменників має «значний заряд художності» [130, с. 198], можемо сміливо говорити про гібридність літературних жанрів та жанрову дифузію у кореспонденціях, що належать перу А. Ю. Кримського.

Безумовно, найбагатшим на елементи арабської тематики є приватний епістолярний молодого вченого періоду його перебування у науковому відрядженні в Бейруті. Соломія Вівчар вважає епістолярні деталізовані спогади А. Кримського про перебування у Сирії та Лівані «своєрідним щоденником вражень і подій» [25, с. 141]. З огляду на весь життєвий шлях митця, яскраві образи, закарбовані молодим дослідником на аркушах його послань, виявились особливо корисними: вони слугували джерелом творчого натхнення та підґрунтям для створення наукових праць ще довго після повернення сходознавця додому.

Приватні епістолярні послання, надіслані Агатангелом Кримським до родини, сам дослідник арабської культури та словесності класифікував як листи-щоденники. Це, зокрема, ранні бейрутські епістоли, адресовані Ю. С. Кримському (від 5 листопада 1896 р.): *«Зроби мені послугу: не рви моїх бейрутських листів, а збережи їх. Я поки що не веду ніяких щоденників. Що мене найбільше вражає, я того торкаюся у листах; але тільки на початках мене може дивувати щось тутешнє, а через два роки я до всього звикну. І тому, по поверненню до росії, я сподіваюсь відтворити свої перші враження, якщо знову прочитаю свої ж листи»* [123, с. 36-37] та Ю. Ю. Кримському (від 25 листопада 1896 р.): *«Від тебе листа я не отримав, але, не дочекавшись, відправляю тобі всі ці листки. Як бачиш, це рід щоденника. Спочатку він призначався тільки для тебе як курйоз, потім став служити мені самому відволіканням від думок, і я навіть думав, чи варто відправляти. Дуже особиста річ. Сподіваюсь, ти збережеш це все і віддасиш мені потім»* [123, с. 59-60].

Листування Агатангела Кримського з представниками української інтелігенції, товаришами-однодумцями функціонує в межах як приватного, так і напівофіційного спілкування в залежності від інтенцій адресанта. Такого типу

кореспонденції Ольга Семенюк включає до однієї категорії – приватно-ділові листи, – зауважуючи, що подібним епістолярним текстам, крім індивідуального, притаманне й громадське спрямування; і вони, на думку літературознавиці, адресуються не офіційному отримувачеві, а особі, близькій адресантові за професією, за спільністю інтересів тощо [229, с. 75]. Активний обмін кореспонденціями між А. Кримським та його сучасниками є надзвичайно багатим на жанрові модифікації і дозволяє розглядати постать автора епістолярних послань під різними кутами.

Так, у листах-дискусіях спілкування між «комунікантами на віддалі» набуває полемічного характеру, де в рамках інтелектуальних діалогів адресантів відбувається обмін думками, поглядами, аргументами. Анна Ільків обстоює думку про те, що найближчим епістолярним сповідником А. Кримського був Б. Грінченко, листи до якого, за твердженням дослідниці, були «листами до самого себе», в кожному із них адресант не просто пише історію свого життя, але й малює автопортрет і з науковим психоаналітичним підходом досліджує процес власного становлення [81, с. 245].

Оксана Свириденко (Тютюнник) зауважує, що в епістолярних діалогах Агатангела Кримського з Борисом Грінченком помітне місце посідає мовне питання, у тлумаченні якого вони мали певні розбіжності, зокрема, коли йшлося про зближення двох (наддніпрянської і західноукраїнської) мовнолітературних традицій [260, с. 392]. Науковиці справедливо підкреслюють роль дискурсу україністики та утвердження української національної ідеї в епістолярних діалогах А. Кримського із «щирим товаришем». Проте полеміка між епістолярними співрозмовниками побіжно стосувалася й арабістики.

Так, у листі до Б. Грінченка від 20 березня 1892 р. тоді ще студент-орієнталіст ділиться своїми планами щодо опанування нових дисциплін (зокрема йдеться про вступ на відділення слов'янської філології з метою розширення спектру наукових праць у царині компаративістики), завдяки яким йому б вдалося ще глибше та ґрунтовніше підійти до вивчення життя й побуту представників арабської культури: *«В мене теперечки стільки занять, що я аж до одчаю дохожу, чому це доба має в собі тільки 24 години, а не 48! Опроче своєї “дисертації” (так звіт у нас, по-давньому, кандидатський твір), я мушу ще готувати скількись статей по*

мусульманській філософії задля деяких із журналів, бо на той рік хочу піти ще на один факультет, тож треба буде чимсь жити під час вчиття» [63, с. 65]. Натомість у листі від 25 березня 1892 р. Б. Грінченко розгорнув дискусію стосовно інтенцій товариша, намагаючись навернути «молодого енергічного робітника на рідній ниві» (Б. Грінченко) до служіння національній ідеї: «А нащо Ви хочете ще на один факультет піти? Простіть – я невіж, зовсім неук, але скажу, що думаю. Мені здається, що ці факультети сушать людей. / Швидке наше життя, біжить. Кидається людина туди й сюди, хапається і за те й за се: ось це зроблю, а тоді вже послужу рідному краю. А оте “те й се” сушить потроху людину, одніма в неї силу...» [63, с. 69-70].

Можемо припустити, що полеміка про арабістику взяла курс на діалог культур у період наукового відрядження А. Кримського до Сирії. Попри гіпотетично велику кількість втрачених листів, завдяки епістолі Б. Грінченка від 3 (15) лютого 1897 р. доцільно вважати, що кореспонденти регулярно листувалися у цей проміжок часу, а їх епістолярні діалоги, окрім україністики, все частіше стосувалися «арабщини»: «Ваші звістки про арабів дуже мене цікавлять. Коли будете мати час і бажання, то пишіть більше і про себе, і про все, що бачите. Сподіваюся, що Вам уже тепер не треба листуватися замість розмови, що Вам уже не відмовляють “нахв” і Ви таким арабином зробилися, що можете зовсім купатися в арабщині. Заздрю я Вам дуже!» [63, с. 246].

Нерідко серед кореспонденцій адресанта зустрічаємо й листи, навіяні самоаналізом, що подекуди звучать як листи-сповіді. Цей жанр епістолярної творчості був досить поширеним у письменницькому епістолярії доби романтизму [225], а згодом закріпився і у кореспонденціях модерністів, оскільки останні все частіше звертались до рефлексій щодо власного життя і морально-духовних пошуків себе і сенсу свого буття на сторінках епістолярної творчості. До прикладу, продовжуючи полеміку з Б. Грінченком стосовно того, яка користь з університетської освіти, А. Кримський (лист від 4 жовтня 1892 р.) у сповідальній манері рефлексує про насущне: «Бачу, що знов доведеться шукати науності власною працею, а не слуханням професорів. А коли так, то на якого чорта університети ті існують?! /

Час в мене гайнується, а нескінченна кандидатська дисертація по східній теософії лежить! Скажете : ну, то треба начхати на університет. Отож то й є, що не можу і не стає відваги. Думаєш : Як же це так? Он тисячі людей високу цінують університетську науку, а я один вишукався – новітній пророк! Що ж це? Чи не розумніший я, бува, од людей? / І злість бере. А ще гірша злість – коли знов собі нагадаєш, що може нічого такого й нема, а попросту винна осінь та якісь слабі нервоньки!» [63, с. 124].

Про відданість Агатангела Кримського арабістиці та орієнталізму читаємо й у листі-сповіді до Б. Грінченка від 19 червня 1901 р.: *«Не диво, що для української праці у мене зовсім мало зостається часу, бо коли хочеться покинути орієнталістичну працю, так це найчастіш – на те, щоб зовсім одпочити мозком. Найбільшу тоді осолоду я маю з того, що непорушно сиджу в кріслі, одкинувши голову на спинку крісла, та тупо дивлюсь в небо, в хмари, а коли вночі – то в нічну темряву. Скоро є трохи снаги і хочеться так само відпочити, то я йду до Міллерів, де з годину послухаю музику або разом з молодими Міллеровими парубками, що невимовно мене люблять, почитаю кого-небудь із європейських поетів. Отак побудеш там з годину, зійде з мозку якась вагота, а далі – знов до себе, знов за давню роботу» [63, с. 307].*

До Агатангела Кримського знайомство українського читача з перлинами арабської, ба більше – східної, словесності відбувалося опосередковано: шляхом вторинних перекладів з європейських мов. Тому особливий інтерес для дослідників епістолярної спадщини орієнталіста становлять і листи-рецензії, передовсім написані ним на праці, тематика яких так чи інакше була дотичною до арабської літератури та мови. Безумовно, найяскравішим прикладом листа, в якому подано оцінку художнього твору на східну тематику, є епістола А. Кримського від 28 березня 1896 р., у якій вчений відгукнувся на переспів арабської оповіді «Абу-Касимові капці» І. Франка: *«Що за гарна річ! І вірші які легкі та плавні! Мене тільки вражає те, що східні слова дуже перекручено (Казем замість Касем або Каси(і)м, каліф замість заліф і др.)» [3, с. 355].* Вченому-поліглоту, що спирався на трансформації арабських слів, доволі легко було встановити мову, з якої виконував переклад Іван

Франко : *«У Вас оригінал «Абу-Касимових капців» був, мабуть, німецький? А який саме?»* [3, с. 355].

Загалом можемо стверджувати, що причетність до творення вітчизняного літературного процесу приносила неабияке естетичне задоволення Агатангелу Кримському як в іпостасі автора, так і в ролі рецензента, особливо тоді, коли доводилося мати справу з орієнтальними мотивами. У листі до редактора «Зорі» В. Левицького (від 20 вересня 1896 р.) сходознавець, цікавлячись долею рецензії на поему «Абу-Касимові капці», вкотре підкреслює вагомість ролі сходознавчих дисциплін у формуванні власної картини світу: *«Нею я цікавлюсь особливо через те, що це ж із обсягу моєї спеціальності – орієнталістики»* [63, с. 234].

Епістолограф В. Кузьменко наголошує на цінності автокоментарів як явища письменницького листування. За визначенням науковця, автокоментарем можемо вважати *«свідчення митця про його творчий процес і висвітлення самим автором літературного твору історії творчого задуму та його художнього втілення»* [130, с. 129]. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського багата на такий дифузійний жанр, оскільки безмежними є не тільки глибини його наукових знань, але й горизонти літературної творчості. Збірка «Пальмове гілля», що зіткана із авторських поезій та унікальних перекладів східних і західних ліриків, викликала неабиякий інтерес у різних адресатів митця, а автор у діловому стилі, проте з гордістю за реалізацію власних творчих інтенцій, охоче коментував перипетії «книжечки» на шляху до широкого загалу.

Зосібна, у листі до Б. Грінченка від 1 вересня 1900 р. сходознавець зізнався: *«Я написав цикл віршів під заголовком “Нечестиве кохання”, де героєм поставив одного з професорів Бейрутського університету; на тлі картин із сирійської природи я зобразив його безталанне кохання і протест проти пересудів громадських. Редактори не згодилися редагувати тієї поеми, і їхня цензура мене настільки обурила, що я хочу надрукувати свої вірші окремою книжечкою, себто разом із другими своїми віршами, яких я досі не оголошував друком. Надрукую своїм коштом; сподіваюся, що котрась друкарня згодиться взяти цю працю»* [63, с. 299].

Текстолог С. Гальченко переконаний, що найбільша цінність такого жанру полягає у тому, що автокоментар зокрема дає уявлення про «творче натхнення, яке передувало задуму і було викликане певними емоційними подразниками» [34, с. 33-34]. Примітно, що у епістолярній творчості А. Кримського неодноразово яскравими спалахами виринають образи екзотичних пальм та пальмового гілля, які стали уособленням орієнтальних творчих інтенцій поета. У листі від 5 липня 1897 р. митець поділився з Ю. Ю. Кримським тим, як глибоко арабський Бейрут вкорінився у його свідомості: *«А я все ж не можу забути Бейрут. Після вчорашньої прогулянки я міцно заснув. І наснилося мені одне бейрутське місце: на гірці стоїть пальма, а трохи нижче неї – інші пальми. Навколо кипариси. Сонце заходило. Пальми, особливо верхня, тихо шелестіли своїм особливим пальмовим шелестом. Пекучо-червоний вечірній горизонт прорізувався скрізь їх листя. У повітрі було спекотно і насолода розливалась по тілу»* [123, с. 165-166].

Поет, звичкою якого було помічати прекрасне у речах навколо себе, щиро не розумів тих, хто не міг розгледіти у пальмовому гіллі досконалість. Окремі епістоли Агатангела Кримського яскраво унаочнюють тезу В. Кузьменка про те, що «джерелом літератури можуть бути етнографічні реалії, репліки випадкових перехожих, фольклорні витвори, та найперше, саме життя в усіх його формах і проявах» [130, с. 47]. Так, у листі до Ю. С. Кримського від 31 січня 1897 р. орієнталіст ділиться спостереженнями, які дають нам ключ до прочитання поезій «Пальмового гілля»: *«Від чищення садів скрізь по вулицях розкидані гілочки тутешніх дерев, які у нас велика рідкість. Мені сьогодні так жаль було дивитися, як для того, щоб звільнити місце, зрубали одну пальму і вивезли на тачці величезну купу пальмового листя на вулицю. Перехожі йшли і топтали це розкішне листя ногами»* [123, с. 112-113]. А. Кримський відмовився від коректур до збірки і видавав її за власний кошт та під пильним наглядом для того, щоб розкішні віті «пальмового гілля» знайшли своїх справжніх непересічних поціновувачів.

Близьким за тематикою, проте відмінним за суттю в епістолярній спадщині Агатангела Кримського є лист-автокритика. Такі листи, за визначенням В. Кузьменка, як правило оповідають про творчі задуми, особливості праці над

твором, відповідають на критичні закиди опонентів, рідше – оцінюють твір в цілому чи визначають його місце в літературі [130, с. 132-133].

У центрі епістолярної автокритики поета вже традиційно опиняється збірка «Пальмове гілля» та численні наукові розвідки у царині арабістики. Зокрема, у листі до Б. Грінченка від 9 жовтня 1897 р. вчений-арабіст дає коротку, проте вичерпну анотацію до книжки «Іслам», яку він планував переписати для видання «Питання науки, літератури, мистецтва та життя»: *«Провідна думка там така, що сам собою іслам непогана віра (у арабів, персів), але в тюркського плем'я він вилився у такі форми, що став ворогом усякого поступу»* [63, с. 257-258]. У кореспонденції від 19 червня 1901 р., адресованій Б. Грінченку, митець згадує: *«В Криму понаписував деякі вірші. Цього добра, правду кажучи, я пишу взагалі чимало, але звичайно роблю так : напишу, покину, а за місяць, чи що, прочитаю та й трохи чи не раз-у-раз нищу. Спитається, нащо й писати, коли нищити? Пишу, бо пишеться, отак само, як підходжу до піаніно, коли хочеться грати, дарма, з мене музика зовсім поганий... Ну, але іноді деяку низку віршів – то й не знищу, і сховаю папірчики кудись докупі. Таким побутом у мене за останніх два роки понабиралася ціла купка віршів, і задумав я, їдучи в Звенигородку, взяти їх з собою і переписати начисто. Один цикл переписала мені сестра, і його я засилаю до Вас. /// Назвав я той цикл “Кохання по-людському”, бо хотів дати антитезу до свого циклу віршів “Нечестиве кохання”, надрукованого в “Віснику” 1900, кн. XII»* [63, с. 308]. Ще більше критики на цикл «Кохання по-людському» лірик пропонує у наступному листі до Б. Грінченка, датованому 24 жовтням 1901 р.: *«Цей цикл умисне писався як антитеза до “Нечестивого кохання”, скрізь можна знайти паралелі, а особливо в епілогах в “Нечестивім коханні” кінець (III частина) – повний тихого, лагідного суму, але таки не позбавлений надії несвідомої прихильності до людей; в “Коханні по-людському” кінець – безнадійний, дарма що герой силується себе підбадьорити всякими високими ідеями альтруїзму і патріотизму»* [63, с. 326].

Окремо слід розглянути такий дифузійний жанр, як лист-автобіографія. На думку Ольги Семенюк, цінність автобіографічних дописів полягає у тому, що вони є безпосередніми свідченнями самого автора. Вони, за словами дослідниці, «майстерно

вплітаються у канву листа і додають нові цікаві епізоди до життєпису адресанта, із власним коментарем, оцінкою, аналізом» [229, с. 128-129].

Літературознавиця Оксана Тютюнник (Свириденко) справедливо зауважує, один із листів А. Кримського, адресованих О. Огоновському (від 27 липня 1893 р.), «залишається й донині чи не найвичерпнішим джерелом для творення його різностороннього образу» [259, с. 365]. 22-річний натхненний студент надсилає вченому Омелянові Огоновському розлогий лист, описуючи у ньому неймовірного масштабу послужний список: *«Вельмишановний пане Професоре! / Ви бажали од мене біографічних звісток, от я їх і посилаю. Напишу трохи більше, ніж Вам треба, та Ви вже самі виберіть звідти те, що здасться»* [63, с. 160].

На основі цієї кореспонденції формуємо також і образ Кримського-арабіста: *«Не знав я тільки, на який факультет піти, бо на кожному (окроме, хіба математичного) були такі науки, які мене тягли до себе. Нарешті, я зважився зробитися орієнталістом і пішов у Лазаревський інститут східних мов (у москві). Перші півтора року мені довелося дуже сильно працювати над сухим вивченням лексичного матеріалу східних мов. Робота була дуже важка, дарма що в мене чудова пам'ять»* [63, с. 162]. У цій же кореспонденції молодий науковець згадує, що у 1892 р. його було прийнято до Східної, а згодом і Історичної комісії Імператорського московського археологічного товариства: *«Я був сюди притягнений як спеціаліст по історії арабів і взагалі мусульманської культури»* [63, с. 163]. Окрім цього, митець окреслює і чималий літературний доробок, що складається з переспівів східних авторів, та творчі наміри з укладання окремої книжки, в якій би можна було впорядкувати лірику арабських і перських поетів [63, с. 166].

З моменту створення Всеукраїнської академії наук переважна більшість епістолярних послань Агатангела Кримського була адресована іншим академікам, посадовим особам та представникам влади. Загально прийнято поділяти подібні ділові епістолярні послання на комерційні та службові. Масив ділових епістол академіка Кримського обмежується діловими (службовими листами), що характеризуються певними стилістичними ознаками: стриманим емоційним забарвленням лексичних засобів, послідовності та стислості викладу матеріалу. В

епістолярному доробку цього періоду практично відсутнє «особисте» інформативне наповнення, адже академік всього себе віддавав служінню науці.

Офіційно-документальний характер епістолярних комунікацій арабіста прикметний лаконічністю й досить обмеженою кількістю модифікацій. З-поміж ділових листів, адресантом яких був академік Кримський, виокремлюємо листи-подяки, запрошення, звернення, запити та відповіді на них тощо [75, с. 58]. У цей період ученим, що спрямував усі свої зусилля на розбудову вітчизняної науки і на чий плечі повністю лягло управління справами Академії, листування сприймалося здебільшого як елемент бюрократії, що й формує саме такий перелік жанрових модифікацій його епістолярних комунікацій.

Проте навіть у кореспонденціях означеного періоду вдається знайти притаманну ідіостилю науковця рису – вкраплення арабістики. Скажімо, у листі-подяці за допомогу у розширенні бібліотечних фондів, адресованому орієнталісту В. Мінорському (датується лютим 1924 р.), А. Кримський послуговується зібраним у Лівані етнографічним матеріалом: *«Щойно ми їх (видання Ecole des Langues Orientales vivantes – прим. А. П.) отримаємо, ми, звісно, негайно надішлемо офіційну подяку і відправникам, і Вам – тому, хто відіграв таку величезну роль у цій вельми важливій для нас справі. За арабським прислів'ям: “Хто потурбувався про добро – все одно, що сам його зробив”»* [64, с. 78]. У цьому ж посланні український сходознавець, у ліричному відступі про власні життєві перипетії, згадує, що втішає себе іншим відомим арабським прислів'ям: *«هي الليلة يا مكار»* (погоничу, потерпи одну останню ніч) [64, с. 79].

В епістолярному зверненні А. Кримського (від 22 червня 1923 р.) до заступника народного комісара освіти Української СРР Яна Ряппо простежується низка притаманних цьому жанру авторських інтенцій: скарга, запит на підтримку, розлогий опис ситуації. Сходознавець розповідає про скрутну матеріальну ситуацію Академії наук і повідомляє, що він вигідно продав три свої великі книги (результат багаторічної праці зокрема й в царині арабістики), а на всі отримані кошти купив папір для друкування праць Історико-філологічного відділення. Цей папір академік здав на зберігання до друкарні ВУАН, але згодом П. Балицький використав значну

частину цього паперу на приватні замовлення, прийняті ним у друкарню ВУАН. В архіві збережено неповний текст листа, проте у наявному тексті звернення адресант апелює до справедливості й закликає *«зробити належне зауваження тим, хто починає свою діяльність у друкарні Академії наук із порушення найелементарніших прав»* [64, с. 56], що в цілому відповідає основним ознакам звернень.

Типовими для офіційно-ділового спілкування кореспондентів є листи-запити і, звісно ж, відповіді на них. Такі листи в контексті епістолярних комунікацій А. Кримського, зокрема, містять прохання про уточнення інформації або надання допомоги чи послуг [286, с. 88]. Скажімо, у листі від 2 лютого 1924 р академік Кримський звернувся до відомого київського історика Д. Багалія щодо рецензування його наукової продукції у царині орієнталістики, хоча мав контакти з багатьма петербурзькими арабістами й тюркологами, саме в цьому мудрий «кабінетний вчений» вбачав більше користі для розвитку української науки: *«Коли б рецензію взяли на себе, то рецензія могла б дати відповідь: чи дають книжки Кримського щось для України, а коли дають, то чи стільки дають, щоб варто було преміювати їх із грошей УСРР? Заразом – не треба було б представникам української науки вдаватися до російських представників і засвідчувати перед ними свою безпорадність. Я думаю: було б цілком правильно, коли б рецензентом явилися саме Ви, а не хтось із петербуржців»* [64, с. 66].

Цікавим у площині контактів, напрацьованих Кримським-арабістом зокрема й в інтересах ВУАН, є запрошення його товариша академіка АН СРСР І. Крачковського до Києва (лист від 19 квітня 1924 р.): *«Ви згадуєте про заплановану Вашу поїздку до Криму. Вірогідно, крім науково-навчальних міркувань, Ви також мали на увазі відпочити від болотистого петербурзького клімату. Якщо у Вас справа з Кримом не вийде, я б запропонував Вам провести літо в Києві. Я цілком, без жодної для себе незручності, міг би надати для проживання Вам і Вашій дружині чудову велику сонячну кімнату, вікна якої виходять у сад (це один із моїх кабінетів в Академії наук). Приміщення Академії наук розташоване у надзвичайно здоровій місцевості Києва і звернене своїми стінами до величезного Ботанічного саду та ще трьох інших садів; зокрема, той кабінет, який я міг би надати Вам на ціле літо, справляє повне*

враження південної дачі. /// У цьому кабінеті в мене стоять лише шафи з книжками (зачинені)» [64, с. 94-95]. Ірина Смілянська згадує, що духовна близькість Кримського й Крачковського породжувала іноді паралельність їхніх наукових студій, вражала Кримського збігом його роботи з темами завершених праць, що їх надсилав Крачковський [239, с. 35], тож не дивно, що А. Кримський був щиро радий зустрічати в стінах Академії колегу-арабіста.

Варто зауважити, що епістолярні співрозмовники А. Кримського, надсилаючи йому листи, враховували наукові інтереси адресата. Скажімо, співробітник ВУАН, укладач «Правописного словника» української мови Григорій Голоскевич, доповідаючи про стан роботи над словником, повідомляє вченому-поліглоту, що з великою радістю довідався з отриманого від орієнталіста листа, що Агатангел Кримський, «*хвала Аллахові*», живий, здоровий і не сердиться на нього (*через неготовність рукопису. – А. П.*) [64, с. 180].

На стилістику та модифікації епістолярних текстів А. Кримського значний вплив мала специфіка культурної доби. Становлення орієнталіста збіглося з періодом модерністських пошуків, зокрема *fin de siècle*, а знаковий для України етап зародження Академії наук та перебування вченого на посаді її неодмінного секретаря резонує з соціальним реалізмом і маркерами цього напрямку.

В. Кузьменко обстоює думку про те, що стиль письменницького епістолярію пов'язаний з літературними стилями доби, наголошуючи при цьому на необхідності прочитання листів письменників одночасно як біографії адресантів на суспільно-історичному тлі епохи, і як довідника психології творчості митців [130, с. 229]. Погляди літературознавця поділяє й Валерія Пустовіт, зазначаючи, що листи дають змогу краще пізнати епоху, умови життя людини, а також є «важливими культурологічними документами життя нації, що одночасно мають значну пізнавальну й художню цінність» [207, с. 57].

Аналізуючи ліричну творчість А. Кримського, Лариса Компанцева стверджує, що модерністський прорив приніс у вітчизняну літературу психологізм та індивідуалізм, а митець став першим з українських письменників, хто розмірковував про людську природу крізь призму психоаналізу [96, с. 69]. Хронологічно на основі

епістолярної спадщини вдається простежити як шлях формування та руйнування ідейних ідеалів митця, так і кристалізацію національної ідеї та визначення своєї ролі у вітчизняному культурному процесі. Втім, попри непоодинокі позитивні вкраплення до кореспонденцій А. Кримського, справедливим залишається твердження літературознавиці Соломії Павличко про те, що для літератури зламу ХІХ-ХХ віків (*fin de siècle*) невроз став практично вимогою, необхідною частиною модерності літератури [174, с. 237].

Вчений-педант, який не бачив і не знав меж самовдосконалення, на сторінках власного епістолярію постає каноном літературної доби модернізму. Творча, непересічна особистість А. Кримського тримає життєвий баланс та черпає енергію, хапаючись за рятівну соломинку науки, віддаючи їй себе сповна. Про це неодноразово читаємо у кореспонденціях, просочених мотивами психоаналізу, неврозу та світової туги. Агатагел Кримський пише: *«Сам я – слабовитий, занадто нервовий, плаксиво-сентиментальний, – мені неодмінно треба було якоїсь суворой, нігілістичної теорії, котра вдержувала мене в певних межах і не дозволяла б, так скажу, “розлізтися”, “розкиснути” в сентиментальності та в нудкім “ентузіазмі”»* (лист до Б. Грінченка від 18 серпня 1892 р.) [63, с. 107]. Згадану тезу тільки підтверджує кореспонденція, адресована тому ж таки близькому товаришеві (від 29 липня 1892 р.), у якій автор маніфестує науку: *«Ви, переконуючи мене, казали, що великовчення одбірає в людини силу і пускає в життя вже надламану. Не знаю, як другі люде, але я од того часу, як займаюся наукою, зробився більш урівноваженим і почуваю, що мені прибільшало сили. Навіть фізично я поздоровішав: правда, нервовість зосталася, але такого зденервування, що переходить у божевілля, вже зо мною за того не буває. (Взагалі я помітив, що будь-яке зденервування гоїться роботою. Та й самі нервові розстрої походять в нашої інтелігенції найчастіш од лінощів)»* [63, с. 105].

Барви епістолярного ідіостилю А. Кримського тьмяніють і згущуються щоразу, як тільки адресант відкриває новий навчальний рік у московських університетах. У щирому спілкуванні з Б. Грінченком (лист від 4 жовтня 1892 р.) сходознавець спершу намагається звинуватити в усьому осінню меланхолію: *«Тілом начебто й здоровий, а в голові бозна що робиться, – аж і самому думається, що*

божеволію. Цілий місяць тільки й марю, якби де дістати опію, чи морфію, чи якої другої отрути такої, що од неї неболюща смерть приходе. І сам не можу собі одвітати: чи справді мені хочеться зникнути з світу, чи може я сам себе дурю? Роздобути запитаної отрути не маю ніякісінької змоги, а інакшим способом заподіяти собі смерть навіть не міг би, бо лякаюся болю. А в тім, не ручуся, чи вистачило б мені хоробрости вжити й морфію, – не ручуся, бо добре знаю, що я страхополох. Ще раз кажу: не можу дати собі відповіді, чи я брешу перед собою, чи ні. І найгірші оці два тижні! / А звідки такі почування? Знов не знаю, не знаю й сердюся. Бачте, щороку за мною казнащо робиться в цей самий час, і через те я тепер аж лютюся, бо почуваю себе безсилим. Справді б, [людину] не може не обхопити злість, коли вона подумає, що усілякі розчарування, сумніви, Гамлетові питання і т. ін. з'являються в ній не через те, що в ній заговорило людське серце, а через те, що на дворі осінь! Чи ж либонь бачити, що навіть над своїм внутрішнім світом не ти хазяїн, а якийсь там Сентябрь або добродій Ноябрь! (бодай вони згинули)!» [63, с. 123]. Зрештою, за декілька років, учений, душевним покличком якого, крім орієнталізму, було й українство, доходить висновку, що найбільш руйнівною для його морального стану є відірваність від рідного краю. У листі до Б. Грінченка від 10 січня 1908 р. Агатангел Кримський зізнається: «Тут, на Україні, кожне слово, кожне вражіння – все жваво нагадує мені про мою спільність із тією сферою, серед якої я обертаюся. А в московській сфері я завжди залишаюся й чуюся “чужородним тілом”, яке чисто механічно обертається в московськiм організмі і не може зростися з ним» [63, с. 404].

Аксіоматичним є твердження Сніжани Жигун стосовно того, що реалізм на зламі віків був заміщений модернізмом, а той, у свою чергу, у материковій літературі був витіснений соцреалізмом, поки не віродився у творчості шістдесятників [66]. Погодимось з думкою Юрія Попова щодо передумов появи соціалістичного реалізму: переломність епохи, поява особливого типу свідомості та розвиток суспільства в цілому змушували митців слідувати принципу партійності, перетворюючи їх у «лакувальників» дійсності або виставляючи за рамки нормативної естетики [182, с. 539-541]. Можемо стверджувати, що зі зміною історичної епохи ідеологія стала

невід'ємною частиною літературного процесу. Цей період яскраво ілюструє багатогранність та непересічність плеяди представників української культури, адже їхня життєва місія ніколи не обмежувалася лише служінням словесності: реалії епохи змушували творців «підставляти плечі під тягарі інших справ» (Леся Українка) (громадсько-політичних, освітніх, видавничих тощо) [Цит. за: 149, с. 4].

Оскільки соціалістичний реалізм у добу сталінізму став єдиним художнім напрямом радянської літератури, епістолярна творчість для А. Кримського, попри «нелюбов» адресанта до листування та ймовірну перлюстрацію, про яку він здогадувався, виявилася хоч і вимушеним, однак продуктивним «творчим полігоном» у «діалогах на відстані» з рідними та близькими по духу адресатами.

Знавець біографії А. Кримського Феофан Білецький влучно описує життя академіка після його повернення до Києва: «весь тягар адміністративної та наукової роботи припав на Кримського. Неодмінному секретареві потрібно було вирішувати господарчі й фінансові питання, мати постійний клопіт, пов'язаний з регулярною діяльністю Спільного Зібрання, як йменувався вищий колегіальний керівний орган УАН. А ще ж мав відповідати за організацію видавничої бази та вихід академічних видань. А головним завданням при цьому було зберегти Академію та поповнювати її новими науковими силами. Й він ставився до своїх обов'язків з повною відповідальністю. Цього вимагав й від інших. Тож недаремно Академію жартома називали не Українською, а “Кримською”» [15, с. 164]. З джерелознавчої праці Лесі Матвєєвої та Елли Циганкової отримуємо не менш важливий штрих до портрета «головної постаті в академії». У вступному слові до вибраного листування митця і вченого-сходознавця зустрічаємо згадку про те, що для захисту науковців з подачі А. Кримського було розроблено такий порядок: «на засіданні Спільного зібрання сповіщалося про арешт тієї чи іншої людини й приймалося рішення клопотатися про неї перед урядом. Негайно писався відповідний лист від Академії, який майже завжди мав бажану дію» [146, с. 10].

Загалом дослідники наукового спадку А. Кримського одностайні в тому, що вчений, особливо після того, як обійняв посаду в ВУАН, вирізнявся гнучкістю й дипломатичністю. Саме завдяки цим рисам сходознавця українській Академії вдалося

вціліти, а вітчизняна наука мала шанс на відокремлений розвиток. На той час кількість приватних кореспонденцій арабіста різко скоротилася (принаймні, серед доступних нині широкому загалові), а у листі до І. Крачковського (від 19 серпня 1092 р.) вчений, який і до цього не надто полюбляв обмін епістолярними посланнями і волів витратити час, виділений на написання кореспонденцій, служінню науці, пояснює причини своєї «нелюбові» до «діалогів на відстані»: *«Чому мені листи нелегко даються, пояснити важко, найімовірніше, в силу особливої суб'єктивної причини: листи мої линуть завжди безпосередньо з душі, я на них не дивлюся як на відписку, а відчуваю, як усім серцем я наближаюся до адресата. Через те я вкрай небагатьом людям на світі пишу... написання листа перетворюється у якийсь подвиг для себе... писати мені до болю тяжко»* [Цит. за: 239, с. 33].

Уникати, або ж хоча б мінімізувати і без того прискіпливу увагу партійного апарату до непересічної особистості А. Кримського дозволяло завуальоване висвітлення його громадянської позиції в рамках епістолярної комунікації. І тут в нагоді науковцеві зі світовим ім'ям теж стала арабістика: у посланнях до І. Крачковського орієнталіст повідомляє про арешти, що відбулися в його оточенні, але пише про них арабською [Цит. за: 239, с. 38].

Таким чином, епістолярій А. Кримського виділеного нами п'ятого періоду є лаконічним і виваженим, діловим. На його фоні легко розгледіти листи, написані академіком у найтяжчі хвилини його життя: поштовхом для їх появи було бажання зберегти Академію та відстояти чесне ім'я Миколи Левченка, свого учня і вірного помічника. Зокрема, у травні 1928 р. А. Кримський адресує Л. Кагановичу «лист вождям», в якому заявляє: *«Найсильнішим доводом цілком радянського настрою Академії наук являється факт, що на Неодмінного секретаря обрано якраз мене – акад. Кримського. Моя безмежна і безкорисловна відданість Радянській Владі, занотована ще перед її затріумфуванням, не підлягала протягом десятих літ ані найменшим сумнівам. За часів денікінської окупації я стояв під розстрілом на подвір'ї самої Академії наук. За десятих літ мого секретарювання я не проминав ані найменшої нагоди підкреслювати, що Українська академія наук є дітище тільки Радянської Влади і що тільки Радянська Влада може забезпечити розвій українській*

культури. Коли б подати всі ті номери газет, де надруковані за десять літ мої заяви про високу, недосяжну вагу Радянської Влади (а ці заяви ще й досі за кордоном передруковувались з ворожими для мене коментарями), то можна було б скласти бібліотечку. Та нагадаю тільки про дві свої торішні промови – на десятилітньому ювілеї Радянської Влади і на десятилітньому ювілеї Червоної Армії, що в передруках облетіли цілий Радянський Союз і закордон. І коли академіки після того обрали мене знов на свого Неодмінного секретаря, то тим повторним вибором вони аж надто яскраво засвідчили перед широким світом, що я був справжнім їхнім речником, що висловлювані мною політичні почуття і настрої – то справжні їхні настрої» [64, с. 174]. У зверненні до академіка В. Затонського (вересень 1929 р.) з проханням посприяти звільненню М. Левченка Агатагел Кримський знову змушений звертатися до канону літературної доби й писати: «*І од тепер я, вірний син Радянської України, непохитний, незрадливий слуга Радянської влади, заслужений учений, удаюся до вас, до нашого нового академіка, з благанням. Вчиніть для мене справедливість, дайте змогу спокійно докінчити старечі, послідні роки мого життя в плідній науковій праці на користь Радянській українській культурі!*» [64, с. 223].

Наприкінці 20-х років ХХ століття Агатагела Кримського почали знімати майже з усіх посад в Академії, відстороняти від роботи, позбавляти звичного середовища. Сходознавець повертається до Звенигородки, де продовжує активну наукову діяльність, незважаючи на арешти його близького оточення, несприятливі соціальні та політичні чинники. У цей непростий час А. Кримському в його справах у Києві допомагає Наталія Полонська-Василенко, яка переписує та друкує його наукові праці, а також виконує різноманітні доручення сходознавця, зокрема отримує його зарплатню та пересилає її до Звенигородки [18, с. 5-7]. Важко не погодитися з Анною Ільків щодо виокремлення провідної тематики епістолярних діалогів А. Кримського з Н. Полонською-Василенко, адже здебільшого їх спілкування дійсно стосувалося «життя на межі» [81, с. 245]. Проте з листування періоду опали, а саме з послань, адресованих Н. Полонській-Василенко й І. Крачковському, відомо, що навіть наприкінці життя вчений-орієнталіст намагався збагатити і без того фундаментальний масив наукових праць у царині арабістики, несамовито працюючи

над створенням «Історії нової арабської літератури». І на схилі трагічно обірваного життя арабістика залишається головною втіхою і розрадою орієнталіста, сфера наукових інтересів якого практично не знала меж: *«Волів би пожити-попрацювати хоча б іще років три-чотири, щоб при житті керувати перевиданням деяких своїх робіт із тих, що обсяговіші. Не розраховую побачити в друці ту свою величезну працю, яка принесла мені стільки втіхи в останні роки, – історію новоарабської літератури. Та плекаю надію, що відредагую її до кінця і вручу Вам усю повністю, не тільки готовий I том, але взагалі всю»* [Цит. за: 239, с. 38].

3.2. Науковий дискурс арабістики як формотворчий елемент епістолярного ідіостилю Агатангела Кримського

Попри вражаючу кількість іпостасей, в яких вдалося реалізуватися Агатангелу Кримському, на сторінках української історії його єго передовсім закарбувалося в ампула вченого. Ніна Поляруш зазначає, що за неповними підрахунками, науковий доробок А. Кримського налічує 879 праць, зокрема монографій, статей, рецензій тощо [176, с. 140]. Безумовно, такий масив наукових студій виходив за рамки арабістики й орієнталістики, адже для розвитку україністики Кримський-дослідник зробив не менше, ніж для становлення сходознавства в Україні. Втім, на зламі ХІХ – ХХ століть поява на науковому горизонті унікального вченого-поліглота Агатангела Кримського стала своєрідною «точкою відліку для української арабістики і всього українського сходознавства» [208, с. 5].

Уже у 1894 р. молодий вчений починає робити перші кроки стежкою популяризації наукових знань про далекий Орієнт – він стає постійним дописувачем «Енциклопедичного словника» Ф. Брокгауза й І. Єфрона, де публікує понад 200 статей з питань арабістики. Аналізуючи більш пізній науковий доробок Агатангела Кримського, історик Казимир Гурницький стверджував, що з-поміж народів Близького і Середнього Сходу «найбільшу увагу вченого <...> продовжували привертати араби» [56, с. 53].

Мусимо зауважити, що зацікавлення арабістикою ідентифіковане не лише у наукових працях А. Кримського, а й у його приватному епістолярії, особливо періоду перебування сходознавця у науковому відрядженні на Близькому Сході. Тому цілком актуальним є осмислення дискурсу арабістики як одного із ключових та формотворчих елементів епістолярної спадщини вченого зі світовим ім'ям.

З листування з видатними діячами української культури зламу ХІХ-ХХ віків дізнаємося, що студіювання величезних фоліантів дало «кабінетному вченому» системне академічне уявлення про те, що таке Арабський Світ. Але справжнім поштовхом до вкорінення арабістики у свідомість молодого тоді ще українського дослідника дало наукове відрядження до Лівану (у той період – Сирії), у яке А. Кримський відправився для вивчення живої арабської мови та колекціонування матеріалів, що в подальшому становили основу його наукових студій.

Цей період із життя українського вченого-орієнталіста на основі його епістолярної спадщини розлого осмислила Тетяна Лутаєва. Дослідниця зауважує, що «у Бейруті молодий сходознавець оселяється в родині простого араба, працює в арабських рукописних бібліотеках, вивчає живу народну мову, збирає фольклор, а також купує давні рукописи, унікальні книги, намагаючись запити матеріалом для майбутньої роботи» [140, с. 160].

Під час перебування на Близькому Сході (спочатку у Бейруті, а потім і в Ліванських горах) в атмосфері повного занурення в арабську культуру, сходознавець часто надсилав членам своєї родини листи, в яких ділився найяскравішими враженнями, власними переживаннями та емоціями. А. Кримський був настільки завантаженим, що не мав можливості вести окремо щоденникові записи, тому просив рідних зберегти його приватні листи бейрутського періоду, щоб у подальшому звертатися до них, як до щоденника. Сьогодні вони, разом з величезним масивом інших приватних кореспонденцій вченого, становлять особливий інтерес для тих, хто намагається хоча б частково усвідомити велич і непересічність особистості фундатора української орієнталістики.

Літературознавець В. Кузьменко пропонує розглядати листи письменників саме як поліфонічний жанр і звертати увагу не лише на їх інформативність, а й на

«мистецьку вартість, стилістичну обробку, художньо-публіцистичний рівень» [130, с. 229]. Водночас у контексті аналізу епістолярної спадщини Агатангела Кримського, чий доробок існує не лише у художній, а й у науковій площині, слід зважати не просто на інформативність листів, а й на їхню наукову вагу.

Із більшістю своїх адресатів А. Кримський не обмежувався епістолярними діалогами про життя та побут. Учений часто займався обміном літературою: надсилав примірники власних видань, просив надіслати й отримувал книги та інший друкований матеріал, вкрай потрібний для написання нових наукових розвідок. Щодо малодосліджених епістолярних комунікацій орієнталіста зі східними адресатами, досить влучною є заувага Наталії Зуб про те, що А. Кримський використовував спілкування з ними як «спосіб консультацій із кваліфікованими знавцями мов чи з безпосередніми носіями говірок – уродженцями тих місцевостей і територій, що охоплювали коло наукової зацікавленості вченого» [75, с. 61].

Справедливим щодо наукової та епістолярної спадщини Кримського є твердження О. Шокало стосовно того, що головним методологічним інструментом сходознавця були «знання, його колосальна обізнаність та ерудиція» [283, с. 61]. Цілком слушною є і паралель кореспонденцій А. Кримського з записниками й зошитами студентських і аспірантських років, що сприймаються як конспект – з цитатами, посиланнями, рефлексіями тощо [103, с. 176], адже, надсилаючи їх, автор отримує певні гарантії того, що речі, які перебували в епіцентрі його розмислів, все-таки будуть збережені на рукописних аркушах і збережеться те, чим сходознавець жив і дихав.

Поділяємо думку Д. Радівілова стосовно того, що А. Кримський ніколи не замикався в колі суто лінгвістичних і літературознавчих проблем, адже ґрунтовна теоретична і практична мовна підготовка дозволяла вченому «впевнено почуватися в багатьох галузях сходознавчої науки, необхідною передумовою компетентності, в якій завжди було вільне володіння першоджерелами» [208, с. 5]. Це мало суттєвий вплив на формування епістолярного ідіостилу вченого-арабіста, що засвідчує коло його широких зацікавлень та енциклопедизму, і нині продовжує слугувати джерелом системних знань про Орієнт.

Епістолярний ідіостиль А. Кримського формувався суголосно духу доби, вагомий вплив на нього мали власне епістолярні співрозмовники митця. Коло адресатів сходознавця, окрім членів його родини, які також були надзвичайно освіченими, склали представники української інтелігенції та видатні діячі науки.

Окремо варто зупинитися на деяких дискусійних моментах, що мали вплив на формування епістолярної ідентичності Агатангела Кримського. Враховуючи вимоги часу, вчений вів своє листування двома мовами: українською та російською. Епістолярний доробок сходознавця, зокрема послання до Б. Грінченка та О. Огоновського, розвіює будь-які сумніви щодо національної самоідентифікації адресанта – українство вросло в нього органічно. Маргарита Жуйкова помітила, що для сходознавця вибір мови спілкування далеко не завжди був засобом етнічної самоідентифікації, оскільки мова його творів часто визначалась колом адресатів, зовнішніх факторів тощо [67, с. 28]. Проте дослідниця зауважує, що саме мовне підґрунтя є однією із причин конфронтації Агатангела Кримського з батьком Юхимом Степановичем, адже він, як і всі інші члени сім'ї Кримських, у побуті та листуванні послуговувався російською [67, с. 25]. Маємо зазначити, що окрім родини, А. Кримський вів листування російською здебільшого з тими сучасниками, що не володіли українською мовою (його колеги та викладачі із Лазаревського інституту, дослідники, академіки); при цитуванні текстів таких епістолярних діалогів здійснено їх переклад українською. Натомість листування з українською інтелігенцією – особами, «духовно спорідненими ідеєю національного відродження та освітнього розвитку українського народу» [273, с. 74-75], адресант, задовольняючи вимоги епохи, вів не лише українською: численними є вкраплення окремих слів і фраз іноземними мовами, яких А. Кримський знав чимало.

Тож вагомий вплив на рецепцію мовної особистості творця епістолярних звернень має не мова написання листів, а все ж таки ідейно-тематичний пласт та мовні засоби, використані для реалізації авторських інтенцій. Юлія Невська обстоює думку про те, що мовна особистість, яка постає з епістолярного тексту, охоплює ширший спектр характерних рис, почуттів, емоцій автора-адресанта як реальної особистості [301, с. 48]. Це зумовлюється специфікою функціонування епістолярних послань,

оскільки адресуючи їх, листовні співрозмовники мали значно менше часу, порівняно з написанням художніх творів, для того, щоб відшліфувати чернетки до досконалості. Окрім цього, фіксація подій у реальному часі або ж «по гарячих слідах» дозволяє максимально відновити психологічну інтроспекцію автора [230, с. 227-228] та його інтенції, що нашаровуються на ідіостиль.

Тематика епістолярних послань А. Кримського могла бути довільною, проте у висвітленні здавалось би не пов'язаних з арабістикою питань учений все ж таки звертався до звичних і зрозумілих йому типажів, образів, понять. До прикладу, рефлексуючи про національне самоусвідомлення, у посланні до товариша Б. Грінченка (від 5 липня 1892 р.) адресант намагається пояснити власні почуття до рідного краю, провівши паралель з культурою Орієнту: *«Чи ж є що вище, що солодше од любові до Вкраїни?! А треба Вам сказати, що я тоді, судячи по симптомам, був зовсім закоханий в Україну, або краще сказати – в українську мову та національність. Ми маємо (надто на Сході) приклади, що містики цілком закохуються в свого Бога, наче в любку; оте саме було зо мною (тим більше, що я маю трошки хору фантазію). Україна мені навіть снилася. Я був тоді патріот до фанатизма... Але ні, ці слова дуже слабкі, щоб виразити мої тодішні почування!»* [63, с. 89-90].

Опрацьовуючи наукові студії А. Кримського у царині арабістики, Д. Радівілов виокремив типові особливості ідіостилю вченого, зокрема лаконічність, майже конспективність стилю, використання емоційно забарвлених визначень, оціночних суджень, бажання бути чесним і об'єктивним перед читачем [208, с. 7-11; 209, с. 11]. Окрім цього, дослідник спадщини сходознавця підкреслив, що ключовими рисами індивідуального наукового почерку А. Кримського є надзвичайна увага і гранична точність у висвітленні фактів, критичне ставлення до даних першоджерел і разом із тим доступність та популярність викладу [208, с. 13]. Окреслений перелік особливостей викладу наукових положень орієнталіста, на наш погляд, характеризує і його епістолярний ідіостиль.

Оскільки вчений-космополіт постійно перебував на межі культур, у його свідомості сформувалася специфічна картина світу, розуміння якої вимагало від співрозмовників А. Кримського певних культурно-історичних фонових знань [36,

с. 110]. Цими знаннями арабіст охоче ділився зі своїми адресатами, незалежно від того, до якого рівня епістолярної комунікації можна було віднести їхні діалоги.

Педантичність і вимогливість до себе та свого оточення супроводжувала сходознавця ще з раннього дитинства і яскраво проявилася в часи студіювання арабістики та її подальшого викладання. У листі до Б. Грінченка (від 28 грудня 1902 р.) адресант зізнався: *«арабська словесність, незвичайно важка взагалі, робиться задля студента ще важчою через мою суворість (а я не можу не бути суворим екзаменатором)»* [63, с. 337]. Наукові праці А. Кримського створювалися у найкоротші терміни для того, щоб забезпечувати навчальними матеріалами студентів-сходознавців. Тож автору публікацій, що і сьогодні мають неабияке практичне значення для зближення з культурою Орієнту, доводилося робити все можливе, аби складний, зібраний із багатьох джерел, матеріал був викладений доступно і популярно.

Окрім цього, поширеною серед дослідників наукової спадщини А. Кримського є думка про те, що особливу увагу вчений приділяв бібліографічному аспекту розробок [208, с. 15]. У деяких його студіях, за спостереженнями науковців, перелік посилань міг навіть перевищувати обсяг самої праці. Частково цей феномен вдалося пояснити Н. Костюку, оскільки Агатангел Кримський був класичним філологом XIX століття, що в той період означало «не стільки вивчення мов, скільки коментування текстів» [102, с. 65].

Згадані вище уміння систематизації матеріалу із багатьох джерел і популярність його викладу, що є неодмінними атрибутами наукових публікацій А. Кримського, з часом викристалізувалися у типові риси його епістолярного ідіостилю, подекуди створюючи у адресатів відчуття прочитання не листа, а енциклопедичної статті, покликаної ознайомити реципієнта з короткими відомостями про певне поняття. За загальноприйнятими нормами, енциклопедична стаття є стислим, лаконічним викладом інформації про суть предметів або явищ. Саме ці риси спостерігаємо у авторському стилі написання листів А. Кримського, коли йому доводиться звертатись до пояснень «чужих» для адресатів предметів чи явищ.

Аналізуючи приватні бейрутські епістоли А. Кримського до членів його родини, зауважимо, що лише деякі кореспонденції, мінімальні за обсягом і переважно з проханнями щодо ведення побуту сходовознавця у Звенигородці або контролю за його листуванням, не містили хоча б якихось згадок про Арабський Світ. Епістолярні тексти Агатангела Кримського підтверджують тезу Соломії Павличко про те, що східний досвід українського вченого був «не лише інтелектуальним, а й екзистенційним» [174, с. 167].

Основною метою відрядження вітчизняного орієнталіста до Лівану було вдосконалення рівня володіння арабською мовою, зокрема вивчення її розмовного варіанту. Тож цілком закономірним є те, що в епіцентрі його рецепції арабського Сходу опинилась арабська словесність.

Сам адресант у перших листах з Бейруту згадує, що занурення у живе мовне середовище зі знанням літературної мови було досить складним. А. Кримський ділився з батьком труднощами комунікації з місцевим населенням, розповідав про те, що йому доводилося звикати до новоарабської мови, спілкуватися з її носіями у форматі питань та відповідей на папірцях, постійно «зубрити підручник живої арабської мови» (лист до Ю. С. Кримського від 20-22 жовтня 1896 р.) [123, с. 18-19]. На основі приватного листування вченого навіть вдається простежити хронологічно, як швидко він зумів опанувати розмовну, «новоарабську», мову. Уже за місяць, у листі до брата Юхима від 4 листопада 1896 р. А. Кримський інформує, що поволі привчається зрозуміло говорити новоарабською, хоча все ще не зміг відвикнути від мови ІХ-Х століть, а тому з ним часто трапляються курйозні ситуації; водночас, «освічені» люди в захваті від «архаїчної мови» адресанта, тому намагаються чим частіше чути, як він розмовляє «по-старовинному» [123, с. 28]. Уже у грудні епістолярний співрозмовник доповідає батькові, що навчився розмовляти новоарабською і «більше не відчуває себе німим» (лист від 4 грудня 1896 р.) [123, с. 63].

Літо 1897 р. Агатангел Кримський проводить у Ліванських горах, де перед ним постає новий філологічний виклик: мешканці поселення Шуейр не спілкуються бейрутським діалектом – там поширений гірський різновид мови. Тож молодий

науковець був змушений на якийсь час повернутися до практики використання перекладача – найчастіше Сари Аттая: *«я їй скажу бейрутською, а вона передає гірцям по-своєму; їх то я, власне, розумію, але вони мене ні»* (лист до Ю. Ю. Кримського від 5 липня 1897 р.) [123, с. 164]. Комунікувати з місцевим населенням доводилося постійно, тому талановитий стажер швидко оволодів і новим варіантом розмовної мови, адже у горах не розмовляли ні англійською, ні французькою, ні літературним варіантом арабської мови. Шуейрський період в епістолярії А. Кримського сповнений великою кількістю мовних каламбурів на основі побутових ситуацій, а також елементами арабського фольклору, зокрема прислів'ями.

Уже наприкінці свого перебування у Лівані Агатангел Кримський згадував, що дуже багато займався, щоб вчасно завершити свої заняття; у зв'язку з цим сходознавець змушений був узяти з собою велику частину роботи з обробки відомостей про арабську літературу XIX століття і зібрані ним арабські казки (лист до Ю. С. Кримського від 22 квітня 1898 р.) [123, с. 318]. Завдяки кореспонденціям з «епістолярного щоденника» сходознавця можемо поетапно відстежити віхи занурення А. Кримського в арабську філологію: воно розпочалось із знайомства з реаліями арабської мови з нашаруванням на знання її літературного варіанту, згодом поширилося в межах бейрутського та ліванського (гірського) діалектів, синхронно з опануванням якими відбувався систематизований збір скарбів арабської словесності. Здобутий орієнталістом масив знань про арабський Схід іще протягом тривалого часу залишався основою його численних наукових праць і художніх творів.

Арабістика як галузь філологічної науки в бейрутському епістолярії А. Кримського також має численні розгалуження. Враховуючи те, що адресатами близькосхідних листів молодого стажера було найближче родинне коло, і жоден із членів його родини не володів арабською мовою, найчастіше в епістолярного оповідача прокидався саме перекладач, який мав на меті зрозуміло описати арабські реалії, пояснити іронію арабського побуту та нетипові особливості світосприйняття арабського етносу крізь призму філології.

Адресант знайомив своїх епістолярних співрозмовників з лексичним складом арабської мови, додаючи більше контексту побутовим ситуаціям. Наприклад, арабіст згадував, що у сім'ї Аттая є дуже багато дітей, зокрема дівчат, і коли господар сказав, що у нього є сестра, він все одно подумав про одну з дочок, на що йому наголосили на слові «أخت» («ухт»), і сам А. Кримський далі у листі пояснює, що «ухт» означає «сестра» (лист до Ю. С. Кримського від 27 грудня 1897 р.) [123, с. 71]. Частково комізм ситуацій, свідком яких ставав А. Кримський, пояснюються ним і з урахуванням граматичних особливостей арабської мови. Скажімо, в арабській мові наказовий спосіб однини чоловічого та жіночого родів мають різне закінчення, і оскільки директорка навчального закладу для дівчат послугоувалася формою для жіночого роду, виник такий казус: *«Є в арабській слово “рух!” (пішов) і “рухі!” (пішла). / Побачивши, що візник прямує прямо в кімнату, вона обурено давай кричати: “рухі!!! рухі!!!”. А за нею весь собор дівчат підхопив: “рухі!!! рухі!!!”. Я було крикнув, що це жіночий рід, а не чоловічий, але ніхто не був спроможний звернути увагу на мої граматичні слова»* (лист до Ю. Ю. Кримського від 3 січня 1897 р.) [123, с. 92]. Цікаві на рівні лексичних одиниць перекладознавчі моменти часто зустрічаємо у тих листах, що описують комунікацію з місцевим населенням. Так, із діалогів з отцем Ханною, дізнаємось, що в арабській культурі також поширений варіант прізвища Коваль: *«Власник (пін) – босоніж, у затяганій рясі й клобуці, з забудькуватим виразом обличчя (його ім'я – Михайл Хадда, тобто “Коваль”, – очевидно, пращурами його були ковалі)»*; (лист до М. Ю. Кримської від 16 липня 1897 р.) [123, с. 173].

Окремі сторінки епістолярних мемуарів А. Кримського присвячені фонетиці арабської мови. Вимову особливо складних для артикуляції європейцями звуків учений детально описав у листах до батька: *«Серед гортанних звуків арабської мови є один особливо гортанний, що нагадує мукання телят. Я його вимовляю дуже добре, але я давно вже помічав, що (очевидно, від нього?) часто страждаю на хрипоту. Від нього чи не від нього, але поступово дійшло до того, що тепер гортань у мене болить ледь не зранку. / Скажете: не треба вимовляти той звук? Але це неможливо: не через відчуття гордості неможливо (хоча є чим і пишатися, тому що багато європейців*

живуть свій вік в Сирії і не можуть навчитися вимові цього звука), а просто й тому, що інакше мене не зрозуміють, а якщо й зрозуміють, то будуть насміхатися. Частіше, проте, просто не зрозуміють» (лист до Ю. С. Кримського від 14 січня 1897 р.) [123, с. 101]. Описуючи брату побутовий сюжет, який згодом стане основою для одного з «Бейрутських оповідань», А. Кримський розповідає, про те, як в день своїх іменин хлопчик вимагав гроші на солодощі і ридав *«не так, як наші діти, а по-гортанному, протягуючи звук “айн”, тобто глибоко-гортанний»* (від 4 лютого 1897 р.) [123, с. 116].

Розлого описані у бейрутських епістолах також інші фонетичні спостереження, що не залишили філолога-перфекціоніста байдужим. Зокрема, адресант інформує брата Юхима про те, що одна з російських учительок *«неймовірно поводить ся з арабською мовою. Замість того, щоб самій вчити арабську вимову, вона змушує дітей засвоювати викривлену вимову. Наприклад: йшлося вчора про слово “нечупара”. Питає вона в мене, як це слово буде арабською. Я кажу “уесха”, а вона записує “весхе”. Я кажу: “Над вашою вимовою діти будуть сміятися”. На це вона: “Раніше таке могло бути, але не тепер. Тепер, якщо вони надумують мене виправляти, я прикрикую на них, і вони затихають”»* (лист від 7 лютого 1897 р.) [123, с. 117].

У бейрутських кореспонденціях Агатангела Кримського яскраво проявився й дослідник-діалектолог. Український арабіст В. Рибалкін зазначає, що «молодого вченого захоплює невивченість арабських діалектів, зокрема сірійського, і наприкінці перебування на Близькому Сході він приступає до написання дисертаційної праці «Про народну словесність сірійських арабів, основу якого складає мовний матеріал, узятий не з інших рук, а зібраний самим ученим» [214, с. 69].

Доля згаданої наукової студії невідома, проте у бейрутських «епістолярних щоденниках» А. Кримського фрагментарно зустрічаємо зібрані ним діалектологічні матеріали. Скажімо, відмінність у ліванському (гірському) та бейрутському діалектах він наводить в одному з листів до брата: *«Дивлюся, якась стара кричить мені на своєму говорі: “Фтаихбейб” (відкрий двері). В Бейруті кажуть “баб”»* (лист до Ю. .Ю. Кримського від 5 липня 1897 р.) [123, с. 164].

Арабська усна народнопоетична творчість розкрита у площині бейрутського епістолярію Агатангела Кримського ще й численними згадками про арабські прислів'я. Збираючи такий фольклорний матеріал, сходознавець зазначав, що араби більше за все цінують афоризми, правила, гостре слово і т. д.; прислів'я для них «є більшим доказом, ніж найправильніший силогізм» (лист до Ю. Ю. Кримського від 5 липня 1897 р.) [123, с. 160].

З кореспонденцій А. Кримського дізнаємося, що і бейрутяни, і мешканці Ліванських гір радо ділилися з дослідником арабського фольклору перлинами східної мудрості, як тільки дізнавалися, що він цікавиться цією темою. Проте найчастіше сходознавець надсилав у листах до своєї родини ті арабські прислів'я, які йому довелося почути від членів сім'ї, в якій він проживав. Тематика таких паремій була різноманітною, проте вони завжди вживалися відповідно до контексту комунікації. Скажімо, коли А. Кримський отримав телеграму від батька, Сара Аттая засмутилася, тому що їх син їм майже ніколи нічого не писав. Реакція на цю ситуацію була відображена поширеним арабським прислів'ям: «альбі аляаляді, у альб ель-аляд а ль-хажяр» (*«моє серце звернено до сина, а серце сина – до каменю»*) (лист до М. Ю. Кримської від 23 січня 1897 р.) [123, с. 107]. Загалом цілковите занурення в арабську культуру давало автору листів простір для змалювання зовнішнього світу з арабським колоритом. Опис картин природи та побуту часто відбувався крізь призму орієнтальної словесності: *«В самому Бейруті про зиму нічого не говорять. Навпаки, всі забули про неї, і просто не хочеться вірити, що через тиждень або півтора мають початися дощі. На щастя, це будуть останні холодні дощі; лютневі, не кажучи вже про березневі, великого холоду не приносять. Є навіть арабське прислів'я: “Нехай лютий рве і метає, а все ж він пахне літом”»* (лист до Ю. С. Кримського від 5(17) січня 1897 р.) [123, с. 94].

Окремим пластом арабської мовної картини в рецепції Агатангела Кримського є експресивні одиниці мови та специфічні формули ввічливості, адже представникам арабського етносу завжди була притаманна неабияка емоційність у спілкуванні.

Іноді ці вирази з'являються в епістолах стажера не як частина комунікації носія арабської культури, а як спосіб мислення самого А. Кримського. Так, скажімо,

розмірковуючи про діяльність і манери російського консула Беляєва, адресант описує своє роздратування арабською: «*“Йихриббейтак (щоб твій дім розвалився), – подумав я арабською, – тобі-то ставати на н’єдестали. Переді мною”*» (лист до Ю. Ю. Кримського від 15 серпня 1897 р.) [123, с. 214]. Коли побут у родині Аттая довів молодого студента Кримського до відчаю і непереборного бажання переїхати в інший дім, сходознавець поділився з адресатом власними думками про наболіле: «*З якою радістю я б забрався від них... Але ні, – мабуть, завтра почнуть вмовляти мене залишитися. “Йахасреті!”*» (що в перекладі значить «о, я нещасний!») (лист до Ю. Ю. Кримського від 16 грудня 1896 р.) [123, с. 76].

В окрему групу таких експресивних мовних одиниць можна виділити вирази, пов’язані з ісламською вірою. Їх зустрічаємо у поодиноких листах А. Кримського до дружини брата. Так, у листі від 27 червня 1897 р. сходознавець цікавиться у М. Ф. Кримської успіхами свого племінника Бориса, розповідаючи їй про те, що показав родині Аттая фото племінника, а ті «не хотіли вірити, що йому лише два роки, при цьому додавали: *“Смалла” (тобто в ім’я бога) – це щоб не зурочити*» [123, с. 153]. У цій же кореспонденції зустрічаємо й релігійний імператив «нехай прокляне її аллах», який адресант ужив стосовно мошки, яка довго надокучала йому і яку врешті він не зміг убити [123, с. 153].

Загалом сам А. Кримський зізнавався, що перші три тижні, які він провів у Бейруті, більше були присвячені спостереженням за містом та побутом (лист до Ю. Ю. Кримського від 4 листопада 1896 р.) [123, с. 36]. Тож цілком закономірно говорити про те, що етнографія як наука, яка зокрема «досліджує культурно-побутові особливості народів» [157], також стала одним із ключових елементів дискурсу арабістики в «епістолярних щоденниках» вітчизняного сходознавця.

У монографії «Націоналізм. Сексуалізм. Орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського» Соломія Павличко обстоює думку про те, що бейрутський епістолярій вченого можна вважати серйозним історичним джерелом про життя в Бейруті та Лівані наприкінці XIX сторіччя, оскільки «спадкоємець епохи раціоналізму» писав «у своїх листах з Бейрута про те, що він бачить» [174, с. 185]. Численні спостереження

про культуру та побут арабського етносу й до сьогодні можуть слугувати джерелом лінгвокультурних знань з арабістики як комплексної дисципліни.

Ольга Лагунова, аналізуючи бейрутський епістолярій Агатангела Кримського, зазначає, що приватні листи сходознавця мали лише особистий характер й відображали його етнографічні спостереження та порівняння [132, с. 83]. Дослідниця пропонує класифікацію етнографічних спостережень, що розкривають особливості культури арабського етносу, виокремлюючи тематичні групи, присвячені традиціям харчування, питанням гігієни, опису традиційного арабського одягу та житлової архітектури, міжконфесійних і міжособистісних (роль і місце чоловіка та жінки в арабському суспільстві, виховання дітей) взаємин, релігійних обрядів, святково-обрядової культури, духовності, побутових звичаїв тощо [132].

Гадаємо, що запропонована О. Лагуною концепція цілком доречна у контексті аналізу саме етнографічного аспекту бейрутських спостережень А. Кримського. Проте згадана тематична типологія потребує часткового переформатування в контексті аналізу дискурсу арабістики. Передусім тому, що, на нашу думку, відображення інформації стосовно міжконфесійних взаємин в арабському суспільстві становить управлінський елемент дискурсу арабістики у бейрутському епістолярії А. Кримського.

Вважаємо також за доцільне виокремити ще декілька додаткових тематичних груп, відсутніх у класифікації О. Лагунової. Зокрема, багато приватних кореспонденцій письменника розкривають питання «чужого» для нього етносу. Окремі змальовані сходознавцем ситуації, що покликані розкрити особливості арабського менталітету, корелюють із наведеними вище тематичними блоками, зокрема з описом житлової архітектури та одягу. У листі від 1 грудня 1897 р. А. Кримський іронічно ділиться з батьком своїми спостереженнями про носіїв арабської культури: *«Можу спокійно спілкуватися з арабами про їх східну безтурботність, вікову безтурботність. Поки доц, вони страждають і скаржаться на погане облаштування своїх будинків; а наступить гарна погода – все забуто. І так відбувається тисячоліттями, без того, щоб хто-небудь додумався, що можна ж убезпечити себе від холоду»* [123, с. 258]. Розповідаючи сестрі

М. Кримській (лист від 26 січня 1897 р.) про свій досвід походу до лазні, сходознавець також поєднує опис етнографічних спостережень про одяг арабів зі змалюванням характерних рис ментальності цього народу: *«Східне лицемірство не дозволяє приходити у лазню без особливого костюму (спіднички і покривала); костюм я мав позичити у хазяїна. У лазні місцеві жителі так і миються у спідничці (“азра”), але я як європеєць, дозволив собі зняти цей костюм під час миття. / Працівник лазні спочатку тре тіло шерстяними рукавицями (“кіс”), від чого дійсно весь жирний бруд одразу сходить, проте рукавиці – джерело зарази. Після рукавиць беруть мочалку (“ліфе”) і мило. У тубільців хрустять ще й суглоби і чешуть п’яти, але я рішуче протестував проти цієї операції. / В кінці у мене вкрали рушник»* [123, с. 108].

В межах розкриття теми східної ментальності молодий науковець намагався пояснити й притаманні лише цій культурі жести. Скажімо, у листі до М. Кримської від 17 жовтня 1897 р. наратор оповідає ситуацію, свідком якої йому довелося бути: двоє жінок посварилися і одна *«зі страшною злості стрибала по даху, простягаючи з усіх сил руки вгору з відтопиреними пальцями і вимовляла прокляття. Поза – неймовірна, але ж на Сході всі жести не такі, як у нас... Відтопирені пальці означають : нехай тебе смерть схопить у свої кігті»* [123, 248].

Досить часто адресант згадує й про те, що у Бейруті надзвичайно розвинене жебракування [123, с. 40]. Він неодноразово зазначає, що *«християни (зокрема православні) – народ улесливий та нахабний, брехуни»* [123, с. 40], натомість мусульмани видаються йому чеснішими. Здирництво та шахрайство незрідка стають темою епістолярних звернень до родини, оскільки сам стажер періодично ставав жертвою згаданих особливостей східної ментальності.

Відображення у бейрутському епістолярії А. Кримського знайшла й така риса арабської ментальності, як подієва пам’ять. Коли дослідник Сходу поцікавився в арабського хлопчика його віком, *«замість відповіді він звернувся до матері: “Оммі, кагдайш Омрі?” (Мама, скільки мені років?). Вона відповіла, що він народився у перший рік московської війни. Стали вираховувати, коли ж була московська війна, і не змогли добре згадати, поки я не сказав, що в 1877 р. У арабів вік завжди невідомий точно і тільки мати запам’ятовує іноді, що її дитя народилося “у рік московської*

війни”, “в рік Ібрагіма-паші” (тобто вторгнення єгиптян до Сирії), “в рік хвилювання” (хараке, тобто різні 1860 р.) і т. д.» (лист до Ю. Ю. Кримського від 04 листопада 1896 р.) [123, с. 209].

Окремою тематичною групою варто виділити валютну систему, яка на Близькому Сході в цілому і у Лівані зокрема на зламі XIX – XX століть була досить складною. У листі до Ю. Ю. Кримського від 04 листопада 1896 р. сходознавець скаржився: *«Як зухвало мене надувають з грошима, цього всього й описати не можна»* [123, с. 29]. Причиною цьому, окрім уже згаданої східної ментальності, є складність обігу та обміну грошових коштів, розповсюджених у країні (ріали, нхасе, бешлік, шюрок тощо): *«рахунок у Сирії ведеться на ті гроші, для яких немає відповідної монети»* [123, с. 29].

А. Кримський багато розповідає своїм адресатам і про дозвілля арабів. Якщо носіям цієї етнічної групи доводиться проводити час вдома, то доволі поширеним серед арабів є паління наргіле (кальяну) [123, с. 46]. За спостереженнями сходознавця, *«найулюбленіший спосіб провести час – зібратися ввечері великою компанією і хором співати єгипетські пісні»*; окрім цього мешканці Лівану полюбляють вести розмови на різні теми, зокрема питання міжнародної політики цікавлять всіх арабів, а розмови старших людей ведуться переважно навколо торгівлі та релігії (лист до Ю. Ю. Кримського від 04 листопада 1896 р.) [123, с. 28].

Проживання Агатангела Кримського у гірському поселенні Шуейр супроводжувалося постійними візитами сходознавця до сусідніх сіл, де він також мав змогу більше дізнатися про дозвілля заможних представників арабського етносу. Так, у листі до Ю. Ю. Кримського від 15 серпня 1897 р. автор згадує про свої враження під час візиту до с. Сауфари (Софар): *«Тут “знатні” бейрутські влаштували гральний дім (вид рулетки) і поклали великі капітали на влаштування приміщення готелю. Народу туди приїздить купа, окремі програють в пух і прах, але бейрутська “знать” (Сюрсоки, Бюстрози та інші) вважають, що їх софарські паї дають їм ще мало прибутку, тому, такі чутки, збираються з наступного року влаштувати у софарському готелі ще й публічний дім (з дівчат і хлопчиків); і мені передавали, що різні “дівчата” уже тепер замовлені у Марселі, Відні та інших містах»* [123, с. 206].

Також вважаємо за доцільне виокремити тематичну групу, присвячену арабському мистецтву (музика, театр, танці), адже згадки та спостереження про його традиційні форми стають предметом детального опису в епістолярній спадщині А. Кримського бейрутського періоду. У листі до Ю. Ю. Кримського від 20 липня 1897 р. адресант живописно змальовує як народний арабський танець з мечем, так і традиційні східні музичні інструменти: *«Відбувалися танці з мечами (або шаблями – “сайф”). Поодинокі танцівники крутили меч “сайф” навколо себе і навколо руки з неймовірною швидкістю, так що в очах отримувалось враження якогось колеса, що обертається, підкидали їх високо вгору і, пританцьовуючи, ловили (а у мене серце щемило : я все боявся, що меч упаде вістрям і встромиться танцівнику в око або голову). Пари представляли боротьбу (на кшталт нашого фехтування), і все це з танцями»* [123, с. 193]. У цьому ж листі наратор розповідає і про інший танець – *«”хакам”, тобто “вдале потрапляння” (арабською “хакамед-дарбе” – потрапити у щось)», що виконувався «під музику, не позбавлену мелодійності, але дивну для нашого вуха. Інструменти: барабан, корнети, бубни (“дфуф”, тарілки (“смуж”) (здається, саме їх називають тімпанами), цимбали»* [123, с. 193].

Екзистенційний досвід А. Кримського дозволив йому розповісти більше й про театральне мистецтво. Скажімо, 16 червня 1897 р. сходознавець надіслав братові листа, у якому описав відвідини єзуїтського театру, що ставив арабомовну псевдокласичну драму «Мученик чесності» Шаріда ель-Вафе, зазначаючи, що вистава – *«відмінна нісенітниця, хоча дивиться з інтересом»*; сам же театр, на думку А. Кримського, *«збудований добре (є окреме приміщення)», а «куліси і декорації дуже хороші (робота самих монахів)»* [123, с. 151].

Окрім філологічних зауваг та етнографічних спостережень, на академічному рівні бейрутській епістолярій Агатангела Кримського детально знайомить адресатів з Арабським Світом і крізь призму природничих наук.

Вважаємо, що дослідницької уваги заслуговує також розкриття питання клімату та кліматичних особливостей, до якого Агатангел Кримський чимало звертався у своїх «епістолярних щоденниках». Насамперед тому, що природно-географічні умови країн Аравійського півострова мали певний вплив на формування специфічної

ментальності, психологічних особливостей арабського етносу, а сама етнічна ментальність стародавнього арабського соціуму, його світовідчуття і світосприйняття, його світорозуміння були обмежені горизонтом аравійської пустелі [233, с. 106-107].

Оскільки адресатами таких епістолярних спостережень про навколишнє середовище були рідні сходовознавця, більшість описаних ним кліматичних особливостей сучасного Лівану або містили паралелі з порівнянням типового клімату України, або більш детальні пояснення з використанням специфічних мовних реалій. Наприклад, розповідаючи про свій побут у листі до сестри М. Ю. Кримської (від 5 лютого 1897 р.), молодий науковець повідомляє: *«справжня весна, що відповідає нашому травню, почнеться лише в кінці лютого ст. ст. і початку березня»* [123, с. 120]. Більш детально дослідник Сходу описував кліматичні особливості, а особливо бейрутські дощі, у листах до брата Ю. Ю. Кримського. Зокрема у кореспонденції від 20 листопада 1896 р. А. Кримський згадує про «особливий дощ» (місцеву зливу) і пояснює, що це *«не те, що у нас називають зливою, а децю абсолютно особливе: вода лється з неба не потоками й не водопадами, а суцільною масою, так що на відстані трьох кроків уже втрачається прозорість»* [123, с. 55]. Або ж у ще одній епістолі від 04 листопада 1896 р. до брата Юхима автор наголошує на тому, що країнам Арабського Світу взагалі не притаманна зима в класичному розумінні. Він констатує: *«Настала зима, “шита” (слово «شتاء» у перекладі з арабської дійсно має два значення: «зима», «дощ» – А. П.). Але це не означає, що настав холод, – тільки дощі»* [123, с. 33].

Змалювання східного клімату в бейрутських кореспонденціях Агатангела Кримського навіть сьогодні пропонує реципієнтам листовної спадщини чимало непопулярної інформації, яка в тому числі дає часткове розуміння специфіки орієнтального побуту та ментальності арабів. Зокрема, в «епістолярних щоденниках» дослідник Орієнту розкрив низку притаманних «чужій» етнокультурі питань, безпосередньо пов'язаних зі специфікою природних умов. Наприклад, представники арабського етносу не послуговуються універсальним сонячним календарем, у своєму побуті та частково на державному рівні вони ведуть літочислення за місячним календарем гіджри. Тож цілком закономірним є те, що циклічність природних змін

відповідно до фаз Місяця, яку підмічали араби, знайшла відображення й у листовних згадках А. Кримського. Так, у кореспонденції від 9 (21) грудня 1896 р. до батька Ю. С. Кримського адресант зізнався: *«З нетерпінням чекаю початку нової чверті місяця – молодика (зараз повня), тому що може хоч тоді розпочнуться дощі»* [123, с. 65].

Варто зауважити, що навіть у епістолах, що містять багато академічних відомостей, яскраво простежуємо часто гумористичний виклад матеріалу, адже більшість дивних і подекуди неприйнятних особливостей «чужого» етносу на сторінках його бейрутського щоденника відображено засобами гумору, зосібна іронії (див. ширше [193]). Скажімо, у листі до Ю. С. Кримського від 31 грудня 1896 р. сходовознавець занотував: *«У минулому листі я бідкався на бейрутські дощі, а тепер буду бідкатися на нестерпну спеку, що змушує пожалкувати навіть про дощі. Мешканці називають свій клімат “помірним”»* [123, с. 90].

Окремий пласт інформації про кліматичні особливості Арабського Світу становлять згадки про типові у регіоні вітри. Окрім використання арабомовних реалій на позначення назв цих вітрів, Агатангел Кримський також пояснює адресатам їх особливості та вплив на побут місцевого населення. У листах до брата Юхима (від 10 квітня 1897 р.) та сестри Марії (від 2 вересня 1897 р.) сходовознавець згадує про вітер «хамсін», що приносить спеку: *«Тепер тут просто рай. Пекучий вітер (“млук”, у єгиптян “хамсін”) закінчився, і погода тепер повністю така, як у нас у другій половині липня, на Петрівку»* [123, с. 135]; *«Три дні дує хамсін з Сирійської пустелі, і навіть тут, в Шуейрі, настала пекуча спека. Сьогодні, однак, хамсін раптом став свіжіше, і вслід за тим понеслися чорні хмари. Люди кажуть, що не сьогодні-завтра настане зима»* [123, с. 224]. Також А. Кримський в подробицях розповідав і про поширений холодний вітер – «самаві». У листі до М. Ю. Кримської від 5 лютого 1897 р. автор згадував, що цей вітер у перекладі означає «небесний», він дме «не зі сторони гір, а зі сторони моря, де видно чисте небо» і приносить «нежить, застуди і лихоманки» [123, с. 119-120].

На сторінках бейрутських «епістолярних щоденників» Агатангел Кримський часто згадує близькосхідні реалії-фітоніми, описуючи «чужу», екзотичну флору.

З-поміж добре відомих нинішнім реципієнтам епістолярної спадщини орієнталіста зустрічаємо «чужі» для кінця XIX – початку XX століття фініки, різноманітні цитрусові, банани, пальми, фіґи, олеандри тощо. Неодноразово молодий вчений у листах зізнавався, що назви багатьох рослин йому відомі лише арабською мовою, проте такі рослини він і не називав, натомість лише описував їх зовнішній вигляд, аромат, період цвітіння чи інші властивості [123, с. 149]. Велику кількість фітонімів А. Кримський дублював двома мовами, наприклад: «дерево-лампоцвіт (“канділь” із породи датур), квіти якого білі, у формі лампочок з абажуром» [123, с. 50]; альпійські фіалки або ж цикламени – «по-арабському “бахур Мар'ям” – фіміам діви Марії» [123, с. 93]; туберози (занбак) [123, с. 250]. Описуючи подорож Ліванськими горами, молодий вчений так само з використанням арабомовних реалій та пояснень занотовував, що під час дороги зустрічав рослинність лише двох видів: «ибре (пилюка) – колючка» і «кябкяб (клубок) – у виді їжака або дикобраза» [123, с. 180].

Цікаво розповідав автор епістолярних послань про курйозну ситуацію, яка трапилася з ним, коли він вирішив придбати ананас. Одного разу торговець під видом ананасів продав А. Кримському соснові шишки, після чого, власне, сходознавець й довідався, що у Бейруті під терміном «ananas» мається на увазі «anpona» [123, с. 57].

З текстів листів видно, що приватна бейрутська кореспонденція А. Кримського була не лише щоденниками-спостереженнями, а й періодично функціонувала як гербарій. Наприклад, у липні 1897 р. орієнталіст надсилає сестрі М. Ю. Кримській насіння дуже красивої повзучої багатолітньої рослини (не називає її) і просить сестру або зберегти насіння до його повернення, або посадити самостійно [123, с. 203]. Також у квітні 1897 р. А. Кримський надслав пальмову квітку братові Юхиму, зазначаючи, що надіслана квітка – лише одна із суцвіття чоловічої пальми, ціле суцвіття якої – це «величезне гроно довжиною у пів-аршина, шириною в чверть», за спостереженнями сходознавця – квіти жіночої пальми ще більші [123, с. 132].

Яскравими враженнями автора просякнуті ті частини бейрутського епістолярію, що знайомлять адресатів із специфічною фауною регіону. Окремі «чужі» українському досліднику Орієнту тварини викликали у нього відчуття страху, інші ж – захоплення. Вчений, що знаходив душевний спокій наодинці з природою, іноді мав

уникати поодиноких прогулянок, оскільки періодично поблизу місць, де він перебував, з'являлися тварини, що становили для нього небезпеку. У листі до брата Юхима від 1(13) червня 1897 р. А. Кримський згадує, що валій звелів отруїти всіх собак у місті, а тому *«з'явилося багато шакалів, які до цих пір водилися лише у горах, по селах поблизу сіл»* [123, с. 149-150]. Про подібну небезпеку від інших хижаків сходознавець оповідав і дружині брата – М. Ф. Кримській, – у листі від 16 жовтня 1897 р., констатує, що на Шуейрі почало рано заходити сонце, у зв'язку з чим *«з'явилися гієни (“даб”) – стало небезпечно ходити одному на прогулянку»* [123, с. 246]. В епістолах (наприклад, лист до Ю. Ю. Кримського від 5 листопада 1896 р.), що покликані дати більш детальне розуміння побутових умов, у яких мешкав Агатангел Кримський, часто зустрічаємо історії про те, як він змушений був топити сколопендру в умивальнику, а також ділився досвідом знайомих, викладачок, які вбивали у себе в кімнаті інших представників екзотичної фауни: сар-сур (таргани), скорпіонів та тарантулів [123, с. 246].

Перебуваючи на Близькому Сході, Агатангел Кримський не міг не познайомитися з найбільш «популярними в етнічному арабському соціумі» зоообразами: газеллю та верблюдом тарантулів [233, с. 144]. Дослідники арабської етнічної ономастики зазначають, що «у класичній арабській поезії вродливих жінок часто порівнюють зі струнками газелями» [233, с. 144], а верблюди асоціюються у арабів-кочівників з символом «стійкості, міцності, незалежності та гідності», а також в тому уособлюють «шляхетність, міць, норовистість в поведінці» [233, с. 134-135]. Власний екзистенційний досвід А. Кримського лише підтвердив сприйняття арабським етносом образу газелі: у листі до Ю. Кримського від 7 травня 1897 р. сходознавець пише: *«Що таке газелі, я тільки тепер оцінив. Їх тут багато : їх ловлять та легко приручають. Краса така, що й уявити важко. Недалеко від моря є луг, де вони пасуться (прив'язані, звичайно), – я стою по півгодини і не відриваю від них очей, так само як і перехожі – від мене»* [123, с. 145]. Натомість молодий сходознавець не зміг повною мірою розділити захоплення арабів красою та величиною верблюдів через страх перед ними. У листі від 29 грудня 1896 р. до Ю. Ю. Кримського адресант розповідає про відмінності у сприйнятті тваринного світу арабами та

українцями: *«Скрізь маса (безліч) собак, але вони не кусаються. (у Туреччині неписаний закон забороняє вбивати собак). Зліше за них верблюди. Сьогодні з гір йшли в Бейрут цілі каравани верблюдів, і я дуже часто сходив з дороги, щоб мене не вкусив якийсь; але я з великою цікавістю проводжав очима їх ланцюжок»* [123, с. 89].

Враховуючи інтереси сестри Марії, А. Кримський періодично розповідав їй про виробництво шовку у Бейруті. Так, сходознавець згадував, що *«Бейрут – місто шовкарства, тож у ньому шовкові фабрики (простіше сказати: сараї) зустрічаються на кожному кроці»* (лист від 5 лютого 1897 р.) [123, с. 120]. На думку молодого науковця, шовкові фабрики – *«бич Лівану»*, оскільки від *«них на сто кроків несе трухлятиною, тому що кокони із замореними черв'яками опускаються у гарячу воду, і гнилі нутроці черв'яків, що розведені у гарячій воді, отруюють повітря»* (лист до М. Ю. Кримської від 16 липня 1897 р.) [123, с. 185]. Проте, за згадками Агатангела Кримського, у Бейруті шовкові вироби продають за безцінь, і йому особливо подобаються шарфи з азійського шовку (лист до М. Ю. Кримської від 23 листопада 1896 р.) [123, с. 60].

Образним проявом дискурсу арабістики у бейрутському епістолярії А. Кримського (за аналогією до класифікації Е. Саїда) є літературні та інші мистецькі образи екзотичного «іншого». Однак і в даному випадку можемо говорити про специфічну інтерпретацію згаданої категорії, враховуючи особливості рецепції «чужого».

Знайомство з іншим світом, безумовно, справляло сильне враження на молодого дослідника, і чи не найголовнішою метою «епістолярних щоденників» А. Кримського було як можна чіткіше закарбувати образи тих місць чи речей, які йому довелося побачити. Тож деякі з «чужих» образів у приватних епістолах Агатангел Кримський транслює крізь призму компаративістики, шукаючи відгук орієнтальному серед знайомих і традиційних для адресатів речей. Найчастіше такі паралелі сходознавцеві вдається провести, зіставляючи різні ландшафти в Україні з пейзажами Сходу. Так, у листі до Ю. Ю. Кримського від 15 серпня 1897 р. адресант порівнює арабські гірські поселення з Бояркою або навіть частиною Звенигородки, оскільки влітку це село стає багатолюдним, тож *«красивих пейзажів безліч, але*

життя отруюють хмари пилюки, що не вкладаються від візників» [123, с. 193]. При нагоді сходознавець ототожнював Бейрут з Одесою, переважно через особливості ментальності місцевого населення в містах: *«Всі переконують, що гірське населення на Лівані – чудовий, чесний народ, що зовсім не схожий на містян-торговців. Тут, маючи справи з меркантильними бейрутянами, я згадую скарги Ал. Авг. Левицького на одеситів. Можливо, що в усіх приморських містах з їх калейдоскопічною зміною усіх можливих міжнародних типів, зокрема авантюристських, у населення напрацьовується не в усьому приємний характер»* (лист до Ю. С. Кримського від 20-22 жовтня 1896 р.) [123, с. 19]; *«Бейрут і є центр інтелектуального життя Сирії, але він скоріше арабська Одеса, ніж арабська Москва або Київ. Так! Одеса!»* (лист до М. М. Кримської від 19 жовтня 1897 р.) [123, с. 250]. Яскраві спогади про Україну А. Кримському навіяла і подорож до шуейрського монастиря св. Іоанна (Мар-Ханна): *«я так і ахнув від неочікуваності : мені здалося, що я у Преображенському саду Києво-Печерської лаври»* (лист до М. Ю. Кримської від 16 липня 1897 р.) [123, с. 189].

Деякі образні асоціації А. Кримського не пов'язані з пережитим екзистенційним досвідом, проте спираються на накопичені ним знання. У листі до брата Юхима від 5 липня 1897 р. адресант порівнює Ліванські гори з Альпами, хоча слід зауважити, що сам він ніколи не піднімався на Альпійські вершини (з біографічних джерел відомо, що крім Ліванських гір на Близькому Сході А. Кримський відвідав лише Кавказькі): *«Вид із вікон неймовірний. Сніжний Санін весь переді мною. Він неймовірно схожий на Монблан своїм кольором та обрисами»* [123, с. 165].

Бейрутський епістолярій А. Кримського підсвічує не лише енциклопедичні знання письменника й літературного критика, а й високий ступінь його особистого залучення у вітчизняний літературний процес. Під враженнями від сходження на Ліванські гори (у листі до Ю. Ю. Кримського від 5 липня 1897 р.) автор не лише рефлексує над образом гірських вершин, а й знаходить найкращий опис своїх вражень у репліці гоголівського Тараса Бульби, підсилюючи інтертекстуальний вимір «епістолярних щоденників»: *«Приморська смуга Сирії, глибоко-глибоко знизу, була*

покрита “розсипаними, як мошва, містами (або селами) і похилими, мов дрібна травиця, лісами” (тільки тепер оцінив я це гоголівське порівняння)» [123, с. 165].

Інші паралелі здебільшого стосувалися побуту й побутових речей, тому були відображені більш приземленими, втім не менш яскравими образами. Перші гастрономічні враження від Бейруту, компаративно описані А. Кримським у листі до брата від 9 листопада 1896 р., мали викликати у адресата епістолярного послання не найприємніші емоції: *«Я за вечерю майже нічого не їв. Рисова юшка, у вигляді клейстеру, сьогодні була жахливо схожа на помії, до того ж і пахла вона так, як пахне кухонний стіл у Звенигородці, коли його шарують віхтем»* [123, с. 44]. Після переїзду у гори й з плином часу, проведеного на Сході, подібні гострі асоціації зникають з кореспонденцій письменника, адже він адаптувався та звик до більшості «чужих» йому орієнтальних речей. Тож подальші порівняння покликані просто більш розгорнуто пояснити вигляд чи специфіку речей, про які сходознавець хотів розповісти: *«хліб – не бейрутський корж (хубз), а ще інше. Ти бачиш, які листи робить мама, коли збирається приготувати макарони. Тутешній хліб в рази тонше і в окружності ширше. Зберігають його у спеціальних величезних ситах, а перед подачею до столу складають вчетверо, як налисники. Такий хліб називається “маркук” (витончений) і надзвичайно смачний»* (кореспонденція до Ю. Ю. Кримського 8 липня 1897 р.) [123, с. 167]; *«ми бачили зелені галявини з темно-зеленою травою си’д (стовбур її схожий на наш укрон)»; «будяки – майже такі ж, як і у нас (на тій звенигородській вулиці, де Тарасенко, їх росте багато)»* (лист до М. Ю. Кримської 16 липня 1897 р.) [123, с. 175-176].

Іншим рівнем відображення здобутого орієнтального досвіду є подальша власна літературна творчість на основі рецепції східних образів. Детально змальовані на сторінках бейрутських листів яскраві «чужі» образи поселення, що потонуло у екзотичних бустанах й лагідно огорнулося морем, в подальшому стають канвою поетичної збірки «Пальмове гілля», а непересічні колоритні побутові ситуації складають основу сюжетів «Бейрутських оповідань».

А. Кримський у листах до рідних неодноразово зізнавався у своїй любові до Лівану та Бейруту зокрема: *«в будь-який час доби Бейрут неймовірний. Це*

найкрасивіше з усіх східних міст, яке мені довелося побачити» (лист до Ю. Ю. Кримського від 04 листопада 1896 р.) [123, с. 33-34]; *«Часто я думаю: і за що мені таке щастя? Чому я потрапив до цієї чудової країни?»* (лист до Ю. С. Кримського від 04 грудня 1896 р.) [123, с. 63].

Літературознавиця Тетяна Мейзерська, займаючись розробкою питання виділення специфіки українського дискурсу європейського орієнталізму, поставила під сумнів існування управлінського типу орієнталізму, окресленого Е. Саїдом в «колонізованій українській культурі ХІХ століття» і зауважила, що в контексті українського орієнталізму раціонально вести мову про «різні рівні ідентифікацій, які не усвідомлювались як колонізаційні і могли бути джерелом самопізнання та етичних цінностей» [148, с. 16].

Проте бейрутський епістолярій Агатангела Кримського радше тяжіє саме до колонізаційного орієнталізму і корелює із академічним визначенням Едварда Саїда щодо його проявів, оскільки у листах А. Кримського з Близького Сходу дійсно поміж рядків, а подекуди й відкрито ідентифіковано той самий «західний спосіб панувати над Сходом, реструктуризовувати його, здійснювати над ним владу», тож можемо говорити й про управлінський прояв арабістики в бейрутському епістолярії науковця [224, с. 13].

Про західний (у випадку із заувагами А. Кримського – імперський) спосіб панувати над Сходом багато дізнаємося із приватного епістолярію молодого орієнталіста. Зокрема, з бейрутських листів Кримського реципієнт довідається про життя російської колонії в Бейруті: представників імперської держави у місті налічувалося сім-вісім осіб (консул Гагарін з дружиною та вчительки в школі «Бакурет ель-Іхсан»), всі жили у різних кутках [123, с. 20-21]. У листі до батька Ю. С. Кримського від 21 січня 1897 р. адресант згадує, що у спілкуванні цієї групи людей яскраво проявлялася така поширена *«слов'янсько-російська риса – щоб сваритися там, де якраз чекали б миру»*, і зазначає, що вони періодично сваряться між собою [123, с. 102]. Проте коли члени цієї колонії починають говорити про арабів і ті якості цього етносу, які є неприйнятними носіям західної культури, – тут їх

незгоди завершуються і вони в унісон сварять шахраїв-арабів (лист до Ю. Ю. Кримського від 04 листопада 1896 р.) [123, с. 34].

Багато вагомої інформації в контексті управлінського дискурсу дізнаємося стосовно політичних фігур російської імперії та їх ролі на Близькому Сході. Так, у листі до Ю. Ю. Кримського від 15 серпня 1897 р. молодий науковець надає розгорнуту характеристику функціоналу російського дипломатичного представництва на Близькому Сході. За спостереженнями вченого, місцеве населення сприймає консулів як губернаторів або суддів, не усвідомлюючи повною мірою вплив цих політичних фігур. Тому А. Кримський і пояснює, що *«консули росії у Західній Європі – просто комерційні агенти і шпигуни, а на Сході вони мають суттєве політичне місцеве значення: на них лежить обов'язок захищати християнських підданих Туреччини, і відомості про політичні настрої в тій чи іншій турецькопідданій області російський посол в Константинополі отримує від консулів»* [123, с. 221-212]. Щодо ролі генерального консула в Бейруті, то його посада особливо важлива, оскільки *«він, бейрутський консул росії, начальник над усіма російськими консулами Сирії і Палестини, а крім цього, він, разом з іншими європейськими консулами, має нагляд над автономним Ліваном, що вільний від прямої турецької влади, і може за законом надавати відомий тиск на ліванського губернатора»* [123, с. 221-212].

Поступово політичний екскурс А. Кримського перетворюється у геополітичний. Зокрема, у листах до сестри Марії (Агатангел Кримський підтримує її наміри і сприяє вступу до Імператорського православного палестинського товариства) сходознавець розповідає про систему освіти в Сирії та Палестині, розбудовану Палестинським товариством, інформуючи, що школи, які функціонують під патронатом згаданого товариства, приймають на навчання і дівчат, і хлопчиків, а викладання здійснюється російською мовою (виключенням є Бейрут – там більше послуговуються французькою). У листі до брата Ю. Ю. Кримського від 7 січня 1897 р. український вчений зазначає, що *«діти вступають маленькими і, якщо в пансіоні чують навколо себе тільки російське мовлення, то дуже швидко*

напівзросійшуються», через що у Палестині зустрічається постійний попит на викладачок з росії, аби підтримувати цю тенденцію до зросійщення [123, с. 95].

Після перебування у гірському поселенні Шуейр сходознавець зміг більш глибоко осягнути й геополітичні, подекуди експансіоністські інтереси місцевого населення. Наприклад, у листі до Ю. Ю. Кримського від 18 липня 1897 р. дослідник Орієнту розповідає про колонізаторські інтенції шуейрців, що *«наповнили Бразилію»* (зокрема місто Сан-Паоло): *уже років десять там існує «велика арабська колонія: араби, що нажилися, тримають оптові склади, а араби, які тільки прибули, беруть коробки і ходять по селам, ніби у нас угорці (короб називається “кашиє”). Особливо напускають туман південноамериканським неграм, які отримали свою волю лише в 1889 р. і ще зовсім не вміють жити»* [123, с. 188].

«Епістолярний щоденник» Агатангела Кримського також може бути свідченням і власної участі автора у політичному житті Бейрута та здійснення геополітичного впливу на регіон. Практично одразу ж, прибувши на Близький Схід, сходознавець завів дружбу з генеральним консулом, і досить швидко князь Гагарін довірив ученому вчитку низки арабських документів таємного змісту, за якими А. Кримському стало зрозуміло, що драгоман консула Гагаріна вводить його в оману. Окрім цього факту, з листа до Ю. Ю. Кримського від 18 листопада 1896 р. дізнаємось про те, що дипломатичні справи настільки зацікавили Агатангела Кримського, що він вирішив *«запропонувати князеві свої послуги по частині арабських перекладів», що дозволило йому не «відчувати себе чужим у Бейруті»* [123, с. 51]. Ще один запис в «епістолярному щоденнику» від 10 грудня 1897 р. (лист до Ю. Ю. Кримського) свідчить про активне залучення орієнталіста у політичні процеси на Близькому Сході: *«Митрополит (Гавриіл Шатіля) помирає. Якщо і одужає, то піде на спокій. Попереду нові вибори. Кандидатів декілька. Шхаде все переконує стояти за слабохарактерного (хоча інтелігентного) митрополита Хомського, який буде автоматом в руках Шхаде. Я, навпаки, вже більше двох тижнів переконую князя стояти за архімандрита Рафаїла (Гававіні), який у москві був приятелем Аттая. Рафаїл має освіту. Після коливань князь став таки за Рафаїла»* [123, с. 262-263].

В умовах політичної нестабільності на Близькому Сході та поширення європейських та імперських геополітичних інтересів на регіон, питанням, що становить окремий інтерес, стає висвітлення міжконфесійних відносин в середині арабського суспільства. Якщо здійснювати дослідження бейрутської епістолярію письменника лише в ключі етнографічних спостережень, то міжконфесійні відносини дійсно можна зарахувати до цієї категорії. Проте розглядаючи управлінський дискурс арабістики, варто сприймати відносини між різними конфесійними групами арабського суспільства одним із ключових елементів практики політичного й адміністративного управління територій, особливо з огляду на те, що у країнах Леванту (Сирія, Ліван, Йорданія, Палестина, Ірак) релігійний фактор і до сьогодні залишається чи не найголовнішою причиною існування різного виду конфліктів.

Першими враженнями від строкатої структури населення Лівану стажер ділився вже одразу, прибувши до країни. У листі до батька від 20-22 жовтня 1896 р. він зазначив, що основу населення Бейруту складають не мусульмани, а християни; вони ж, за спостереженнями А. Кримського, легко піддавалися впливу європейської культури [123, с. 16]. Більш детально описував конфесійний склад арабського суспільства адресант у листі до сестри Марії (від 06(18) листопада 1896 р.), зазначаючи, що у нього, як у російського підданого, *«практично немає причин остерігатися мусульман у Бейруті (хоча саме місто “ледь не повністю християнське”), оскільки мусульмани знають, що Туреччина тримається на одній тільки росії, а православні араби знають, що православ’я тримається росією»* [123, с. 41]. У цій же приватній кореспонденції сходознавець згадує і про маронітів та католиків (унітатів), що також населяють Бейрут: за спостереженнями автора, вони – *«народ менш дикий (у них є хороші школи, чого майже немає у православних)»* [123].

Про тісний зв’язок релігії та здійснення геополітичного впливу на регіон свідчить кореспонденція А. Кримського до М. Ю. Кримської від 02 березня 1897 р., у якій орієнталіст розповідав про негативну реакцію християнського прошарку суспільства на новини про те, що росія віддає критян під турецьку владу: *«Коли я проходив, мене осипали градом каміння, з криками: “ось росіянин, бийте його!”»* [123, с. 124].

Із бейрутських «епістолярних щоденників» можна отримати знання й про рецепцію близького адресатам «свого» Близького Сходу. Зокрема тут міститься інформація про поширені в арабському суспільстві стереотипні уявлення стосовно того, що «немає на світі більш набожного народу, ніж “москобі” (*маються на увазі російські піддані – А. П.*): вони – “абрар” (праведники)» [123, с. 191]. Агатангел Кримський зазначає, що таке переконання склалося на Сході тому, що з-поміж росіян араби зустрічають лише пілігримів (лист до Ю. Ю. Кримського від 19.07.1897 р.) [123, с. 190].

Особливий інтерес у розрізі управлінського аспекту дискурсу арабістики становить власне питання міжконфесійних конфліктів і суперечок. Воно яскраво висвітлене А. Кримським на сторінках бейрутського епістолярію, а почасти і в матеріалах, поданих до друку у газети російської імперії. Наприклад, у листі до Ю. С. Кримського від 20 листопада 1896 р. сходознавець розповідає, як у Бейруті практично щоночі відбуваються вбивства: то мусульманин уб'є християнина, то християнин уб'є мусульманина, й оповідає ситуацію, яка стала джерелом його кореспонденції в «Російські відомості»: *«Напередодні св. Михайла мусульмани вторглися у гірський квартал Мазраа, розбили декілька лавок, стали розвалювати церкву, але були стримані військами, що підтягнулися»* [123, с. 56]. Бейрутський епістолярій Кримського також дає уявлення і про те, що такі міжконфесійні сутички загострювалися між представниками різних релігійних течій напередодні свят: *«У місті йдуть убивства. Вчора уніато-католики (або мароніти), святкуючи переддень св. Варвари, самі викликали мусульман на сутичку»* (лист до Ю. С. Кримського від 22 листопада 1896 р.) [123, с. 57]. До того ж, А. Кримський підкреслює, що Бейрут є культурним центром регіону та дуже цивілізованим містом, тому цілком логічно вчений задається питанням щодо масштабів конфліктів на релігійному ґрунті у інших місцях Близького Сходу: *«У нас рамадан (мусульманський піст), і вбивства знову пішли одне за одним. Уявляю собі, що коїться у неспокійних містах?»* (лист до Ю. С. Кримського від 31 січня 1897 р.) [123, с. 113].

Окремі трагічні епізоди описані сходознавцем безпосередньо в межах управлінського дискурсу, адже попри те, що більшість населення Бейруту складала

християни, А. Кримський неодноразово наголошував, що місто є частиною Османської імперії, а тому й «поліція тут мусульманська, частенько навіть із турків» [123, с. 293-294]. Тож, цілком закономірно, що згадуючи у листі до брата (від 25 лютого 1898 р.) епізод про вбивство мусульманським торговцем християнського хлопчика, адресант сумнівається, у тому що злочинця впіймають: *«Місяці два зловмисник буде переховуватися у знайомих, а потім відкриє лавку в іншому місці, вулиці на дві далі»* [123, с. 293-294].

Тож, численні згадки про культурне, політичне та побутове життя арабів у Бейруті цілком сповна підкріплюють тезу вітчизняного арабіста, викладену у листі до Ю. Ю. Кримського від 15 серпня 1897 р.: *«Я, обертаючись завжди серед арабів, звичайно, маю найповніше поняття про їх погляди; читання арабських газет і бесіди про прочитане дозволили мені зрозуміти настрої арабської думки якнайточніше; слід додати, що про всі внутрішні процеси життя арабської нації, її політичне, духовне та розумове життя я маю найточніше уявлення, – більше того, я сам живу інтересами арабів та беру найближчу участь у їх внутрішньому житті»* [123, с. 213].

Таким чином, можемо говорити про те, що дискурс арабістики в епістолярії Агатангела Кримського (1896-1898 рр.) цілком корелюється із головними ознаками європейського орієнталізму XIX-XX століть. Виходячи з наведених тверджень, уточнень потребує саме тлумачення поняття «арабістика», адже жодна із нині зафіксованих дефініцій повною мірою не розкриває суті дискурсу арабістики в епістолярній спадщині основоположника цієї науки в Україні.

Скажімо, сучасник та близький товариш Агатангела Кримського, Б. Грінченко, терміну «арабістика» не виокремлював, проте доволі побіжно окреслив сферу наукових пошуків фундатора цієї галузі сходознавчих наук. Зокрема у словнику української мови за його упорядкування зустрічаємо доволі абстрактне дефініції поняття «арабщина», у яке, на нашу думку, вкладено суть терміна «арабістика»: арабська мова та література, а також взагалі що-небудь арабське [237, с. 10].

Дослідниця літературної творчості й наукової спадщини А. Кримського Соломія Павличко серцевиною «арабістики» вважає такі сфери, як арабська мова й література, а також релігія [174, с. 160].

Сучасні вітчизняні енциклопедії та словники української мови фіксують різні за формулюваннями, але практично тотожні за значеннями, дефініції означеного поняття. Тож, нині цю галузь сходознавства тлумачать як: 1) сукупність дисциплін, що вивчають арабську культуру (мову, літературу і т. ін.) [8]; 2) сукупність наукових дисциплін, що займаються всебічним вивченням арабської мови та її розмовних діалектів, історією, економікою, етнографією, політичним та культурним розвитком арабських країн та народів [222]; 3) галузь сходознавства, яка займається вивченням історії, мови, літератури і культури арабських народів [104].

Враховуючи специфіку дискурсу арабістики у приватному бейрутському епістолярії А. Кримського та відштовхуючись від існуючих визначень цього поняття, доходимо висновку, що арабістика – це окрема галузь сходознавства, що досліджує філологічні, культурні та соціально-політичні явища в країнах Арабського Світу та їх репрезентацію в академічному, образному й управлінському дискурсах.

Саме дискурс арабістики мав прямий вплив на формування епістолярного ідіостилю Агатангела Кримського, адже завдяки його вияву та ідентифікації в епістолярних текстах простежується та стає впізнаваною мовна особистість ученого [70, с. 58].

В межах дискурсу арабістики в епістолярних зверненнях Агатангела Кримського спостерігаємо еволюцію елітарної мовної особистості адресанта [221, с. 142-144]: від непересічного представника творчої інтелігенції, що опікується проблемою митця в суспільстві, має високий рівень комунікативної та мовної компетентностей та відзначається рефлексивною свідомістю, до автора, чия індивідуальна манера письма, пов'язана з професійною діяльністю та реалізацією креативного потенціалу, є настільки унікальною та впізнаваною, що арабістика й А. Кримський сприймаються адресатами як неподільне ціле.

Висновки до Розділу 3

Мистецький доробок діячів культури та науки неможливо повністю оцінити і осмислити, оминувши увагою їхню епістолярну спадщину. У сучасній українській епістолографії, передовсім завдяки науковим зусиллям В. Кузьменка, а також працям Галини Мазохи, Оксани Свириденко, Анни Ільків, утверджено новаторський підхід до сприйняття письменницького епістолярію: це поліфонічне утворення, що водночас є продуктом літературного та історіографічного жанру.

Епістолярна спадщина Агатангела Кримського так і «не вирвалася з ув'язнення» (М. Жулинський). Комплексну рецепцію епістолярної спадщини видатного українського сходознавця унеможлиблює низка причин: фізичне знищення деяких з них в процесі перлюстрації, згодом – після смерті митця, – знищення його спадщини режимом та «названою» дружиною, розпорошеність фізично існуючих епістол у численних архівах тих інституцій, до яких за життя був дотичним академік, зокрема у російській федерації. Водночас у дослідженні зібрано, систематизовано і проаналізовано не лише опубліковане листування автора, а й рукописи та реконструйовані дослідниками епістолярної спадщини А. Кримського листи.

Осмислення епістолярного доробку А. Кримського у площині арабістики здійснено вперше. Це необхідний крок для комплексного дослідження особливостей функціонування дискурсу арабістики у творчості митця, адже художнє слово автора сповнене елементами автобіографізму, які вдається глибше зрозуміти, аналізуючи його приватний епістолярій. Вивчення корпусу приватних кореспонденцій адресата дало можливість вперше систематизувати послання одночасно за тематичним і хронологічним критерієм та виокремити такі етапи :

- 1) 1890-1896 роки: період навчання, захоплення сходознавством, активного формування світоглядних позицій);
- 2) 1896-1898 роки: період наукового відрядження молодого дослідника до Лівану для поглиблення знань розмовної арабської мови, збору та фіксації наукових матеріалів, а також роботи з арабськими рукописами;

- 3) 1898-1918 роки: викладацька діяльність у Лазаревському інституті східних мов, підготовка численних наукових праць у царині сходознавства;
- 4) 1918-1928 роки: перебування на посаді Неодмінного секретаря Всеукраїнської академії наук, розбудова засад вітчизняного сходознавства, активна робота над укладанням словника української мови;
- 5) 1929-1942 роки: перебування А. Кримського під репресивним тиском та пильним контролем «компетентних органів».

Епістолярну спадщину А. Кримського простудійовано в рамках функціонального підходу. Запропоновано декілька критеріїв для багаторівневого аналізу масиву кореспонденцій автора. Зосібна епістолярій адресанта проаналізовано відповідно до критерію концепції адресата і виокремлено три типи листування: приватне, напівофіційне та офіційне. Встановлено кореляцію між періодом написання листів і їх головними адресатами: приватні епістоли здебільшого надсилалися членам родини під час перебування автора у близькосхідному відрядженні; напівофіційне листування відбувалося під час навчання сходознавця в інституті, його викладацької діяльності, а також у період опали; офіційні комунікації відбувалися коли А. Кримський перебував на посаді Неодмінного секретаря Всеукраїнської академії наук.

Епістолярний ідіостиль митця характеризується логічністю, розмаїттям мовних засобів, інтелектуальністю. Водночас риси індивідуального стилю письма А. Кримського змінюються відповідно до рівня комунікації. Так, зокрема, приватне спілкування вирізняється енциклопедизмом й інтеграцією комічного, напівофіційне – багатством художніх засобів, але відсутністю комізму, офіційне – використанням фразеограм доби.

Поліфонічність епістолярного жанру простежуємо у появі у кореспонденціях А. Кримського таких гібридних форм, як лист-щоденник, лист-дискусія, лист-сповідь, лист-рецензія, лист-автокоментар, листи-автокритика, лист-автобіографія, лист-звернення, лист-подяка, лист-запит і відповідь на нього, лист-запрошення, «лист вождю». Означені жанрові модифікації корелюють із критерієм концепції адресата.

Встановлено, що на стилістику та модифікації епістолярних текстів А. Кримського значний вплив мала специфіка культурної доби. Становлення орієнталіста збіглося з періодом модерністських пошуків, а знаковий для України етап зародження Академії наук та перебування вченого на посаді її неодмінного секретаря резонує з соціалістичним реалізмом і маркерами цього напрямку.

Арабістика була головною сходознавчою дисципліною науковця зі світовим ім'ям. За кореспонденціями А. Кримського, передовсім йдеться про бейрутський період, встановлено, що дискурс арабістики в епістолярній творчості українського дослідника Близького Сходу суголосний тенденціям європейського орієнталізму XIX-XX століть. На основі епістолярію дослідника і популярних в його добу та сучасних тлумачень поняття «арабістика», запропоновано власне визначення, за яким арабістикою слід вважати окрему галузь сходознавства, що досліджує філологічні, культурні та соціально-політичні явища в країнах Арабського Світу та їх репрезентацію в академічному, образному й управлінському дискурсах.

Основні положення розділу висвітлено в наукових працях автора [188; 191; 197].

ВИСНОВКИ

У дисертації запропоновано теоретичне вирішення важливого наукового завдання, яке полягає у дослідженні текстуального простору художнього доробку А. Кримського у його міжтекстових кореляціях з арабською словесністю, визначенні засад компаративістичної концепції вченого-сходознавця та окресленні специфіки їх імплементації у перекладацьких стратегіях, систематизації епістолярної спадщини адресанта і визначенні її типових рис за ключовими літературознавчими критеріями, формулюванні дефініції «арабістика» на основі аналізу функціонування дискурсу Арабського Сходу в межах епістолярію автора, вивченні впливу арабістики на формування ідіостилю письменника-модерніста. Реалізація зазначеного завдання спрямована на визначення специфіки рецепції арабістики у творчості Агатангела Кримського крізь призму епістолярного, інтертекстуального та перекладацького вимірів. Реалізовані мета і завдання дослідження дали підстави сформулювати такі основні висновки:

1. Агатангел Кримський є унікальним представником української гуманітаристики, оскільки своєю багатовекторною працею у сферах художньої літератури, літературознавства, лінгвістики, культурології, етнографії, перекладознавства йому вдалося зробити потужний внесок у збагачення української культури сходознавчим матеріалом, надання їй особливої естетичної цінності й принади.

Арабістика була першою з наук у царині наукових інтересів фундатора українського сходознавства. Цьому зокрема сприяло й реальне знайомство дослідника з носіями арабської культури, що відбулося під час його наукового відрядження на Близький Схід. Згодом академічні знання та досвід, здобуті у Бейруті, стали підґрунтям для численних досліджень ученого.

Наукова спадщина А. Кримського заклала основи вітчизняної арабістики в кращих традиціях розвитку європейської науки. Так, дослідження вченого «История арабов и арабской литературы, светской и духовной (Корана, фикха, сунны и пр.)» у багатьох моментах перегукується з розвідкою німецького орієнталіста А. Мюллера,

однак, відповідно до запиту й мети її створення, носить більш енциклопедичний характер і формує комплексне уявлення саме про історичний розвиток Арабського Світу від епохи Джагілії до завершення Золотого віку. Згадана наукова студія виявилась своєрідним ключем, що відчиняє двері не лише до арабської історії, а й до мусульманства.

Частково умовиводи А. Кримського застаріли, однак на сучасному етапі вивчення арабістики та орієнталістики вони є фактичним матеріалом, що демонструє характер і тематику орієнталістичного дискурсу на межів'ї XX-XIX століть, і тенденції розвитку цих наук.

Проте яскраво відображена арабістика не лише у науковому доробку А. Кримського, а й у його великій (роман «Андрій Лаговський») та малій прозі (збірки «Повістки і ескізи з українського життя», «Бейрутські оповідання»), в поетичній збірці «Пальмове гілля», в «епістолярних щоденниках», які він надсилав рідним синхронно із зануренням у культуру й побут арабського етносу.

Осмилення прозового й поетичного доробку А. Кримського в інтертекстуальних зв'язках з арабською літературою та фольклором засвідчило притаманність цього мистецького феномену масиву європейської літератури XX століття, «внутрішня структура якого передбачає наявність діалогічних зв'язків, є інтертекстуальною за своєю суттю» (Ніна Поляруш).

У дисертаційній роботі встановлено, що текстуальний простір творів А. Кримського побудовано як постійний діалог автора з арабськими письменниками, з вітчизняними попередниками й сучасниками в літературі, зі своїми героями й персонажами та самим собою.

Міжтекстові зв'язки творів А. Кримського з арабською словесністю мають багаторівневий і системний характер та виявляються як у формально-текстовій площині, так і на рівні поетики, образів та специфіки світогляду письменника-арабіста. Передусім такі міжтекстові кореляції реалізуються через інтертекстуальні елементи – алюзії, ремінісценції, референції, які забезпечують експліцитну або імпліцитну присутність арабських текстів у художній тканині прози та лірики Агатангела Кримського. Окрім цього, такі зв'язки існують не лише на рівні «власне

інтертекстуальності», а й на ширшому – транстекстуальному (за Ж. Женеттом) рівні, що охоплює також паратекстуальну, метатекстуальну, гіпертекстуальну та архітекстуальну складові. Означене свідчить про глибоку інтеграцію арабської літературної традиції у творчість письменника.

Міжтекстові зв'язки творчості А. Кримського з арабською словесністю проявляються через сюжетно-нарративні моделі (перегуки з рамковими конструкціями і моделями духовного становлення героя збірки оповідань «Тисяча і одна ніч»), мотивно-образну систему (мотиви узритської та омаритської лірики, що лягли в основу поетичних циклів «Нечестиве кохання» і «Кохання по-людському, суфійські мотиви, що переплітаються з містицизмом, аскетизмом і духовним пошуком), культурні алюзії (рецепція образів Антари ібн Шаддада, Єфрема Сиріна тощо), архетипні структури (Схід як культурний код, пустеля як простір випробування і самопізнання).

Арабські інтертексти виконують не лише декоративну функцію, а мають смислотворче значення: вони сприяють інтелектуалізації тексту, розкриттю внутрішнього світу персонажів, формуванню їхніх ціннісних орієнтирів, а також наділяють твори А. Кримського міжкультурною репрезентативністю.

2. Проаналізувавши перекладацький масив А. Кримського з арабської словесності, можемо зробити висновок про те, що значний відбиток на інтерпретаціях українського орієнталіста залишила наукова (фольклорна, етнографічна, історико-філософська тощо) й мовознавча діяльність поліглота, а також його власна поетична й прозова творчість. Як перекладач, А. Кримський намагався перевтілитися в образ іншомовного автора, зрозуміти інтенції та почуття останнього, зберігши при цьому жанрово-стилістичне й змістовне наповнення вихідного тексту.

Національна інтерпретаторська діяльність на зламі XIX–XX віків, у якій яскраво проявився й мистецький хист перекладача-поліглота А. Кримського, безпосередньо чи опосередковано активізувала зародження модерного мислення як процесу, що став каталізатором еволюційних змін у світогляді письменників і художньо-естетичних здобутках української літератури. Переклади та переспіви А. Кримського (почасти їх непросто розрізнити, адже критерії точності перекладу

історично змінні), що заслужили високу оцінку сучасників, зокрема І. Франка, мають далеко не тільки історичне значення. Заповнивши сходовознавчу «прогалину» в українському перекладі помежів'я XIX – початку XX століть, «екзотичні» поезії, перенесені Агатангелом Кримським «з чужого поля» в Україну, виявили свою здатність в органічній взаємодії з його оригінальною лірикою творити принципово нову для того часу поетичну якість, – тим самим готуючи ґрунт і для пізніших виходів вітчизняної літератури на безкрайні обшири східних культур і письменств.

Засади компаративістичної концепції Агатангела Кримського ґрунтуються на розумінні літератури як єдиного міжкультурного простору, у якому словесності різних народів перебувають у постійному діалозі. Сходовознавець розглядав арабську літературу як невід'ємну частину світового культурного процесу, а переклад сприймав ключовим інструментом цього діалогу.

Визначальними принципами компаративістичної концепції А. Кримського є орієнтація на переклад поезій арабських ліриків з мови-оригіналу, що дозволило вченому, на відміну від його попередників, уникати спотворень змісту і сприяло дерусифікації перекладацької практики. Окрім цього, дослідник Орієнту сприймав переклад як творчу діяльність з науковим підґрунтям, що зумовлювало поєднання філологічної точності з культурно-історичним аналізом текстів-оригіналів.

Специфіка імплементації цих засад у перекладацьких стратегіях А. Кримського полягає у поєднанні точності, інтерпретації та творчого підходу. Вчений-арабіст реалізує принцип адекватності перекладу як відтворення враження, яке текст справляє на носія мови оригіналу. Це зумовлює використання психологізму перекладу, коли перекладач прагне передати не лише зміст, а й емоційно-естетичний ефект тексту. Такий підхід на практиці виявився новаторським для початку XX століття, вже згодом його було розроблено теоретично. Водночас письменник дотримується принципу гармонійної єдності змісту і форми, він уникає як буквального копіювання, так і надмірної вільності, адаптуючи форму до стилістичних можливостей української мови.

Важливим елементом перекладацьких стратегій інтерпретатора є науковий супровід перекладів, що забезпечує глибше розуміння іншомовного тексту та його

культурного контексту. А. Кримський до більшості перекладів подає коментарі, пише розлогі передмови, у яких досліджує умови написання творів, подає біографічну довідку про автора тощо.

Зосібна осмислення специфіки творчості арабського поета доісламської епохи Антари ібн Шаддада в рецепції Агатангела Кримського дозволило з'ясувати, що перу орієнталіста належить як науково-дослідницька та літературно-критична обробка інформації про Антару ібн Шаддада й літературного роману про його життя й подвиги, так і переклад поетичної творчості Антари, а також власні переспіви на мотив «Моалляки» Антари.

Дослідження творчості Антари ібн Шаддада та оповіді про його життя й подвиги в рамках компаративістичної концепції А. Кримського характеризується новаторським і комплексним підходом. Враховуючи те, що першочерговим завданням, яке перед собою ставив знавець культур Сходу, була інтеграція перлин словесності Орієнту до вітчизняної літератури, митець зосередив власні зусилля на створенні літературного перекладу «Моалляки» Антари, послуговуючись для цього вагомим теоретичним підґрунтям, системними знаннями про культуру й традиції носіїв арабського етносу, філологічною підготовкою для опрацювання тексту мовою оригіналу. Підсумком дослідження став висновок про те, що тісний зв'язок А. Кримського з арабською культурою та писемністю періодично відображається у його власній поетичній творчості. Мотиви «Моалляки» Антари зустрічаються у поезії циклу «Кохання по-людському» (1903), де ліричний герой проживає своє орієнтальне, бедуїнське кохання.

Компаративістична концепція А. Кримського реалізується у перекладацькій практиці як синтез науковості, міжкультурної інтерпретації та художньої творчості, де переклад постає не лише як механізм відтворення іншомовного тексту, а як засіб ретрансляції культурного надбання іншої літератури.

В межах цієї концепції поетом і перекладачем укладено збірку «Пальмове гілля», що яскраво демонструє здатність автора поєднувати східні й західні літературні традиції. «Пальмове гілля» містить оригінальні вірші поряд з перекладами, створюючи гармонійний діалог між різними культурами та художніми

образами. Збірка віддзеркалює величезний «зріз» східної культури, відкриваючи екзотичні літературні перлини через вишукану українську мову інтерпретатора.

Переклади із арабської літератури у А. Кримського переплітаються з власними оригінальними поезіями, утворюючи своєрідні цикли, пройняті єдиним настроєм. У його художніх версіях відтворено поетичну душу арабів, виявлену у віршованих текстах їхніх найкращих поетів. Інтерпретовано з науковою точністю і неабияким поетичним хистом.

Проведений аналіз перекладів, здійснених А. Кримським, дав підстави зробити оптимістичний висновок не лише про принципову, а й практичну можливість адекватних відтворень найскладніших (у плані діалектичної єдності форми і змісту інтерпретацій) поезій арабських авторів. Отже, переклади можуть і повинні бути рівновартісними за суттю, максимально наближеними до джерела, коли неминучі втрати образності локально або дистантно компенсуються тропами еквівалентної значимості.

3. Аналіз особливостей рецепції арабістики у творчій спадщині митця відбувся й у площині епістолярію, адже на сьогоднішній день у вітчизняному літературознавстві утвердилася традиція сприймати письменницькі кореспонденції одночасно як літературний та історіографічний жанр (В. Кузьменко).

На повноту нині збереженого корпусу епістолярних текстів А. Кримського значний вплив мали як історичний контекст їх написання, зокрема перлюстрація листування, так і умови, в яких вони збиралися після смерті репресованого адресанта і зберігалися. Епістолярна спадщина арабіста частково знищена, частково розпорошена у приватних колекціях та архівах різних країн. Водночас у межах дисертаційної роботи було систематизовано й проаналізовано вагомий корпус рідкісних листів, які окремо друкувалися дослідниками епістолярних діалогів А. Кримського з різними адресатами, а також рукописи послань, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського та Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України.

Комплексний аналіз специфіки ідіостилю А. Кримського та впливу арабістики на його формування відбувся завдяки дослідженню «простору вивчення стилістичної органіки» (Михайлина Коцюбинська) письменника, адже його приватний епістолярій слугує ключем до розуміння особливостей світосприйняття автора та його творчості, є унікальним джерелом інформації про його життя.

Систематизовано масив епістолярної спадщини митця і тематично та хронологічно виокремлено п'ять періодів епістолярної творчості адресанта: 1) 1890-1896 рр. (навчання в університеті, формування світогляду, захоплення орієнталістикою); 2) 1896-1898 рр. (наукове відрядження до Лівану для підготовки до професорського звання з арабістики); 3) 1898-1918 рр. (науково-педагогічна діяльність у Москві); 4) 1918-1928 рр. (участь у створенні та роботі Всеукраїнської академії наук); 5) 1929-1942 рр. (період вимушеної ізоляції та переслідувань).

Загалом корпус кореспонденцій українського митця і вченого розглянуто з огляду на низку критеріїв, зокрема: концепції адресата, ідіостилю адресанта, суміжності епістолярію з іншими жанрами літератури, відповідно до специфіки літературної доби.

Концепція адресата в епістолярній спадщині А. Кримського корелює з окресленою нами тематично-хронологічною періодизацією його творчості: приватним є бейрутський епістолярій митця, а напівофіційними класифікуємо листи, адресовані його духовним побратимам упродовж років навчання Кримського та його викладацької діяльності у Лазаревському інституті, в часи переслідувань. Період перебування на посаді Неодмінного секретаря Всеукраїнської академії наук закарбувався на сторінках листів А. Кримського як офіційно-ділова кореспонденція з колегами-академіками та представниками влади.

Особливості епістолярного ідіостилю А. Кримського систематизуються відповідно до тематики листів. Спільною рисою кореспонденцій сходознавця є інтелектуальний, логічний, багатий на різноманітні мовні засоби стиль викладу думок. Офіційна комунікація вченого-арабіста виткана з фразеограм доби, приватна – сповнена енциклопедизмом, культурними рефлексіями й характеризується

використанням засобів комічного, натомість інтелектуально-товариські листи збагачені метафорами і порівняннями, проте виважені і позбавлені комізму.

На рівні суміжності епістолярію А. Кримського з іншими жанрами літератури спостерігаємо існування унікального поліфонічного утворення: «листи-щоденники» (за визначенням самого сходознавця), які переважно існували у площині приватних кореспонденцій. Окрім цього, у рамках напів-офіційного спілкування адресанта виокремлюємо лист-дискусію, лист-сповідь, лист-рецензію, лист-автокоментар, листи-автокритику, лист-автобіографію. Для офіційного листування Агатангела Кримського типовими є листи-звернення, листи-подяки, листи-запити і відповіді на них, листи-запрошення, «листи вождям».

Встановлено, що суттєво вплинула на формування індивідуального стилю дослідника культур Орієнту історична епоха: погляди сходознавця формувалися в добу модернізму, тоді як розбудова Академії наук і заснування вітчизняної школи сходознавства відбувалися в добу соціалістичного реалізму, що, безумовно, знайшло відображення в епістолярному доробку митця.

Агатангел Кримський жив і дихав Сходом. Тому тема арабістики, як головної сходознавчої дисципліни вченого, представлена у його епістолярній спадщині дуже широко. Ідіостиль митця-орієнталіста у питаннях висвітлення дискурсу арабістики характеризується ерудицією, точністю у висвітленні фактів, критичній оцінці першоджерел, популярністю викладу інформації, що подекуди створювало у адресатів послань відчуття прочитання не листа, а енциклопедичної статті, покликаної ознайомити реципієнта з короткими відомостями про певне поняття. Враховуючи те, що більшість адресатів не володіла арабською мовою, в епістолярному оповідачі часто прокидався ще й перекладач, який мав на меті зрозуміло описати арабські реалії, пояснити специфіку арабського побуту та нетипові особливості світосприйняття арабського етносу крізь призму філології. Дискурс арабістики в епістолярії Агатангела Кримського (1896-1898 рр.) цілком корелюється із головними ознаками європейського орієнталізму XIX-XX століть.

4. Враховуючи специфіку функціонування дискурсу арабістики в епістолярній спадщині дослідника Сходу, встановлено, що арабістика – це окрема галузь

сходознавства, що досліджує філологічні, культурні та соціально-політичні явища в країнах Арабського Світу та їх репрезентацію в академічному, образному й управлінському дискурсах.

5. Внаслідок здійсненого аналізу впливу арабістики формування ідіостилю А. Кримського з'ясовано, що дискурс арабістики зумовлює інтелектуалізацію письма митця, поєднання художнього стилю з науковим, насиченість текстів арабськими інтекстами та арабською поетикою, добір матеріалів для перекладу і перекладацькі стратегії вченого-орієнталіста. Тож для художньої творчості А. Кримського дискурс арабістики виявився наскрізним і мав прямий вплив на формування ідіостилю, що реалізувалося у багатоаспектній інтеграції арабського літературного й культурного досвіду у його художню, перекладацьку та епістолярну спадщину.

Перспективними напрямками подальших наукових пошуків є продовження осмислення наукової та художньої спадщини Агатангела Кримського саме у площині арабістики. У межах цього напрямку особливого значення набуває концептуальна точність наукових розвідок, які виокремлюватимуть арабську літературну і культурну традицію як певну самостійну систему на протигагу домінантному нині сприйняттю Сходу як універсального простору.

Ще одним перспективним напрямом є дослідження рецепції арабістики у науковому і художньому дискурсі А. Кримського у синхронії з європейським історичним процесом. Означений напрям дасть можливість визначити місце письменника в європейському інтелектуальному просторі, що сприятиме прочитанню творчості письменника й дослідника не як репрезентанта культури імперії, а як активного учасника, а подекуди й основоположника європейського інтелектуального простору арабістики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авербух О. Агатангел Кримський у Лівані: орієнталізм і гомоеротичне бажання в поезії українського модерніста. *Критика*. 2020. № 3-4. С. 2-15.
2. Авраменко А. Агатангел Кримський: інтелектуальне, гомоеротичне й психологічне від забутого модерніста. *Читомо: культура читання і мистецтво книговидання*, 2023. URL: <https://chytomo.com/ahatanhel-krymskyj-intelektualne-homoerotychnе-j-psykholohichne-vid-zabutoho-modernista/>.
3. Агатангел Кримський – Іван Франко. Епістолярні діалоги (1890–1904) / за ред. С. Гальченка, Н. Лисенко. Харків: «Фоліо», 2022. 478 с.
4. Агатангел Кримський: Страчений феномен. *Читай онлайн-журнал про книги та літературу*. 2021. URL: <https://chytay-ua.com/view.php?id=1054>.
5. Агеева В. Апологія модерну: обрис ХХ віку: статті та есеї. Київ: Грані-Т, 2011. 408 с.
6. Аль-Фарукі І. Р., Аль-Фарукі Л. Л. Атлас ісламської культури / за ред. П. Микитюка, пер. А. Василенко. Рівне: «Волинські обереги», 2024. 620 с.
7. Алкаді М. С. Арабістика в Україні (формування професійно компетентної особистості перекладачів-арабістів). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія*. 2022 № 58. С. 8-11.
8. Арабістика. Словник.ua: *Словник української мови*. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=арабістика>(дата звернення: 19.09.2025).
9. Астаф'єв О. Міражний простір модернізму. Поети «Нью-Йоркської групи»: антологія / упор. О. Астаф'єв. Харків: Ранок, 2003. С. 33-39.
10. Астаф'єв О. Інтертекстуальність як літературна стратегія. *Дивослово*. 2000. №2. С. 5-7.
11. Бабишкін О. Агатангел Кримський. Київ: Дніпро, 1967. 116 с.
12. Бабишкін О. К. Коли далеке стає близьким, а чуже рідним. *Кримський А. Поезії*. Київ: Радянський письменник, 1968. 332 с.
13. Бернадський Б. В. Вчений і спецслужба: Агатангел Кримський у полі зору органів політичного розшуку Російської імперії. *Східний світ*. 2021. № 2. С. 5-14.

14. Біла А. Український літературний авангард: пошуки, стильові напрямки : монографія. Київ : Смолоскип, 2006. 464 с.
15. Білецький Ф. Провина академіка Кримського : літературно-художнє видання. Черкаси : «ІнтролігаТОР», 2020. 228 с.
16. Бостан Г. Архетип. *Лексикон загального та порівняльного літературознавства*. Чернівці : Золоті литаври, 2001. С. 47.
17. Бурлака Г. Вибачте, шановний Агатангеле Юхимовичу! *Слово і час*. 2006. №6. С. 86-89.
18. Василюк О. Д. Агатангел Кримський як учень та вчитель (за даними епістолярію). *Східний світ*. 2014. № 4. С. 65-70.
19. Василюк О. Д. Листи В. Перетца до А. Кримського у фондах Інституту рукопису НБУВ. *Східний світ*. 2010. № 3. С. 5-9.
20. Василюк О. Д. Листування Агатангела Кримського другої половини 1920-х років. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2012. № 16. С. 172-182.
21. Василюк О. Д. Листування Івана Франка й Агатангела Кримського стосовно перекладу Клоустона. *Східний світ*. 2007. № 2. С. 67-74.
22. Василюк О. Д. Особисте листування двох фундаторів Української академії наук – Володимира Вернадського та Агатангела Кримського. *Східний світ*. 2012. № 3. С. 18-25.
23. Величко М. П. Арабо-перський середньовічний літературний синтез та його вплив на становлення літератур Близького і Середнього Сходу. *Філологічні науки*. 2012. №10. 32-39.
24. Випасняк Г. Між святістю та гріховністю: дилема Андрія Лаговського в однойменному романі Агатангела Кримського. *Житомирські літературознавчі студії*. Житомир, 2013. Вип. 7. С. 192-200.
25. Вівчар С. В. Українські просвітителі та іслам. Київ : Бібліотека ісламознавства, 2020. 224 с.
26. Вівчар С. В. Текстуальні особливості малої прози Агатангела Кримського (на матеріалі збірки «Повістки і ескізи з українського життя»). *Східний світ*. 2021. №2 (111). С. 15-22.

27. Вісич О. А. Метадрама: теорія і репрезентація в українській літературі : дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.06, 10.01.01. Луцьк, 2019. 387 с.
28. Вісич О. А. Різноманітні елементи паратексту в творчості Агатангела Кримського як засоби авторського відчуження. *Ідентичність. Дискурс. Імагологія : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції з іноземною участю до 150-річчя Агатангела Кримського*. Острогоз : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2021. С. 31-36.
29. Волков А. Алюзія. *Лексикон загального та порівняльного літературознавства*. С. 21.
30. Волкова Л. Тисяча й одна ніч. *Лексикон загального та порівняльного літературознавства*. Чернівці : Золоті литаври, 2001. С. 565-566.
31. Гаврюшенко О. А., Шейко В. М., Кварченко О. В. Історія світової культури : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2006. 404 с.
32. Гайнічеру О. І. Поезія і мистецтво перекладу. Київ : Дніпро, 1990. 212 с.
33. Галич О. А. Глобалізація і квазідокументальна література : монографія. Рівне : Луганський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, видавець О. Зень, 2015. 200 с.
34. Гальченко С. А. Текстологія поетичних творів П. Г. Тичини. Київ : Наук. думка, 1990. 127 с.
35. Гальчук О. В. «...Не минає міт!»: Античний текст у поетичному просторі українського модернізму 1920-1930-х років: монографія. Чернівці: Книги – ХХІ, 2013. 552 с.
36. Ганжа А. Ю. Лінгвостилістична рецепція кінопортрета українського вченого (взаємодія медійного та наукового дискурсів у документалістиці про В. І. Вернадського та А. Ю. Кримського). *Man and law in the language of modern mass media : Scientific monograph*. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2025. Vol. 1. С. 101-118.
37. Гейстор А. Слов'янська міфологія. Київ : КЛІО, 2024. 416 с.
38. Герасимчук В. А. Філософський роман ХХ століття. Специфіка тексту. Київ : ПАРАПАН, 2007. 392 с.

39. Гоголь М. Зібрання творів : у 7 т. [редкол. : М. Г. Жулинський (голова) [та ін.] : упоряд. П. В. Михед]. Національна академія наук України Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. Т. 6 : Духовна проза. Київ : Наукова думка, 2010. 352 с.
40. Голованівський С. О. Твори : у 3-х т. Т. 1 : Поезії. Поєми. Переклади, переспіви / авт. передм. Е. Соловей. Київ : Дніпро, 1981. 544 с.
41. Голомб Л. Пейзаж у «Пальмовому гіллі» А. Кримського. *Із спостережень над українською поезією XIX – XX століть*. Ужгород : Гранда, 2005. С. 175-184.
42. Горба С. Імруулькайс як основоположник арабської дескриптивної лірики. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2014. №61. С. 10-19.
43. Горблянський Ю. П. Специфіка автобіографізму роману А. Ю. Кримського «Андрій Лаговський». *Молода нація: альманах*. 1997. №5. С. 41-48.
44. Горблянський Ю. П. Художня проза Агатангела Кримського : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 – українська література. Львів, 2021. 20 с.
45. Горблянський Ю. Художня проза Агатангела Кримського : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.01.01. Львів, 2001. 212 с.
46. Горболіс Л. Художня своєрідність циклу «Між дітьми природи» Агатангела Кримського. *Мови й літератури світу*. 2023. Вип. 2. С. 11-22.
47. Градюк І. Розмова про давню арабську літературу. *Читай : онлайн журнал про книги та літературу*, 2016. URL : <https://chytay-ua.com/blog.php?id=116> (дата звернення: 12.10.2025).
48. Григоренко І. В. Епістолярна спадщина Панаса Мирного в літературнокритичному контексті доби: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Київ, 2011. 20 с.
49. Гримич М. В. Особа дослідника-польовика в «Бейрутських оповіданнях» А. Кримського. *Культура слова*. 2021. № 95. С. 43-52.
50. Грицик Л. В. Поезія Абу-ль-Алааль-Маарі у творчому світі А. Кримського. *Зарубіжна література. Матеріали до вивчення літератур Сходу* / Упоряд. Л. Грицик. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2006. 689 с.
51. Грицик Л. В. Українська компаративістика : концептуальні проєкції. Донецьк : Юго-Восток, 2010. 298 с.

52. Грицик Л. Життя книги триває : розмисли над українською рецепцією «Шахнаме» Фірдоусі. *Слово і час*. 2020. С. 108-111.
53. Гундорова Т. Автобіографізм і «дух часу» в нігілістичному романі А. Кримського «Андрій Лаговський». *Культура слова*, 2021. №95. С. 53-64. <https://doi.org/10.37919/0201-419X.2021.95>
54. Гундорова Т. Проявлення слова: дискурсія раннього українського модернізму. Київ : «Часопис «Критика», 2009. 447 с.
55. Гурдуз А. Інтертекстуальність і гіпертекст: проблеми теорії і практики. *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*. 2007. №4. С. 67-72.
56. Гурницький К. І. Кримський як історик. Київ : «Наукова думка», 1971. 182 с.
57. Дзик Р. В. Концепт інтертекстуальності в інтерпретації французьких постструктуралістів: від Р. Барта до Ж. Женетта. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Філологічні науки*. 2012. № 13 (238). С. 23-27.
58. Дзюба Іван. Глобалізація і майбутнє культури. *Літературний ярмарок*. URL : lit-jarmarok.in.ua/index2.php?option=com_content&ctask=419& (дата звернення : 15.12.2025).
59. Динниченко Т. А. Типологія форм інтертекстуальності у французькій модерністській прозі (на матеріалі творів Андре Жіда) : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06. Київ, 2016. 198 с.
60. Драгоманов М. П. Гете и Шекспир в переводе на украинский язык. *Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці : у 2 т.* Київ : Наукова думка, 1970. Т. 2. 594 с.
61. Дрогомирецька М. Етичні проблеми у малій прозі Івана Франка й Агатангела Кримського. *Українське літературознавство*, 2014. №78. С. 179-186.
62. Ель Гуессаб К. Феномен арабського світу: соціально-філософський аналіз : дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03. Запоріжжя, 2025. 304 с.
63. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890-1941 рр.): в 2-х томах. Київ : Вид-во Національної академії наук України. Том 1 (1990-1917 рр.). 499 с.

64. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890-1941 рр.): в 2-х томах. Київ : Вид-во Національної академії наук України. Том 2 (1918-1941 рр.). 358 с.
65. Єрмоленко С. Я. Художній наратив Агатангела Кримського-філолога. *Культура слова*. 2021. № 95. С. 132-145 <https://doi.org/10.37919/0201-419X.2021.95.11>
66. Жигун С. Соціальний реалізм в українській літературі ХХ ст. *Синопис: текст, контекст, медіа*. 2017. № 2. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/stkm_2017_2_1.
67. Жуйкова М. В., Свідзинська О. А. Паралельні переклади двох газелей Гафіза в поетичній спадщині Агатангела Кримського. *Східний світ*. 2023. № 3. С. 143-170.
68. Жук Л. Я. Інтертекстуальність текстів прикладів (на матеріалі субмов економіки й психології англійської дидактичної літератури наукового функціонального стилю). *Новітня філологія*. 2005. №3 (23). С. 7-12.
69. Забужко О. З мапи книг і людей : збірка есеїстики. Чернівці : Meridian Czernowitz.- Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня “Рута”», 2012. 376 с.
70. Зарубіжна література. Матеріали до вивчення літератур Сходу / Упоряд. Л. Грицик. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2006. 689 с.
71. Затонський Д. В. Минуле, сучасне, майбутнє (Про реалізм, традиції, новаторство). Київ : Дніпро, 1982. 370 с.
72. Затонський Д. В. Про модернізм і модерністів. Київ : Дніпро, 1972. 272 с.
73. Затонський Д. В. Реалізм – це сумнів? Київ : Наукова думка, 1992. 278 с.
74. Зленко А. М. Ділова кореспонденція : навч.-метод. посібник для самостійного вивчення дисципліни. Бориспіль : Ризографіка, 2018. 180 с.
75. Зуб Н. М. Східні адресанти А. Ю. Кримського. *Східний світ*. 2011. № 3. С. 57-62.
76. Іванишин В. П. Нариси з теорії літератури : навч. посіб. Київ. : ВЦ «Академія», 2010. 256 с.
77. Івасишина Т. А. «Листи письменників» Дмитра Нитченка в рецепції сучасних українських епістолографів. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Філологія. Журналістика*. 2023. Т. 34 (73). № 4. С. 203-207. DOI <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2023.4/35>.

78. Івасишина Т. А. Белетристика Агатангела Кримського в епістолярній літературній критиці Лесі Українки. *Закарпатські філологічні студії*. 2025. № 38. С. 267-271. <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2024.38.49>.
79. Івасишина Т. А. Військова термінологія в епістолярії та наукових і літературних творах Агатангела Кримського. *Вісник науки та освіти. Серія : Філологія*. 2025. № 8 (38). С. 369-380. [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-8\(38\)-369-380](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-8(38)-369-380).
80. Івасишина Т. А. Роман Агатангела Кримського «Андрій Лаговський» на перехресті літературно-критичних суджень. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*. 2025. Т. 36 (75). № 1. С. 49-53. <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2025.1.2/09>.
81. Ільків А. В. Інтимний дискурс письменницького епістолярію другої половини ХІХ – початку ХХ століть : монографія. Івано-Франківськ : Фоліант, 2016. 372 с.
82. Історія України в особах: ХІХ – ХХ ст. / І. Войцехівська, А. Абліцов, О. Божко та ін. Київ : Україна, 1995. 479 с.
83. Калениченко Н. Л. Українська література кінця ХІХ – початку ХХ століття: напрями, течії. Київ: Наукова думка, 1983. 255 с.
84. Карабан В. І. Переклад англійської наукової і технічної літератури. Граматичні труднощі, лексичні, термінологічні та жанрово-стилістичні проблеми. Вінниця : Нова книга, 2004. 576 с.
85. Каспич Г. Г., Поляруш Н. С. Культурологічний інтертекст як літературознавча проблема. *Innovative pathway for the development of modern philological sciences in Ukraine and EU countries : Collective monograph. Riga, Latvia : «Baltija Publishing»*. 2021. С. 241-258. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-031-5-15>.
86. Кийченко В. Світ науковця в художній інтерпретації Агатангела Кримського. *Студентські наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Гуманітарні науки»*. 2021. №12. с. 42-48.
87. Килимник О. Кризь роки : Літературно-критичні нариси. Київ : Радянський письменник, 1968. 228 с.
88. Кицан О.В. Ліричний цикл А. Кримського «Нечестиве кохання» в контексті модерної поезики. *Волинь філологічна: текст і контекст*. 2022. № 33. С.75-89.

89. Клоустон В. А. Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни / пер. з англ. А. Кримського. Київ : ВД «Стилос», 2009. 160 с.
90. Кобзей Н. В. Володимир Винниченко у синкретичному полі модернізму : дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.01. Кропивницький, Київ, 2025. 400 с.
91. Кобзей Н. Синтез мистецтв у творчості Володимира Винниченка. *Innovative pathway for the development of modern philological sciences in Ukraine and EU countries : Scientific monograph*. Volume 2. Riga, Latvia : «Baltija Publishing». 2022. P. 271-289.
92. Ковалівський А. П. Нарис життя і наукової діяльності академіка А. Ю. Кримського (з рукописної спадщини). *Країни Сходу. Історія та сучасність : збірник статей*. Київ : Наукова думка, 1974. С. 77-85.
93. Ковганюк С. Практика перекладу. Київ : Дніпро, 1968. 276 с.
94. Компанцева Л. Ф. Арабський фольклор в епістолярній та літературній рецепції Агатангела Кримського. *Вісник науки та освіти. Серія : Філологія*. 2025. № 9 (39). С. 417-427. [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-9\(39\)-417-427](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-9(39)-417-427).
95. Компанцева Л. Ф. Байронізм у поетичній творчості Агатангела Кримського (на основі циклу «Кохання по-людському»). *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія: Філологічні науки*. 2025. №24. С. 59-65. <https://doi.org/10.32782/2412-933X/2025-XXIV-7>.
96. Компанцева Л. Ф. Реалізація мотиву світової туги в заповіті Агатангела Кримського : біографічний аспект. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Філологічні науки*. 2025. № 1. С. 68-75. <https://doi.org/10.12958/2227-2844-2025-1-68-75>
97. Конончук Т. Стиль як засіб морально-етичної доктрини в оповіданнях А. Кримського. *Література. Фольклор. Проблеми поетики: збірник наук. праць*. 2006. № 25. С. 219-228.
98. Коптілов В. В. Теорія і практика перекладу : навч. посіб. Київ: Юніверс, 2003. 280 с.
99. Коптілов В. Першотвір і переклад. Київ : Дніпро, 1972. 215 с.
100. Коран. Переклад смислів українською мовою / переклад з арабської М. Якубовича. Київ : ДУМУ «УММА», 2017. 608 с.

101. Корнійчук В. Східна реінкарнація «Зів'ялого листя»: «Пальмове гілля» Агатангела Кримського. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2025. № 41. С. 326-334. DOI <https://doi.org/10.33402/ukr.2025-41-326-334>.
102. Костюк Н. О. Внесок Агатангела Кримського у світову арабістику. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Релігієзнавство*. 2018. Вип. 2 (14). С. 63-68.
103. Коцюбинська М. Листи і люди. Роздуми про епістолярну творчість. Київ : Дух і літера, 2009. 584 с.
104. Кочубей Ю. М. Арабістика. *Енциклопедія Сучасної України*. 2001. URL: <https://esu.com.ua/article-43149> (дата звернення : 12.02.2026).
105. Кочубей Ю. М. До специфіки українського орієнталізму. *Східний світ*. 1996. № 2. С. 134-139.
106. Кочубей Ю. М. Ісламознавчі студії в науковій спадщині академіка А. Кримського. *Українське релігієзнавство*. 2004. № 3-4. С. 183-190.
107. Кочубей Ю. Пристуній «вісутній» А. Ю. Кримський. Наукова діяльність А. Ю. Кримського в 30-ті роки. *Східний світ*. 1997, №1-2. С. 146-152.
108. Кочур Г. Література та переклад. Т. 1. Київ : Смолоскип, 2008. 611 с.
109. Краса у розумі : арабські казки у записах А. Кримського. Київ : Веселка, 1992. 205 с.
110. Кретьова О. І., Кретьов П. В. Орієнтальні мотиви в сучасній українській літературі: проблема ідентичності. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки*. 2024. №1 (102). С. 48-61 DOI 10.35433/philology.1(102).2024.48-61
111. Кримський А. Коментарі до праці В. Клоустона «Арабська повість про Антара». *Клоустон В. Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни*. Київ : Інститут сходознавства НАНУ, 2009. 157 с.

112. Кримський А. Хафиз та його пісні в його рідній Персії XIV в. та у новій Європі. Київ : Друк. Укр. наук. т-ва, 1924. 204 с.
113. Кримський А. Ю. Андрій Лаговський : роман / упоряд. і післям. Віри Агеєвої. Київ : Віхола, 2025. 416 с.
114. Кримський А. Ю. Бейрутські оповідання (1897). Київ, 1919. 76 с.
115. Кримський А. Ю. Бібліографічний покажчик / Упоряд. : О. Д. Василюк, Ю. М. Кочубей. Київ : Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського, 2016. 276 с.
116. Кримський А. Ю. Вибрані сходознавчі праці : в 5 т. Т. 1 : Арабістика. Київ : ВД «Стилос», 2007. 432 с.
117. Кримський А. Ю. Виривки з мемуарів одного старого гріховоди. Київ : Академія, 2017. 320 с.
118. Кримський А. Ю. Моаллака Антара. Переднє слово. *Правда*. 1890. Падолист. (№11). С. 105-109.
119. Кримський А. Ю. Моаллака Антара. *Правда*. 1891. Марець. (№3). С. 168-177.
120. Кримський А. Ю. Нарис розвитку суфізму (تصوف) до кінця III століття гіджри. *Східний світ*. 2021. №2. С. 167-202.
121. Кримський А. Ю. Пальмове гілля : екзотичні поезії / редактор Г. Т. Сингаївська. Київ : «Дніпро», 1971. 371 с.
122. Кримський А. Ю. Повістки і ескізи з українського життя. Коломия; Львів: З друк. М. Білоуса і В. Манецького, 1895. IV. 332 с.
123. Кримський А. Ю. Твори в п'яти томах ; за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1973. Т. 5. Кн. 2 : Листи з Сирії та Лівану (1896 – 1898). 335 с.
124. Кримський А. Ю. Твори в п'яти томах : Том 1. : Поетичні твори. Оповідання. Київ : Наукова думка. 1972. 631 с.
125. Кримський А. Ю. Нариси життя і творчості; [відп. ред. вип. : Василюк О. Д., Кочубей Ю. М., Цишанкова Е. Г. ; передм. : Василюк О. Д. та ін.]. Київ : Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАНУ, 2006. 563 с.
126. Кузьменко В. І. Жанр листа у вічність у творчості Тараса Шевченка та Івана Багряного : Компаративний вимір. *Вчені записки Таврійського національного*

університету ім. В. І. Вернадського. Серія : Філологія. Журналістика. 2023. Т. 34 (73). № 1. Ч. 2. С. 119-26.

127. Кузьменко В. І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20- 50-х років ХХ ст. : дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.01. Київ, 1999. 355 с.

128. Кузьменко В. І. Публіцистичні виступи В. Еллана-Блакитного на шпальтах часопису «Знаття» («Знання»). *Наукові записки. Серія : Філологічні науки*. Вип. 1 (208). Кропивницький : Вид. дім «Гельветика». 2024. С. 227-232.

129. Кузьменко В. І. Словник літературознавчих термінів. Київ : Український письменник, 1997. 232 с.

130. Кузьменко В. У всесвіті слова : літературно-критичні студії. Київ : Друге дихання, 2018. 640 с.

131. Курас І. А. Ю. Кримський – видатний український учений-гуманіст. *Кримські студії : інформаційний бюлетень*. 2001. №2–3 (8–9). С. 58–66.

132. Лагунова О. С. Листи А. Кримського з Лівану як етнографічне джерело. *Східний світ*. 2012. № 1. С. 81-92.

133. Лазоренко Т. Г. Духовність і прогрес. Короткий нарис історії духовності. Київ : Видавець Карпенко В. М., 2010. 208 с.

134. Лебединська Т. М. Арабська література. *Українська Літературна Енциклопедія : В 5 т. / Ред. кол. : І. О. Дзевєрін (відповід. ред.) та ін.* Київ : Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1988. Т. 1 : А–Г. С. 79-80.

135. Ленець К. В. Поговоримо про листування. *Культура мови*. Київ : Наукова думка, 1979. № 14. С. 79-85.

136. Літературознавча енциклопедія : у двох томах. Т. 1 / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. 624 с. (Енциклопедія ерудита).

137. Літературознавча енциклопедія : у двох томах. Т. 2 / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. 624 с. (Енциклопедія ерудита).

138. Ліхоманова Н. О. Міфологічна парадигма постмодерністського роману (до проблеми інтертекстуальності). *Питання літературознавства*. 1997. №4. С. 37-44.

139. Ліхоманова Н. О. Постколоніальні студії Едварда В. Саїда як метод інтерпретації тексту. *Чверть століття українсько-американської дружби : гідний досвід*

майбутнього : збірник матеріалів III американознавчої мультидисциплінарної конференції, Львівський національний університет імені Івана Франка, 12-13 квітня 2016 р. С. 367-369.

140. Лутаєва Т. В. Роль подорожі А. Кримського до Сирії та Лівану в його науково-педагогічній діяльності. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Педагогічні науки.* 2011. Ч. 1. № 14 (225). С. 158-165.

141. Мазоха Г. С. Жанрово-стильові модифікації українського письменницького епістолярю другої половини ХХ століття : дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.01. Київ, 2007. 395 с.

142. Макаренко Л.В., Зіневич В.В. Інтертекстуальність у сучасній літературі. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія : Філологія. Журналістика.* 2025. №1. Т. 36 (75). Ч. 2. С. 17-24. <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2025.1.2/04>.

143. Маленька Т. Ф. Агатангел Кримський: портрет на тлі епох. *Слово і час.* 2001. Т. 1. С. 11-14.

144. Маленька Т. Ф. Іраністична спадщина А. Кримського (на матеріалах архіву вченого й перекладача). *Східний світ.* 2006. №2. С. 117-121.

145. Маленька Т. Ф. Суфізм і пантеїзм: перська середньовічна й українська модерна поезія початку ХХ ст. *Східний світ.* 1999. № 1-2. С. 170-179.

146. Матвеева Л. В., Циганкова Е. Г. А. Ю. Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук : Вибране листування. Київ : АТ «Обереги», 1997. 172 с.

147. Медведева Н. В. Теорія архетипів К.Г. Юнга та дослідження творчого сприймання. *Symbolic and archetypic in culture and social relations: materials of the IV international scientific conference on March 5-6, 2014.* Prague : Vedecko vydavatelske centrum «Sociosfera-CZ» С. 21-30.

148. Мейзерська Т. С. Re-presence : Відлуння Сходу в українській літературі ХІХ ст. : збірка наукових статей. Одеса : Астропринт, 2009. 156 с.

149. Мельничук Б. Випробування істиною: проблема історичної та художньої правди в українській історико-біографічній літературі. Київ : Зодіак, 1996. 272 с.

150. Мірошніченко М. М. Аруз. *Українська Літературна Енциклопедія : В 5 т. / Ред. кол. : І. О. Дзеверін (відповід. ред.) та ін. Київ : Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1988. Т. 1 : А–Г. С. 89.*
151. Мірошніченко М. М. Бейт. *Українська Літературна Енциклопедія : В 5 т. / Ред. кол. : І. О. Дзеверін (відповід. ред.) та ін. Київ : Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1988. Т. 1 : А–Г. С. 144.*
152. Мірошніченко М. М. Газель. *Українська Літературна Енциклопедія : В 5 т. / Ред. кол. : І. О. Дзеверін (відповід. ред.) та ін. Київ : Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1988. Т. 1 : А–Г. С. 373.*
153. Моклиця М. Християнство Агатангела Кримського: психологічні та естетичні акценти. *Слово і час*. 2006. № 2. С. 19–28.
154. Морозова Л. І. Письменницький епістолярій у системі літературних жанрів : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06. Київ, 2006. 223 с.
155. Москаленко М. М. Нариси з історії українського перекладу. *Всесвіт*. 2006. № 5-6. С. 174 -194.
156. Наливайко Д. Теорія літератури й компаративістика. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 347 с.
157. Наулко В. І. Етнографія. Енциклопедія сучасної України. URL : <https://esu.com.ua/article-18059> (дата звернення: 18.09.2025)
158. Науменко Н. В. Інтертекстуальність музичного символу в образній структурі тексту (в новелах І. Франка, О. Кобилянської, М. Яцкова). *Слово і час*. 2002. №11. С. 20-25.
159. Науменко Н. В. Сучасний погляд на українські переклади «Осінньої пісні» Поля Верлена. *«Постать Максима Рильського в українському культурному просторі» (до 130-річчя від дня народження українського письменника, фольклориста, науковця і перекладача Максима Тадейовича Рильського)* : Тези доп. Міжнародн. наук.-практ. конф. (Київ, 22-23 травня 2025 року). Київ : Вид. УДУ імені Михайла Драгоманова, 2025. С. 52–56. Електронне видання.

160. Ніконова В. Г. Агатангел Кримський в рецепції Павла Тичини. *«Вісник науки та освіти»*. Серія «Філологія». 2025. №8 (38). С. 457-467. [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-8\(38\)-457-467](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-8(38)-457-467).
161. Ніконова В. Г. Поетика топосів природи в ліричному циклі «Кохання полюдському» Агатангела Кримського. *Наукові записки*. Серія : Філологічні науки. 2025. № 1 (212). С. 206-212. <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2025-212-30>.
162. Ніконова В. Г. Роман Агатангела Кримського «Андрій Лаговський» в оптиці автобіографізму. *Modern Philology*. 2025. № 3. С. 129-134. <https://doi.org/10.32782/modernph-2025.3.19>.
163. Нікулін Г. І. А. Ю. Кримський – дослідник мов Близького і Середнього Сходу. *А. Ю. Кримський – україніст і орієнталіст (Матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження)*. Київ : Видавництво «Наукова думка», 1974. С. 108-116.
164. Новикова М. Поети і перекладачі. *Прапор*. 1990. № 3. С. 161–167.
165. Новикова М. Прекрасен наш союз. Література – переводчик – жизнь : Літературно-критические очерки. Киев : Радянський письменник, 1986. 224 с.
166. Новикова Т. В. Художній переклад і порівняльне літературознавство : точки дотику. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*.
167. Новиченко Л. М. Поетичний світ Максима Рильського : 1941-1964. Київ : Наукова думка, 1990. 405 с.
168. Одарченко М. Філософські аспекти проблеми сенсу життя у суфізмі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка» : Філософські науки*. 2008. № 607. С. 81-84.
169. Останіна Г. Г. Нетрадиційна поетика Агатангела Кримського. *Мова і культура*. 2011. № 14. Т. 5. С. 93-98.
170. Останіна Г. Г. Орієнталізм у сучасному літературному процесі. *Наукові праці*. Серія: Філологія. Літературознавство. 2012. №188. Т. 200. С. 73-76.
171. Останіна Г. Г. Орієнтальна парадигматика художньої творчості Агатангела Кримського. *ADVANCES OF SCIENCE: Proceedings of articles the international scientific conference. Czech Republic, Karlovy Vary – Ukraine, Kyiv, 28 September 2018*. С. 261-267.

172. Останіна Г. Г. Східні мотиви «Бейрутських оповідань» А. Кримського. *Питання літературознавства*. 2010. №81. С. 249-256.
173. Осташ І. «Бейрутські оповідання» Агатангела Кримського: до 150-ї річниці народження видатного українського сходознавця. *Україна дипломатична*. 2020. № XXI. С. 277-288.
174. Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: складний світ Агатангела Кримського. Київ : Основи, 2001. 328 с.
175. Петрова Л. А. Арабська література. Велика українська енциклопедія, 2021. URL :https://vue.gov.ua/%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0
176. Поляруш Н. С. Агатангел Кримський – Іван Огієнко : діалог творчих особистостей крізь призму часу. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : науковий збірник. Серія історична та філологічна*. 2025. Вип. XXII. С. 152-160. <https://doi.org/10.32626/2309-7086.2025-22.152-160>.
177. Поляруш Н. С. Арабські казки у записах Агатангела Кримського : тематика та архітектоніка. *Вісник науки та освіти. Серія Філологія*. 2025. № 10 (40). С. 773-785. [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-10\(40\)-773-785](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-10(40)-773-785).
178. Поляруш Н. С. Поетична збірка «Пальмове гілля» Агатангела Кримського як ліричний щоденник автора. *Вісник науки та освіти. Серія : Філологія*, 2025. № 11 (41). С. 1043-1055. [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-11\(41\)-1043-1055](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-11(41)-1043-1055).
179. Поляруш Н. С. Творчість Агатангела Кримського в інтерпретації Івана Франка. *Філологічний дискурс*. 2016. № 4. С. 140-147.
180. Поляруш Н. С. Художня творчість А. Кримського в контексті розвитку української літератури початку ХХ ст. : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.03. Київ, 1989. 185 с.
181. Поляруш Н. С., Хоцянівська І. В. Агатангел Кримський – багатогранна творча особистість. *Сучасні дослідження у філологічних науках*. 2020. С. 323-338.
182. Попов Ю. Соціальний реалізм. *Лексикон загального та порівняльного літературознавства*. С. 538-542.

183. Пояснююча записка до проєкту організації Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук / Багалій Д. І., Кримський А. Ю., Павлуцький Г. Г., Тимченко Є. К. Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук. Київ : Друкарь, 1919. 18 с.
184. Присташ А. А. «...Я сам живу інтересами арабів...» (за рядками бейрутських листів Агатангела Кримського). *Вісник науки та освіти. Серія : Філологія*. 2025. № 9 (39). С. 633-648.
185. Присташ А. А. «Чуже» (орієнтальне) як стимул до власних творчих пошуків : Агатангел Кримський – дослідник творчості Антари ібн Шаддада. *Вісник науки та освіти. Серія : Філологія*. 2025. № 7 (37). С. 644-653.
186. Присташ А. А. Август Мюллер і Агатангел Кримський : міжкультурний діалог про історичну арабістику. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Філологія. Журналістика*. Київ, 2022. Т. 33, № 3. С. 313-321.
187. Присташ А. А. Автобіографічний вимір архітектоники поетичного циклу «Нечестиве кохання» зі збірки «Пальмове гілля» Агатангела Кримського. *Наукові записки. Серія : Філологічні науки*. 2024. № 3 (210). С. 247-255.
188. Присташ А. А. Агатангел Кримський в рецепції Максима Рильського. «*Постать Максима Рильського в українському культурному просторі*» (до 130-річчя від дня народження українського письменника, фольклориста, науковця і перекладача Максима Тадейовича Рильського) : Тези доп. Міжнародн. наук.-практ. конф. (Київ, 22-23 травня 2025 року). Київ : Вид. УДУ імені Михайла Драгоманова, 2025. С. 40-42. Електронне видання.
189. Присташ А. А. Амбівалентність ліричного героя як провідна риса ідіостилю Агатангела Кримського в поезіях циклу «У горах Ліванських» зі збірки «Пальмове гілля». *Матеріали IV Міжнародної наукової конференції «Наукові орієнтири : теорія та практика досліджень»*, м. Вінниця, 18 жовтня 2024 р. С. 274-277.
190. Присташ А. А. Арабський фольклор у літературній рецепції А. Кримського (епістолярний кейс 1896-1897 рр.). *Матеріали Міжнародної наукової конференції «XXVII Сходознавчі читання А. Кримського»*, м. Київ, 27 червня 2024 р. С. 147-148.

191. Присташ А. А. Близькосхідна імагопоетика ліричних рефлексій Агатангела Кримського. *Матеріали Науково-практичної конференції «Філологія і сьогодення: актуальні питання»*, м. Львів, 7-8 лютого 2025 р. С. 27-31.
192. Присташ А. А. Інтерпретація коранічних сюжетів у поетичній творчості Агатангела Кримського (на прикладі циклу «Мусульманський рай. Любощі та раювання»). *Стратегії розвитку та пріоритетні завдання філологічних наук : Міжнародна науково-практична конференція, м. Запоріжжя, 21-22 липня 2023 р.* С. 155-159.
193. Присташ А. А. Комічне у бейрутських епістолах Агатангела Кримського: лінгво-стилістичні особливості ідіостилю адресанта. *Актуальні питання гуманітарних наук.* 2024. № 78. Т. 2. С. 204-209.
194. Присташ А. А. Легенда про ефеських печерників у порівняльно-літературознавчій рецепції Агатангела Кримського. *Folia Philologica.* Київ, 2022. № 3. С. 68-74.
195. Присташ А. А. Лінгвофольклористика «Бейрутських оповідань» Агатангела Кримського. *Folia Philologica.* Київ, 2023. № 5. С. 34-39.
196. Присташ А. А. Оповідь про Антару у художній рецепції Агатангела Кримського. *Матеріали VI Міжнародної науково-методичної конференції «Сходознавство. Актуальність та перспективи»*, м. Харків, 28 березня 2025 р. С. 100-102.
197. Присташ А. А. Розбудовувач орієнтальної ідеології материка, а не острова: творчість Антари ібн Шаддада в рецепції Агатангела Кримського. *«KELM (Knowledge, Education, Law, Management)»*. 2025. № 4 (72). С. 98-103.
198. Прицак О. Й. Агатангел Юхимович. *Енциклопедія Сучасної України.* Т. 15 : «Кот» – «Куз» / Гол.редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Журавський, М. Г. Железняк [та ін.]. НАН України, НТШ. Київ : Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. 711 с.
199. Прицак О. Й. Про Агатангела Кримського у 120-і роковини народження. *Східний світ.* 1993, №1. С. 10-27.
200. Прицак О. Й. Українець тюркського походження Агатангел Кримський. *Шкільна бібліотека.* 2006. № 12. С. 35-45.

201. Просалова В. А. Інтертекстуальне поле і контекст: диференціація понять. *Слово і час*. 2005. №12. С. 28-34.
202. Просалова В. Автоінтертекстуальність і провіденціалізм: кореляція понять. *Вісник Дніпропетровського національного університету*. 2005. № 4. С. 98-105.
203. Просалова В.А. Інтертекстуальний підхід і його застосування у літературній компаративістиці. *Філологічні семінари: Теорія літератури у вищій школі*. Київ : Київський університет, 2008. № 11. С. 43-50.
204. Просалова В.А. Інтертекстуальність як авторська стратегія: діалог чи боротьба з попередниками. *IX Міжнародний конгрес українців. Літературознавство. Збірник наукових статей (До 100-річчя Національної академії наук України)* / [Голов. ред.: С.Пирожков, А.Загородній, Г.Скрипник]; НАН України; ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. Київ, 2018. С. 220-230.
205. Просалова В.А., Бердник О.С. Інтертекстуальність художнього тексту: текстотвірний і рецептивний аспекти : монографія. Донецьк : Норд-Прес, 2010. 152 с.
206. Пупурс І. В. Схід у дзеркалі романтизму (імагологічна парадигма романтичного орієнталізму: на матеріалі західно- і східноєвропейських літератур кінця XVIII-XIX ст.) : монографія. Суми : Університетська книга, 2017. 407 с.
207. Пустовіт В. Ю. Письменницький епістолярій : філологічний дискурс : навчально-методичний посібник для студентів магістратури спеціальності «Українська мова та література». Київ : Інтерсервіс, 2020. 106 с.
208. Радівілов Д. А. Арабістика Агатангела Кримського (Перша частина). *Східний світ*. 2008. № 1. С. 5-15.
209. Радівілов Д. А. Арабістика Агатангела Кримського (Друга частина). *Східний світ*. 2008. № 2. С. 5-16.
210. Радчук В. Д. Мистецтво перекладу : навч. посіб. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2023. 431 с.
211. Ремінісценція. *Велика українська енциклопедія*. URL : <https://vue.gov.ua/%D0%A0%D0%B5%D0%BC%D1%96%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F>

212. Рибалкін В. С. Арабська мова. *Українська Літературна Енциклопедія : В 5 т. / Ред. кол. : І. О. Дзеверін (відповід. ред.) та ін. Київ : Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1988. Т. 1 : А–Г. С. 80.*
213. Рибалкін В. С. Арабське письмо. *Українська Літературна Енциклопедія : В 5 т. / Ред. кол. : І. О. Дзеверін (відповід. ред.) та ін. Київ : Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1988. Т. 1 : А–Г. С. 80.*
214. Рибалкін В. С. Кримський як арабіст-діалектолог. *Мовознавство. 1991. № 2 (146). С. 68-74*
215. Рибалкін С. В. Арабська поезія Магрибу ХХ–ХХІ ст. : монографія. Київ : Вид. центр КНЛУ, 2018. 212 с.
216. Рибалкін С. В. Місяць як архетипний образ у романі Самар Язбек «Каплиця вітру». *Актуальні питання гуманітарних наук. Мовознавство. Літературознавство. 2025. Т. 2. № 93. С. 306-312.*
217. Рильський М. Вчений-поет. *Комуніст. № 12. 1941. 15 січн. С. 3.*
218. Рильський М. Мистецтво перекладу. Київ : Радянський письменник, 1975. 343 с.
219. Рильський М. Т. Зібр. творів : У 20 т. Т. 4 : Поезії. 1949 – 1964. Київ : Наукова думка, 1984. 422 с.
220. Романова О. Агатангел Кримський та витворена навколо нього міфологія: історико-антропологічне дослідження. *Східні традиції державотворення : науковий збірник на честь 150-ї річниці від дня уродин Агатангела Кримського. Київ: ТОВ «Прометей», 2020. С. 52-90.*
221. Романченко А. П. Елітарна мовна особистість у просторі наукового дискурсу: комунікативні аспекти : монографія. Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2019. 541 с.
222. Рубель В. А. Арабістика. *Велика українська енциклопедія. URL : <https://vue.gov.ua/Арабістика> (дата звернення : 19.09.2025).*
223. Рябченко М. Декадентська чуттєвість як важлива складова малої прози Агатангела Кримського та Олексія Плюща. *Синопсис: текст, контекст, медіа. 2025. №31(2). С. 97-105. <https://doi.org/10.28925/2311-259x.2025.2.4>.*
224. Саїд Е. Орієнталізм / пер. з англ. В. Шовкуна. Київ: КомуБук, 2025. 536 с.

225. Свириденко О. М. Генеза та функції романтичного листа-сповіді і листа-проповіді. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія : Філологія. Соціальні комунікації*. 2019. № 1. Т. 30 (69). Ч. 2. С. 46-52.
226. Свириденко О. М. Епістолярій у творчій спадщині українських письменників-романтиків : монографія. Київ : Міленіум, 2019. 450 с.
227. Свириденко О. М. Епістолярій українських письменників-романтиків : проблематика, жанрові особливості і поетика. дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.01 – українська література. Переяслав-Хмельницький, 2019. 430 с.
228. Семенюк Г. Ф., Гуляк А. Б., Науменко Н. В. Літературна майстерність письменник : підручник, Київ: Видавництво «Сталь», 2015. 405 с.
229. Семенюк О. Б. Жанрово-стильова типологія епістолярію Вінстона Черчилля : дис. ... д-ра філософії : спец. 035 «Філологія». Київ, 2023. 263 с.
230. Семенюк О. Б. Типологія письменницького епістолярію: наукова рецепція теоретичних стратегій. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. 2018. № 35. Т. 1. С. 79-82.
231. Сидоржевський М. Над часом і простором: до 150-річчя з дня народження. А. Кримського. *Українська літературна газета*. 2020. № 17 (283). С. 9.
232. Сірук В. Особливості форм викладу в малій прозі Лесі Українки та А. Кримського. *Волинь філологічна: текст і контекст*. 2015. №19. С. 217-229.
233. Скляренко О. М., Скляренко О. М. Етнічна ономастика: світ арабів і арабський антропонімікон : монографія (у 5 книгах, книга 1). Одеса : Астропринт, 2020. 284 с.
234. Скорина Л. В. Біблія в інтертекстуальному полі роману Агатангела Кримського «Андрій Лаговський». *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*. 2021. № 2. Т. 32 (71). Ч. 2. С. 131-137. DOI <https://doi.org/10.32838/2710-4656/2021.2-2/24>.
235. Скорина Л. В. Типологія й функції інтертекстем з української літератури в романі Агатангела Кримського «Андрій Лаговський». *Закарпатські філологічні студії*. 2021. № 15. С. 212-218.
236. Скорина Л. В. Характеротвірний потенціал інтертекстуальності (на матеріалі роману Агатангела Кримського «Андрій Лаговський»). *Вчені записки ТНУ імені В. І.*

Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика. 2022. № 4. Т. 33 (72). С. 82-87. DOI <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2022.4.2/14>.

237. Словник української мови : [у 3 т.] / упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко ; за ред. С. Єфремова та А. Ніковського. – Київ : Горно, 1927 - 1928. 428 с.

238. Слово. Знак. Дискурс : Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за редакцією Марії Зубрицької. Львів : Літопис, 1996. 633 с.

239. Смілянська І. З епістолярної спадщини академіка А. Ю. Кримського (листування з академіком Г. Ю. Крачковським). *Східний світ*. 1993. №1. С. 32-39.

240. Соколова В. А. Античний прототекст в оповіданнях А. Кримського : Види інтертекстуальності. *Волинь філологічна: текст і контекст*. 2022. № 33. С. 90-112.

241. Степанян К. Західний міф про східне місто : що за ним приховане. *Про|Странство*. URL: <https://www.prostranstvo.media/uk/zahidnyj-mif-pro-shidne-misto-shho-za-nym-pryhovane/> (дата звернення 27.12.2025).

242. Стріха М. Український художній переклад : між літературою і націє творенням. Київ : Факт – Наш час, 2006. 248 с.

243. Таран Л. Агатангел Кримський і проблема самототожності. *Дзеркало тижня*, 2000. URL: https://zn.ua/ukr/ART/agatangel_krimskiy_i_problema__samototozhnosti.html (дата звернення 23.07.2025).

244. Тарнавська М. М. Корпусні методи в інтерпретації підтексту художнього твору : літературознавчий і перекладознавчий аспекти. *Вісник науки та освіти*. 2025. №12 (42). С. 1147–1159.

245. Тетеріна О. Б. Перекладознавча концепція П. Куліша : у проєкції міждисциплінарного підходу. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : філологія*. 2023. Вип. 29. С. 82-104. <https://doi.org/10.34079/2226-3055-2023-16-29-82-104>.

246. Тетеріна О. Б. Проблема художнього перекладу в концепції Д. Чижевського-компаративіста крізь оптику культурної пам'яті. *Синопсис : текст, медіа*. 2025. Вип. 31 (4). С. 263–272.

247. Тетеріна О. Б. Художній переклад в орієнталістиці А. Кримського. *Держава та регіони. Серія : Гуманітарні науки*. 2011. № 3. С. 41-44.

248. Тетеріна О. Б. Художній переклад як наукова проблема в українській літературно-критичній думці XIX — початку XX ст. : компаративний дискурс : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.05. Київ, 2004. 205 с.
249. Ткаченко А. О. «І знов зійти для юних битв...». *Архів Григорія Кочура. Василь Симоненко. Просто неба. Непубліковані вірші. Переклади. Листи. Спогади*. Ірпінь : Бібліотека «Відважних» ; Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2025. 180 с. С. 6-20; 162-169.
250. Ткаченко А. О. Інтертекст як світ : оригінал та інтерпретації (на матеріалі творчості Григорія Сковороди). *Літературознавчі студії*. 2023. Вип. 2(63). С. 147-158.
251. Ткаченко А. О. Мистецтво слова. (Основи літературознавства) : Підручник для студ. гуманітарн. спец. вищ. навч. закладів. 3-є вид., випр. і доповн. Київ : Ліра-К, 2025. 472 с.
252. Ткаченко А. О. Курс лекцій з літературознавства. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2025. 227 с. URL:<https://drive.google.com/file/d/12YVL8NGJXQCNFIECyWKueRbfoVFuUZSt/view?usp=sharing> (дата звернення 03.09.2025).
253. Ткаченко А. Переклад 50 віршів грузинських поетів та редагування збірки МОЯ УКРАЇНО! 100 грузинських поетів про війну. *Збірник сучасної грузинської поезії. Двомовне видання*. Тбілісі, Мцїгнобарі / Книголюб, 2023. 354 с.
254. Ткаченко А., Малахівська С. Теоретик і практик перекладу. Візуалізація поезії. Штрихи. *Літературознавчі студії*. 2025. Київ : ВПЦ «Київський університет», №2 (67). С. 100-113.
255. Ткаченко Р. П. Декаданс як проблема авторської свідомості в українській літературі кінця XIX – початку XX століття : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Київ, 2004. 182 с.
256. Ткаченко Р. П. Наукові екскурси як художній засіб у романі А. Кримського «Андрій Лаговський». *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство, мовознавство, фольклористика*. 2013. Вип. 24. С. 19-22.

257. Троцюк М. Перекладацька діяльність А. Ю. Кримського. *Волинь філологічна : текст і контекст. Агатангел Кримський у контексті української та світової культури*. 2006. С. 73-80.
258. Тютюнник (Свириденко) О. М. Листи П. Куліша як джерело шкільного вивчення його життєвого, мистецького і громадянського феноменів. *Теоретична і дидактична філологія*. 2023. № 36. С. 82-92.
259. Тютюнник О. М. «...Українство вросло в мене органічно»: Агатангел Кримський крізь призму епістолярних діалогів з Омеляном Огоновським». *Теоретична і дидактична філологія*. 2025. № 39. С. 354-371.
260. Тютюнник О. М. «Я вже не можу не бути українцем»: Агатангел Кримський в епістолярному діалозі з Борисом Грінченком. *Наукові записки. Серія : Філологічні науки*. 2025. № 2 (213). С. 389-395.
261. Українка Леся. Зібрання творів: у 12 т. Т. 12: Листи (1903–1913). Київ: Наукова думка, 1979. 694 с.
262. Українське перекладознавство ХХ сторіччя : бібліографія / ЛНУ ім. І. Франка; НТШ; уклад Т. Шмігер. Київ : Смолоскип, 2009. 626 с.
263. Франко І. Збір. творів : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1976. Т. 34. 518 с.
264. Франко І. Збір. творів : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1984. Т. 41. 524 с.
265. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1986. Т. 50. Листи. 703 с.
266. Франко І. Наша поезія в 1901 році. *Франко І. Збір. творів : у 50 т.* Київ : Наукова думка, 1976. Т. 33. 526 с.
267. Франко І. Я. Зібрання творів : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1976-1986. Т. 31 : Літературно-критичні праці (1897–1899), 1981. 594 с.
268. Франко І. Я. Том 49. Листи (1886-1894) Київ : «Наукова думка», 1986. Редактор тому Ф. П. Погребенник, 809 с.
269. Хадис. *Велика українська енциклопедія*. URL : <https://vue.gov.ua/%D0%A5%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D1%81> (дата звернення 15.12.2025).

270. «Хай слово мовлене інакше...» : Проблеми художнього перекладу : ст. з теорії, критики та історії художнього перекладу / упоряд. В. Коптілов. Київ : Дніпро, 1982. 295 с.
271. Хороб С. Слово-образ-форма: у пошуках художності. Івано-Франківськ : «Плай», 2000. 200 с.
272. Чередниченко О. Про мову і переклад. Київ : Либідь, 2007. 248 с.
273. Черкез І. Епістолярій кінця ХІХ – початку ХХ ст. як джерело дослідження соціолекту української інтелігенції. *Мова і суспільство*. 2010. № 1. С. 67-77.
274. Шаповал М. Інтертекст у світлі рампи: міжтекстові та міжсуб'єктні реляції української драми : монографія. Київ. : Автограф, 2009. 352 с.
275. Шаповал М. Інтертекстуальність : історія, теорія, поетика : навчальний посібник, 2013. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет».167 с.
276. Шаповал М. Модус інтертекстуальності як критерій художності літературного тексту. *Філологічні семінари. Літературна критика і критерії художності*. 2009. С. 58-63
277. Шаповал М. Система координат: типологія міжтекстової взаємодії та маркери інтертекстуальності. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2008. № 35. С. 14-21.
278. Шевченко Л. І. Мовна особистість vs мовна ідентичність. Агатангел Кримський. *Культура слова*. 2021. № 95. С. 7-16.
279. Шевчук В. Феномен Агатангела Кримського. Дорога в тисячу років: роздуми, статті, есе. Київ, 1990. С. 303–308.
280. Шерех Ю. Друга черга : Література. Театр. Ідеології. Нью-Йорк : Б-ка «Прологу» і «Сучасности», 1978. 393 с. URL : <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/5988/file.pdf> (дата звернення: 07.03.2025).
281. Шерех Ю. Третя сторожа : Література, мистецтво, ідеологія. Київ : Дніпро, 1993. 347 с. , 590 с.
282. Шкляр В. М. Треба спитати у Бога : новели, есеї, спогади. Харків : Книжковий клуб «Клуб Сімейного дозвілля», 2019. 320 с.

283. Шокало О. А. Агатангел Кримський – дослідник і перекладач Гафіза Ширазького (освоєння феномену суфізму на українському ґрунті). *Східний світ*. Київ, 2005. № 1. С. 142-151.
284. Шуміло С. Твори преподобного Єфрема Сирина в Київській Русі. *Сіверянський літопис*. 2022. №2. С.91-98. DOI: 10.5281/zenodo.7004466.
285. Янковська Д. Передумови та еволюція східних впливів у європейській моді XVIII – початку XX ст. *Народознавчі зошити*. 2014. № 5 (119). С. 1016-1020.
286. Alldritt K. *The Greatest of Friends: Franklin D. Roosevelt and Winston Churchill, 1941-1945*. New York: St, Martin's Press, 1995. 224 p.
287. Allen R. *The Arabic Literary Heritage : The Development of Its Genres and Criticism*. Cambridge University Press, 2005. 437 p.
288. Balda-Tillier M. 'Udhrī Love and Mujūn: Opposites and Parallels. *The Rude, the Bad and the Bawdy: Essays in Honour of Geert Jan van Gelder* / ed. by A. Talib, M. Hammond, A. Schippers. Cambridge: Gibb Memorial Trust, 2014. P. 124-144.
289. Batunnsky Mark. Racism in Russian Islamology : Agafangel Krimsky. *Central Asian Survey*. Vol. II. № 4. P. 75-84.
290. Beeston A. F. L., Johnstone T. M., Serjeant R. B., Smith G. R. (eds.). *Arabic literature to the end of the Umayyad period*. – Cambridge : Cambridge University Press, 1983. 566 p.
291. Blachère R. Histoire de la littérature arabe, des origines à la fin du XVe siècle de J.-C. *Arabica: journal of Arabic and islamic studies*. 1965. Vol. II, № 3. pp. 315-317.
292. Duraković E. *The Poetics of Ancient and Classical Arabic Literature*. translated by Karahasanović A. Sarajevo : Orient Publishing, 2005. 300 p.
293. Eko U. *Opera aperta*. Milano : Bompiani, 1997. 327 p.
294. Genette G. *Paratexts : Thresholds of Interpretation*. Cambridge : Cambridge University Press, 1997. P. 1-2.
295. Hakeem S. Ibn Ṭabāṭabā [d. 322/933] on the Concept of Lafz wa-ma'nā (Word and Meaning) in the Arabic Literary Discourse. *Socialscientia: Journal of the Social Sciences and Humanities*. 2022. Vol. 7. №3. P. 14-21.
296. Heinrichs W. P. Metaphor. *Encyclopedia of Arabic Literature*. 1998. Routledge : London and New York. Pp. 522-524.

297. Jacobi R. 'Udhrī poetry. *Encyclopedia of Arabic Literature*. 1998. Routledge : London and New York. Pp. 789-791.
298. Kruk R. Sirat Antar Ibn Shaddad. *Arabic Literature in The Post-Classical Period*. Cambridge History of Arabic Literature, vol. 6. (Allen R., Richards D. S. Eds.) New York : Cambridge University Press, 2006. Pp. 292-306.
299. Malenka T. Classical Arabic and Persian poetry in Russian and Ukrainian translations in the 18-20 th. Centuries. *The First International Conference on the History of Arabic Literature. Kyiv, 4-5 June 2015*. Pp. 119-126.
300. Marwat S. K., Bakhsh W., Shoaib M. Ethnobotanical and Religious Importance of the Quranic Plant-Nakhl (Phoenix dactylifera L.): Review. *American-Eurasian Journal of Agricultural & Environmental Sciences*. 2016. Vol. 16. № 5. Pp. 842–851. URL: <https://www.researchgate.net/publication/309010785> (date of access: 17.10.2025).
301. Nevska Yu. Epistolary Discourse as a Reflection of Linguistic Personality. *Science and Education a New Dimension. Philology*. 2017. Vol. 39. №143. Pp. 45-49.
302. Nicholson R. A. Translations of Eastern poetry and prose. Cambridge : Cambridge University Press, 1911. 200 p.
303. Nida E. A. Towards a Science of Translating : With Special Reference to Principles and Procedures Involved in Bible Translating. Leiden: Brill. 1964. 332 p.
304. Saint Ephraem Syrus. *Encyclopedia Britannica*. 2025. URL : <https://www.britannica.com/biography/Saint-Ephraem-Syrus>
305. Sarwar H. M., Ahmad G. A critical study of metaphorical representation of female body in selected Jāhilī poetry. *PalArch's Journal of Archaeology of Egypto Egyptology*. 2020. Vol. 17, № 8. Pp. 363-375.
306. Semeniek O., Kuzmenko V., Anderson I., Baidtska S., Bloshchynskyi I., Lahodynskyi O. «My dearest Mamma» : Mutual Reception between Epistolary Communicators. *World Journal of English Language*. 2022. Vol. 12. №8. Pp. 271-281.
307. Shi X., Huang L. Literary metamorphosis: a corpus-assisted approach to characterisation in The Rouge of the North and «The Golden Cangu» *Humanities and Social Sciences Communications*. 2024. Vol. 11. Article 1443. P. 1-17. DOI <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2025.1.2/09>

308. Stetkevych J. Encounter with the East: The Orientalist Poetry of Ahatanhel Kryms'kyj. Krawciw Memorial Lecture, 1983. Cambridge, MA : Harvard Ukrainian Research Institute, 1986. 33 p.
309. Stetkevych S. P. The Snake in the Tree in Risālat al-Ghufrān: Critical Essay and Translation. *Journal of Arabic Literature*. 2014. Vol. 45. P. 1-80.
310. Syriac literature. *Encyclopedia Britannica*. 2022. URL : <https://www.britannica.com/art/Syriac-literature> (date of access: 19.10.2025).
311. Tkachenko A. Translation and Rehash as Interliterary Interaction Forms (on the Material of the Ukrainian-Language Translation of Ballads by Robert Burns). *Studia Polsko-Ukraińskie*. Warszawa, 2023. №10. Pp. 95-103.
312. Torchynska N., et al. Intertextuality as an integral component of the modern Ukrainian discourse (on the example of literary and journalistic styles). *Postmodern Openings*. 2021. Vol. 12. № 4. C. 255-271.
313. Van Gelder, G. J. (ed., trans.). *Classical Arabic Literature: A Library of Arabic Literature Anthology*. New York; London: New York University Press, 2013. 468 p.
314. ابن الفارض. ما بين معترك الأحداق والمهج. *الديوان*. URL : <https://www.aldiwan.net/poem1488.html> (تاريخ الوصول: 03.01.2026)
315. ابن سينا. هبطت إليك من المحل الأرفع. *الديوان*. URL : <https://www.aldiwan.net/poem69861.html> (تاريخ الوصول: 03.01.2026).
316. ابن طباطبا، محمد بن أحمد. عيار الشعر. الرياض : جامعة الملك السعود، كرسي الدكتور عبد العزيز المانع لدراسات اللغة العربية وآدابها. 2017. 26 ص.
317. ابو العتاهية. أهل القبور عليكم مني السلام. *الديوان*. URL : <https://www.aldiwan.net/poem63103.html> (تاريخ الوصول: 24.12.2025).
318. أبو العلاء المعري. المستشرقون. URL : <https://www.hindawi.org/books/84914209/7> (تاريخ الوصول: 07.02.2026).
319. أبو العلاء المعري. خذ المرأة واستخبر نجوما. *الديوان*. URL : <https://www.aldiwan.net/poem22687.html> (تاريخ الوصول: 02.02.2026).
320. أبو العلاء المعري. دنا رجل إلى عرس لأمر. *الديوان*. URL : <https://www.aldiwan.net/poem22094.html> (تاريخ الوصول: 02.02.2026).

321. العلاء المعري. ضحكنا وكان الضحك منا سفاهة. *الديوان*. URL : <https://www.aldiwan.net/poem23065.html> (تاريخ الوصول: 27.01.2026).
322. العلاء المعري. كأن منجم الأقوام أعمى. *الديوان*. URL : <https://www.aldiwan.net/poem22837.html> (تاريخ الوصول: 24.01.2026).
323. العلاء المعري. لو كان جسمك متروكا بهيأته. *الديوان*. URL : <https://www.aldiwan.net/poem23588.html> (تاريخ الوصول: 5.12.2025).
324. أبو نواس. لا تبك ليلي ولا تطرب إلى هند. *الديوان*. URL : <https://www.aldiwan.net/poem62546.html> (تاريخ الوصول: 23.12.2025).
325. أوكرانيا في مثل هذا اليوم: 25 يناير 1942 توفى أغاتانغل كريمسكي رائد الإستشراق والمعرفة بالتاريخ العربي والإسلامي. أوكرانيا بالعربية، 2017. URL : <https://arab.com.ua/rus/news/aokrania-balarbia-aokrania-fi-mthl-htha-aliom-1688149236.html> (تاريخ الوصول: 06.01.2026).
326. الدهان س. ديوان الوأواء دمشقي، 1950. دمشق : مطبوعات المجمع العلمي العربي بدمشق. 360 ص.
327. شَعَرَ. معجم المعاني الجامع. URL : <https://www.almaany.com/ar/dict/ar-%D8%B4%D8%B9%D8%B1>.
328. علي السقا. كريمسكي و"قصصه البيروتية": المدينة وتحولاتها قبل أكثر من قرن. *الميادين نت*. 2017. URL : <https://www.almayadeen.net/books/761488> (تاريخ الوصول: 10.01.2026).
329. عماد الدين رائف. أغاتانغل كريمسكي 1897: رسالة من بيروت عن العرب الأرثوذكس. *المدن – جريدة إلكترونية مستقلة*. 2021. URL : <https://tinyurl.com/44sph66c> (تاريخ الوصول: 9.12.2026).
330. عماد الدين رائف. أغاتانغل كريمسكي في ذكرى ولادته الـ 155. *الحوار المتمدن*. 2026. URL : <https://www.ahewar.net/debat/show.art.asp?aid=901274&nm=1> (تاريخ الوصول: 03.01.2026).
331. عماد الدين رائف. عن كريمسكي الذي رسم الفردوس البيروتي بحنين أوكراني. *السفير*، 2012. URL : <https://archive.assafir.com/ssr/10351198.html> (تاريخ الوصول: 17.12.2025).
332. عماد الدين رائف. في البحث عن أغاتانغل كريمسكي. *بديات*. 2016. URL : <https://bidayatmag.com/node/746> (تاريخ الوصول: 05.01.2026).
333. عماد الدين رائف. كريمسكي يتقدم على اللبنانيين بواقعية قصصه. *المدن – جريدة إلكترونية مستقلة*. 2016. URL : <https://tinyurl.com/3cmseky9> (تاريخ الوصول: 26.12.2025).
334. كريمسكي أ. سعف النخيل. أشعار غرائبية \ هوامش عماد الدين رائف. كيبف : دار دوليبي، 2019. 80 ص.
335. كريمسكي أ. قصص بيروتية \ ترجمة عماد الدين رائف. لبنان: رياض الريس للكتب والنشر، 2017. 30 ص.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СПИСОК

ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ
ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

ДОДАТОК А 1

СПИСОК

публікацій здобувача за темою дисертації:

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Присташ А. А. Август Мюллер і Агатангел Кримський : міжкультурний діалог про історичну арабістику. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*. Київ, 2022. Т. 33, № 3. С. 313-321.
2. Присташ А. А. Легенда про ефеських печерників у порівняльно-літературознавчій рецепції Агатангела Кримського. *Folia Philologica*. Київ, 2022. № 3. С. 68-74.
3. Присташ А. А. Лінгвофольклористика «Бейрутських оповідань» Агатангела Кримського. *Folia Philologica*. Київ, 2023. № 5. С. 34-39.
4. Присташ А. А. Автобіографічний вимір архітектоніки поетичного циклу «Нечестиве кохання» зі збірки «Пальмове гілля» Агатангела Кримського. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки*, 2024. № 3 (210). С. 247-255.
5. Присташ А. А. Комічне у бейрутських епістолах Агатангела Кримського: лінгво-стилістичні особливості ідіостилю адресанта. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 2024. № 78. Т. 2. С. 204-209.

6. Присташ А. А. «Чуже» (орієнтальне) як стимул до власних творчих пошуків: Агатангел Кримський – дослідник творчості Антари ібн Шаддада. *«Вісник науки та освіти» (Серія «Філологія», Серія «Педагогіка», Серія «Соціологія», Серія «Культура і мистецтво», Серія «Історія та археологія»)*, 2025. № 7 (37). С. 644-653.

7. Присташ А. А. «...Я сам живу інтересами арабів...» (за рядками бейрутських листів Агатангела Кримського). *«Вісник науки та освіти» (Серія «Філологія», Серія «Педагогіка», Серія «Соціологія», Серія «Культура і мистецтво», Серія «Історія та археологія»)*, 2025. № 9 (39). С. 633-648.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації :

8. Присташ А. А. Інтерпретація коранічних сюжетів у поетичній творчості Агатангела Кримського (на прикладі циклу «Мусульманський рай. Любощі та раювання»). *Стратегії розвитку та пріоритетні завдання філологічних наук : Міжнародна науково-практична конференція, м. Запоріжжя, 21-22 липня 2023 р.* С. 155-159.

9. Присташ А. А. Арабський фольклор у літературній рецепції А. Кримського (епістолярний кейс 1896-1897 рр.). *Матеріали Міжнародної наукової конференції «XXVII Сходознавчі читання А. Кримського»*, м. Київ, 27 червня 2024 р. С. 147-148.

10. Присташ А. А. Амбівалентність ліричного героя як провідна риса ідіостилю Агатангела Кримського в поезіях циклу «У горах Ліванських» зі збірки «Пальмове гілля». *Матеріали IV Міжнародної наукової конференції «Наукові орієнтири: теорія та практика досліджень»*, м. Вінниця, 18 жовтня 2024 р. С. 274-277.

11. Присташ А. А. Оповідь про Антару у художній рецепції Агатангела Кримського. *Матеріали VI Міжнародної науково-методичної конференції «Сходознавство. Актуальність та перспективи»*, м. Харків, 28 березня 2025 р. С. 100-102.

12. Присташ А. А. Близькосхідна імагопоетика ліричних рефлексій Агатангела Кримського. *Матеріали Науково-практичної конференції «Філологія і сьогодення: актуальні питання»*, м. Львів, 7-8 лютого 2025 р. С. 27-31.

13. Присташ А. А. Агатангел Кримський в рецепції Максима Рильського. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Постать Максима Рильського в українському культурному просторі»*, м. Київ, 22-23 травня 2025 р. С. 40-42.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації :

14. Присташ А. А. Розбудовувач орієнтальної ідеології материка, а не острова : творчість Антари ібн Шаддада в рецепції Агатангела Кримського. *«KELM (Knowledge, Education, Law, Management)»*. № 4 (72), 2025. С. 98-103.

15. Присташ А. А. Лінгвокраїнознавство (арабська мова) : навчальний посібник. Київ : НА СБУ. 2022. 272 с.

ДОДАТОК А 2

ВІДОМОСТІ

про апробацію результатів дисертації:

1. Стратегії розвитку та пріоритетні завдання філологічних наук, м. Запоріжжя, 21-22 липня 2023 р. Форма участі – заочна.

2. XXVII Сходознавчі читання А. Кримського, м. Київ, 27 червня 2024 р. Форма участі – заочна.

3. Наукові орієнтири: теорія та практика досліджень, м. Вінниця, 18 жовтня 2024 р. Форма участі – заочна.

4. Сходознавство. Актуальність та перспективи, м. Харків, 28 березня 2025 р. Форма участі – заочна.

5. Філологія і сьогодення: актуальні питання, м. Львів, 7-8 лютого 2025 р. Форма участі – заочна.

6. Постать Максима Рильського в українському культурному просторі, м. Київ, 22-23 травня 2025 р. Форма участі – заочна.

ЗАПИСИ КОРАНІЧНИХ ТЕКСТІВ А. КРИМСЬКОГО

Кор. 93 : 1—3.

والضحى والليل اذا سجى ما ودّعك
ربك وما قلى

Кор. 38 : 4.

اجعل الآلهة لها واحدا

Кор. 39 : 68.

ونفخ في الصور فصعق من في السموات
ومن في الارض ثم نفخ فيه اخرى
فاذا هم قيام ينظرون

Кор. 15 : 28—31; 2 : 32.

واذ قال ربك للملائكة اتي خالق
بشرا فاذا سويته وفتحت فيه من
روحي فقعوا له ساجدين فسجد
الملائكة كلهم اجمعون الا ابليس ابى
واستكبر وكان من الكافرين

يا ايها المدثر	1. О ты, закутавшійся!
قم فأندر	2. Поднимись и увъщевай —
وربك فكبر	3. Господа своего возвеличь,
وثيابك فطهر	4. Одежды свои — вычисти,
والرجز فاهجر	5. Отъ скверны ¹⁾ убъги,
ولا تمنن تستكثر	6. Не твори добра съ цѣлями корыстными ²⁾
ولربك فاصبر	7. Ради Господа твоего — терпи.

НОТАТКИ А. КРИМСЬКОГО ДО ПЕРЕКЛАДІВ
ЗРАЗКІВ АРАБСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

6-7. Чѣмъ тебѣ возиться съ бедуинскимъ каменнымъ пестомъ и упорно вколачивать при его помощи колы въ землю, —лучше, по моему, чтобы надъ твоимъ ухомъ склонялась душистая базилика и подносила къ устамъ чаша изъ прекрасныхъ рукъ.

8. Эту чашу нальетъ тебѣ газеленокъ изъ племени арабовъ-христіанъ, праздничный день котораго приходится на воскресенье *).

9. Когда влага зашѣнитъ въ чашѣ (فوقها) искрометными брызгами, тогда виночерпій креститъ свой лобъ кѣномъ.

I.

~~X~~ Да́һькна́.

Размѣръ тавйль, рйема абку. Ант.4; Егип.ІІ, 143; Крем., т.38, N.IX, стр.507.

II.

Данâ ражүлон.

Размѣръ вафыръ, рйема сабү. Анг.14; Ег.І, 91; Кр., т.30, стр.49.

III.

Хүз и л -мыр' ата.

Размѣръ waфѣръ, риѣма шүри. Ант.3; Ег. I, 392;
Бомб. 155.

IV.

Звѣздохетъ (Каѣна мунажим).

Риѣма иси. Размѣръ шрифѣтъ. Ант. 1; Еп. II, 36;
Бомб. 301.

V.

«Ахиѡтү лы-Кисра».

Размѣръ мотакърыббъ. Ант.1. Текстъ взятъ изъ
„Исторіи“ Абуль-Фиды, подъ 449 г. = по Конст.
изданію, т. II, стр. 185 *).

VI.

Дінон wa күфрон.

Размѣръ баснѣтъ, риѣма жию. Ант.2; Бомб.197;
Егип. II, 177.